

PEKKA MÄKELÄ

Johdatus eheyttävään kulutukseen

JOHDATUS
EHEYTTÄVÄÄN
KULUTUKSEEN

PEKKA MÄKELÄ

JOHDATUS
EHEYTTÄVÄÄN
KULUTUKSEEN

Esipuhe

eli miten tämä sai alkunsa

Myin vuoden 2005 lopussa lähes neljännesvuosisata aikaisemmin perustamani firman enemmistöosuuden ja siirryin kyseisen yhtiön hallituksen puheenjohtajaksi. Samoihin aikoihin muutin Jyväskylästä Helsinkiin, johon vaimoni oli tullut ikääntyneitä vanhempiaan kaitsemaan jo seitsemän vuotta aikaisemmin. Ostimme – osin vaimoni perinnön turvin – suurehkon asunnon Etelä-Helsingistä. Velkaa on aika paljon, mutta sen takaisinmaksu on hallinnassa, mikäli rahastosijoitusten arvo säilyy. Teen näet pientä lähinnä sijoitustoimintaan liittyvää bisnestä oman erillisen firmani puitteissa ja käyn ajoittain Jyväskylässä ’konsultoimassa’.

Vapautettuani itseni tavanomaisesta, työn avulla tapahtuvasta, rahanansainnasta hakeuduin emeritusprofessori Pertti Kettusen perustamaan ja vetämään Johtajasta tohtoriksi-ohjelmaan, joka toimi tiiviissä yhteistyössä Jyväskylän yliopiston taloustieteiden tiedekunnan kanssa. Tätä prologia kirjoittaessani, eli aloittaessani väitöskirjan laatimista, olen akateemiselta statukseltani siis ns. jatko-opiskelija.

Urheilijan urasta haaveillessani olin päätynyt Jyväskylään opiskelemaan liikuntaa 1960-luvun puolivälissä heti ylioppilaaksi tultuani. Ylioppilaskunnan luottamustehtävien myötä pääsin mukaan Jyväskylän Kesän toimintaan. Jäsenyys kristinusko–marxismi-dialogia valmisteleavassa toimikunnassa sai ihmettelemään sitä, kuinka kirkon ja kommunistisen liikkeen edustajat saattoivat keskustella keskenään ollen jopa monista asioista yhtä mieltä. Tutustuin samalla

Atena Kustannus Oy
www.atena.fi

Kannen kuva: setelit.com

ISBN 978-952-300-009-4
URN:ISBN:978-952-300-009-4

Kopijyvä Oy
Jyväskylä 2013

dialogin jyvaskyläläiseen ”harmaaseen eminenssiin” Aapo Riihimäkeen. Hän oli liikemies, perheyhtymän johtaja, joka nuoruudessaan oli opiskellut Helsingin Kauppakorkeakoulun lisäksi Yhdysvalloissa ja Englannissa erityisesti kansantaloustiedettä, innostumatta kuitenkaan akateemisesta urasta. Enemmän hän antautui filosofisille pohdinnoille, joiden innoittajana olivat mm. Thorstein Veblen, Karl Marx ja Friedrich Nietzsche.¹

Riihimäen lähipiiriin kuuluneen teologin, Jaakko Jaatisen, vaikutuksesta ja avustuksella päädyin paikalliseen evankelis-luterilaiseen seurakuntaan tiedotussihteerin viran haltijaksi 1960-luvun lopussa. Hoidettuani virkaa kaksi ja puoli vuotta kävin armeijan ja palasin virkaani. Olin avioitunut jo vuonna 1967 ja minulla oli viisivuotias tytär, kun vuonna 1973 irtisanouduin virastani seurakunnan palveluksessa. Pestauduin uskonnon päätoimiseksi tuntiopettajaksi Jyvaskylän tyttölyseoon. Olin työn ohessa suorittanut peruskoulun uskonnonopettajan pätevyyteen riittävän arvosanan yleisen teologian oppiaineessa liikuntakasvatuksen kandidaatin kirjavan aineyhdistelmäni jatkoksi. Maisterintutkintoa varten valitsin pääaineekseni nyt filosofian, josta, opetustyöni ohessa, suoritin laudatur-arvosanan ja tein pro gradu -työni. Jyvaskylän yliopistossa suosittiin tuolloin filosofian professorina toimineen Reijo Wileniuksen ansiosta ja johdolla hermeneuttis-fenomenologista filosofian traditiota, mikä sopi hyvin omaan ajatusmaailmaani.

Pro gradu -tutkielmassani käsittelin Marxin (ja Engelsin) käsitystä proletariaatista ihmiskunnan vapauttajana, mihin tavoitteeseen kiinteästi liittyi ajatus valtion katoamisesta kommunistisessa yhteiskunnassa. Sanomattakin oli selvää, että tulkintani (nuoren) Marxin käsityksistä oli voimakkaassa ristiriidassa ns. reaaliosialismin dogmatiikan kanssa. Us-

1 Riihimäki on itse kertonut (kuluttajakeskeisen) yhteiskuntateorian saattamisesta viidennen teoksensa *Eros ja talous* (Atena, 2006) saatesanoissa.

konnon opettaminen villeille teini-ikäisille tytöille ei enää motivoinut enkä uusinut pestiä seuraavaksi lukuvuodeksi. Olin vakaasti päättänyt hakeutua kirja-alalle.

Aloitin kustannustoimittajan työt jyvaskyläläisen kustantamon oppi- ja tietokirjaosastolla syksyllä 1974. Kirjoiteltuun nimimerkeillä aikakauslehtiin 1960-luvun alusta lähtien Aapo Riihimäki julkaisi esikoisteoksensa *Konsumistinen manifesti* vuonna 1976. Siinä Riihimäki esittäytyy uudenlaisen, kuluttajakeskeisen emansipaatiofilosofian teoreetikkona, jossa vaurauden yhteiskunnan kuluttaja asetetaan kriittiseen valoon. Juuri vieraantuneen ihmisen viimeisenä ilmentymänä kuluttajalle kuuluu sellainen vapauttava tehtävä, joka proletariaatilta jäi suorittamatta. Teemaansa Riihimäki kehitteli myöhemmissä vielä viidessä teoksessaan.

Riihimäen ”manifestin” ajatuksiin perehtyminen sai minut tarkkailemaan itseäni (ja kanssaihmissiäni) kuluttajana kriittisesti. Olen tullut huomaamaan, miten vaikea on poiketa kuluttajan ’fakista’, kuluttajalle varatusta roolista ja suoranaista velvollisuudesta. Kuluttajan moraalinen velvollisuus on käyttää varojaan tavaroiden ja palveluiden ostamiseen varojensa puitteissa ja joskus ylikin, ja nykyään myös sijoittamiseen suuremmalla tai pienemmällä riskillä. (Sen sijaan säästäminen, ”sukan varteen” paneminen, ei sovellu nykytalouden dynamiikkaan.) Pääasia on, että raha on jatkuvassa kierrossa, jolloin se myös vaihtaa omistajaa. Toiset voittavat, toiset häviävät. Tänään sinä, huomenna ehkä minä.

Ostamiseen ja omistamiseen liittyi minulla ja arvatenkin monella muulla nykyään jonkinlaista syyllisyyden tunnetta: ikään kuin oltaisiin kähveltämässä köyhiltä. Toisaalta valintojamme ohjaa jokin meistä riippumaton taho tai tahto. Yksi kulutuksen ilmiön kummallisuuksista on, että pelkkä uhka saavutetun kulutustason vähäisestäkin laskusta tuntuu katastrofalta, riippumatta saavutetun tason absoluuttisesta tai suhteellisesta korkeudesta. Paitsi kotitalouksia, sama pak-

komielteiden omainen pinttymä hallitsee myös kansantaloutta: talouskasvu koetaan itsestään selvänä välttämättömyytenä.

Omistan auton, joka vie bensiiniä toistakymmentä litraa sadalla kilometrillä. Olen ajatellut vaihtaa sen pienempään, mahdollisesti diesel-moottoriin. Toisaalta tarvitsemme tavaratilaa varsinkin kesämökkireissuilla. Sitä paitsi minulle verrokkikollegat huomauttavat ehdokasautostani, että ”se ei ole sinun autosi”. Myös pitkäaikainen luottoautokauppiaini vakuuttaa minun asemiani vuoksi olevan syytä pysyä nykyisessä merkissä.

Miten luonnehtisin tilannettani? Etuoikeutettu keski-luokkainen kansalainen. Suurten, ahneiksi moitittujen ikä-luokkien edustaja, jonka piskuisen sosiaalisen tuotoksen peittää jättiläismäinen ekologinen jätös. Kokopäivätoiminen kuluttaja, *homo consumens*. Tiedostan olevani samassa (auto) saattueessa kuluttajakollegojeni kanssa matkalla kohti tuntematonta päämäärää, jota en ole itse valinnut. Ikkunasta näkyvä maisema muuttuu koko ajan kolkommaksi ja sää synkenee. Voisiko jonon pysäyttää vai pitäisikö vain itse kaartaa syrjään?² Miten ja mistä voisimme yhdessä saada avun?

On vaikea uskoa mihinkään ylimaalliseen *revelaatioon*³ otettuamme pahan tiedon puun hedelmät pysyvästi ruokalistallemme. Tietyin perusteiden valikoidun joukon toimesta toteutettavaksi tarkoitettu *revoluutiomallikin* tuntuu kokemuksen valossa brutaalilta virhearviolta. Olisiko tieteen avulla löydettävissä *valituksen* lisäksi tai sijasta *pelastus* katuvalle kuluttajalle? Tämä edellyttäisi vallitsevien arvojen

2 Baumanin (2002, 74-75) visio on vielä synkempi: ”Kevyen kapitalismin’ lentokoneen matkustajat (...) huomaavat kauhukseen, että koneen ohjaamo on tyhjä eikä ole mitään keinoa nyhtää tietoa ’automaattiohjaukseksi’ kutsutulta salaperäiseltä mustalta laatikolta siitä, mihin kone on matkalla, mihin se laskeutuu, kuka valitsee lentokentän ja onko sääntöjä, jotka sallisivat matkustajien osaltaan auttaa konetta pääsemään turvallisesti perille.”

3 Termi tarkoittaa klassisessa merkityksessään ’ilmoitusta’, käännetään usein myös ’ilmestykseksi’ (lat. *revelare* = paljastaa).

ja asiointilan *revaluaatiota*, ihmisinä ja kuluttajina meille annetun ’toimintatilan’ uudelleen arvioimista ja siihen sisältyvien mahdollisuuksien reaalistamispyrkimystä. Olisiko mahdollista nostaa esille sillä tavoin ihmistä emansipoivaa tietämystä – vai pitäisikö sanoa tietoisuutta – että siitä seuraisi uudenlaista *praksista*, uuteen vapauttavaa käytäntöä?

Helsingissä väitöskirjan kirjoittamisen aloituspäivänä

9.3.2008

PEKKA MÄKELÄ

Kiitokset

Runsaan viiden vuoden takaisessa spontaanissa prologissani yritin sijoittaa itseni tutkimuskenttääni samassa merkityksessä ja tarkoituksessa kuin on ranskalaisen sosiologin Pierre Bourdieun yhteiskuntatieteilijältä kaipaama 'sosioanalyysi'.⁴

Sellaiset kysymykset kuin 'keitä me olemme, mistä me tulemme ja mihin me olemme menossa' (ks. Noro 2007, 76) askarruttavat aikalaisdiagnoosia tavoittelevan tutkijan yhtä hyvin kuin kenen tahansa ajattelevan maallikon mieltä. Mitä synkemmät pilvet reaalimaailmaa varjostavat, sitä enemmän tarvitaan ymmärryksen syvenemistä mahdollisista maailmoista.

Kiitän lämpimästi emeritusprofessori Pertti Kettusta laajalaisesta perehdyttämisestä tieteenfilosofisiin ja metodologisiin tutkimustraditioihin jatko-opintojeni alkuvaiheessa, käsikirjoituksen eri versioiden oivaltavasta kommentoinnista ja järkkymättömästä kannustuksesta tutkimukseni saattamiseksi päätökseen. Professori Tuomo Takala johdatti minua ansiokkaasti organisaatiososiologian kiemuroihin. YTT, KTT Teppo Sintonen osoitti ymmärrystä tieteidenvälistä, teoreettista lähestymistapaani kohtaan.

⁴ Roosin (2006, 72) mukaan Bourdieulla sosioanalyysi tarkoittaa tutkijan oman aseman ja kontekstin analysoimista, 'habituksen' reflektointia suhteessa tutkimuskohteeseen. "Se edellyttää siis kykyä ottaa etäisyyttä omasta habituksesta, nähdä ne olosuhteet jotka ovat johtaneet omiin ruumiillisiin dispositioihin, makuihin, valintoihin. Vain sosioanalyysi tekee mahdolliseksi myös oman habituksen tietoisien muuttamisen. Terminä sosioanalyysi saa inspiraationsa psykoanalyyseista, eivätkä yhtymäkohdat jää pelkästään terminologisiksi."

Todettuani tutkimukseni sijoittuvan taloustiedettä luontevammin sosiologian alaan olen suuresti kiitollinen työtäni ohjanneelle professori Terhi-Anna Wilskalle ja hänen kollegoilleen heidän osoittamastaan avarakatseisuudesta työni suhteen.⁵ Professori Pekka Räsänen tarkasti käsikirjoituksen huolellisesti ja teki merkittäviä parannusehdotuksia. Myös professori Antti Honkasen huomiot tekstistäni olivat kiitoksen arvoisia. Kääntäjä Susan Heiskanen kommentoi terminologiaani ja korjasi oivaltavasti erheitäni ja virheitäni.

Jyväskyläläisellä moniäänisellä ystäväpiirilläni on ollut tärkeä taustavaikutus tutkimukseni aloittamiseen ja työn kulkuun. Lopuksi erityiskiitos puolisololleni Tarjalle: hän hyväksyi ja kesti tämän monivuotiseksi venähtäneen tutkimusmatkani, jonka tosin vietin pääasiallisesti työhuoneessani – enintään huutoetäisyydellä hänen ateljeestaan.

Helsingissä

1.4.2013

PEKKA MÄKELÄ

5 Vaihdoin vuonna 2010 tiedekuntaa ja aloin muokata tutkimustani sosiologian väitöskirjaksi.

Sisällys

1. Johdanto	15
1.1. Taloudellisen ihmisen muodonmuutos ja uudet makrotrendit ..	16
1.2. Tutkimuksen motivointi ja kysymyksenasettelu	28
1.3. Johtoajatus ja juonen kulku	35
1.4. Aikalaisdiagnooseihin paimottuva kirjallinen aineisto ...	47
2. Kriittinen 'syvärakenne'	53
2.1. Käsitteistä ja käsitteistämisestä	56
2.2. Taustateoriasta tulkintateoriaan abduktiivisen päättelyn avulla	60
2.3. Muutoksen kuvausta vai mahdollisen käsitteistämistä? ..	68
2.4. Homo oeconomicus – rationaalisen valitsijan muotti ...	78
3. Kulutusyhteiskunnan aate ja käytännöt	89
3.1. Konsumeroitu kulttuuri	90
3.2. Yksilöytymisen ambivalenssi	103
3.3. Kuluttaja käytäntöjen ylläpitäjänä	110
3.4. Talouskasvun imperatiivi ja normaaliuden patologia ...	115
4. Veblen ja tarpeiden intersubjektius	125
4.1. Sosiaaliseen asemaan tähtäävä näyttävä kulutus	129
4.2. Veblenistä johtuvat polut	140
4.3. Kuluttajan motiivit taloustieteen katvealueena	149
4.4. Torjuttu sosiaalinen preferenssinmuodostus	154

5. Teknosysteemistä kulutuskulttuuriin	159
5.1. <i>Galbraith: tuotannon tarve vai tarpeiden tuotanto?</i>	160
5.2. <i>Baudrillardin kommentit ja kritiikki</i>	171
5.3. <i>Bourdieu: kulutus kulttuurina ja kulttuuri kulutuksena</i>	181
6. Kriittinen teoria ja kulutusyhteiskunta	193
6.1. <i>Marcusen kaksikulotteinen ajattelu ja dialektinen logiikka</i>	196
6.2. <i>Utopia reaali maailmassa</i>	202
6.3. <i>Baumanin käänteinen kriittinen teoria</i>	210
6.4. <i>Kriittisen kuluttajiston historiallinen mahdollisuus</i>	220
7. Uusi talous muutoksen lähtökohtana	227
7.1. <i>Verkottuminen hämärtää tuotannon ja kulutuksen rajan</i>	230
7.2. <i>Veblenin hyödykkeestä yhteishyödykkeisiin</i>	240
7.3. <i>Mahdottoman mahdollisuus: innovaatiosta normiksi</i>	248
7.4. <i>Kohti kriittisen praksiksen teoriaa</i>	256
Johtopäätökset ja keskustelu	265
Käytetyt lähteet ja mainitut teokset	275
Tiivistelmä	293
Summary	295

1. Johdanto

Tässä johdantoluvussa maalaan taustaksi tutkimukselleni kuvan perustavaa laatua olevasta muutoksesta, joka on tapahtunut viimeisten vuosisatojen aikana ihmisten suhteessa fyysiseen ympäristöönsä, toisiinsa ja itseensä. Tarkoitan sellaisten makrotason kehityskulkujen seurauksia, joita ihmisten henkis-intellektuaalisen kehityksen osalta (länsimaissa) on kutsuttu *valistukseksi* ja fyysisten hyödykkeiden sarjatuotannoksi kehittämisen osalta *teollistumiseksi*. Talouden ekspansion myötä syntynyt taloustiede⁶ loi *modernin*⁷, teollisen yhteiskunnan ideaalittyyppin⁸, ’taloudellisen ihmisen’, joka on hyötyään maksimoiva rationaalinen valitsija. Kehitys on viime vuosikymmenten aikana väijäämättä johtanut modernin ajan työorientoituneiden kansalaisten muuttumiseen (massa)kuluttajiksi sellaisin seurauksin, että sekä kriittinen että emansipatorinen, vapautumisen mahdollisuutta tähdentävä tutkimusnäkökulma perustelevat itsensä.

Esittelen aihevalintaani ja tutkimuskysymyksiäni sekä lähinnä kriittiseen aikalaisdiagnoosi-genreen liittyvän kirjallisen aineistoni. Avaan tutkimuksen juonta kokoamalla yhteen sen keskeisiä sisältöjä. Etenen sitten ’epälineaarisesti’:

6 Kun käytän taloustiede-termiä yksikkömuodossa tarkoitan kansantaloustiedettä sekä makro- että mikrotaloustieteen kontekstissa. Yhteiskuntatieteillä tarkoitan lähinnä sosiologiaa ja sosiaalipolitiikkaa.

7 Mm. Foucault (1995, 253) ajoittaa modernin filosofian alun 1700-luvun loppuvuosille. Noro (2007, 141) sijoittaa ”modernin läpimurron” aikavälille 1750–1850.

8 Selvitän ideaalittyyppin käsitettä tt. 2.1. (tt. = tässä tutkimuksessa.)

valaisen laajaa tutkimuskenttääni eri näkökulmista eri luvuissa tavoitteenani perustella kuluttamiseen sitovien käytäntöjen, *kulutussubteiden*, juuriin asti ulottuvan muutoksen tarvetta ja mahdollisuutta. Jokainen luku tähtää käänteisen tähtikuvion tavoin tutkimukseni ytimeen, jonka puran viimeisessä luvussa vaihtoehtoisten käytäntöjen hahmotukseksi.

Temaattisesti tutkimuksen voi nähdä jakaantuvan kolmeen osaan. Luvut 1. ja 2. muodostavat esiyymmärrykseeni pohjautuvaa 'orientaatioperustaa', alustavaa sisällöllistä ja metodologista tartuntapintaa laajaan aihepiiriini. Siinä viritetään entä jos -tyyppinen oletus tarpeiden *intersubjektisesta*⁹ luonteesta, jolla on kiinteä yhteys yleisesti rajattomaksi oletetun talouskasvun imperatiiviin. Lukujen 3., 4. ja 5. tarkoitus on syventää kulutuksen ilmiötä koskevaa (itse)yymmärrystä tästä näkökulmasta. Luvuissa 6. ja 7. etsin ratkaisua ylipääsemättömiksi nouseville sosiaalisille ja ekologisille ongelmille kriittisen teorian pohjalta ja sen johdannaisen, kriittisen praksiksen teorian hahmottamisella.

1.1. Taloudellisen ihmisen muodonmuutos ja uudet makrotrendit

Teoksessaan *Kansojen varallisuus* (1933 [1776]) klassisen talousteorian perustajiin kuuluva Adam Smith toteaa ihmiselle ominaisiksi piirteeksi taipumuksen vaihtoon, kaupanteekoon, esineen vaihtamiseen toiseen. Karl Polanyi (2009, 93-94) toteaa kuitenkin, että ”yksikään menneisyydestä tehty väärä tulkinta ei ole osoittautunut yhtä osuvaksi ennus-

9 Käytän termiä 'intersubjektinen' tarkoittamaan yksilöiden välistä suhdetta tai – asyayhteydestä riippuen – yksilöitä jonkin asian suhteen yhdistävää asiaa tai ominaisuutta kutakuinkin samassa mielessä kuin englannin kielessä käytetään termiä 'interpersonal'. Haastaessani atomistisen yksilökäsityksen käytän 'intersubjektii'-termiä luonnehtimaan ihmistä 'yhteisö-yksilönä' (ks. tt. 3.2.).

teeksi tulevasta”, eli että vakiintuneisuudestaan huolimatta kaupallinen vaihto ei ole ollut eikä ole ihmisen lajiominaisuuden kaltainen, ikuisesti ihmistä luonnehtiva ominaisuus. (Sikäli kuin taloudessa on kyse sosiaalisesta ja historiallisesta konstruktiosta, Smithin voi sanoa selittävän 'sosiaalista' 'biologisella'.) *Homo oeconomicuksena*¹⁰ sittemmin tutuksi tullut mallinnos ihmiselle tyypilliseksi oletetusta käyttäytymisestä syntyy Polanyin tapaan ajattelevien historioitsijoiden, yhteiskuntatieteilijöiden ja antropologien mukaan *vaihtotalouteen* siirtymisen myötä; talous eriytyy kotitalouden piiristä, ihmisten 'elämismaailmasta', vasta tavaramarkkinoiden ja työnjaon yleistyessä (ks. Granovetter 1985, 482).

Modernin aikana kehkeytynyttä 'tuottajien yhteiskuntaa' luonnehtii teollistumisen ansiosta aikaansaatu tavaroiden massatuotanto ja sen välttämättömänä vastapuolena massakulutus, rahan toimiessa vaihdon välineenä. Tuotannon hallitsemaa aikakautta edeltäneissä talousjärjestelmissä tavaroiden valmistus ja käyttö lomittuivat tavalla, jota mm. Toffler (1970; 1980) ja Ritzer & Jurgenson (2010) kuvaavat termillä 'prosumer society', 'käyttäjä-valmistajien yhteiskunta'. Samaa termiä he soveltavat myös syntymässä olevaksi väittämäänsä 'kuluttaja-tuottajien yhteiskuntaan'. Se olennoituu Tofflerin ”kolmanneksi aalloksi” kutsuman makrotason prosessin myötä sulattamalla yhteen tuottajien ja kuluttajien yhteiskunnan. Ritzer & Jurgenson (2010, 17) väittävät huomattavimpien tuotantokeskeisten yhteiskuntateoreetikojen, Marx mukaan lukien, ja kulutusta korostavien teoreetikojen, kuten Baudrillardin, erottaneen nämä sfäärit liian voimakkaasti toisistaan. (Entä jos -tyyppinen oletukse-

10 ”Taloustieteellinen tapa jäsentää sosiaalista toimintaa juontaa juurensa uusklassisen mikrotaloustieteen näkemykseen taloudellisesta ihmisestä” (Räsänen, 2004, 38). *Homo oeconomicus* -termi syntyi 1800-luvun lopulla John Stuart Millin talouskäsitteitä koskevan kritiikin yhteydessä. 'Taloudellisen ihmisen' keskeiset ominaisuudet rationaalisenä, omaa hyötymään maksimoivana valitsijana Mill oli muotoillut 1830-luvulla, tosin Adam Smithin ja David Ricardon edellisellä vuosisadalla luomiin teorioihin nojautuen. (Ks. Hinnan 1998.)

ni tästä tuotannon ja kulutuksen fuusioitumisprosessista ja sen avaama 'mahdollisuuksien maailma' ovat tutkimukseni fokuksessa erityisesti luvussa 7. Ensin keskityn analysoimaan vallitsevaa asiaintilaa *kuluttajien yhteiskuntana* eli *kulutussyhteiskuntana*.)

Yritettäessä ymmärtää mennyttä – tai nykyisyyttä mennyttä tulkitsamalla – samoista asioista puhutaan (tahatonta) sekaannusta aiheuttaen monilla käsitteillä, ja monista erilaisista tapahtumista tai kehityskuluista samoilla sanakänteillä ja termeillä. Historia on usein nähty jatkuvana kehityksenä, jota ajoittaiset mullistukset ”häiritsevät” sekä vaikuttavat eri tavalla ja eriaikaisesti eri puolilla maapalloa. Dramatisoidakseen kulutusyhteiskunnan syntyä Riesman (1950/1955, 20-21) luonnehtii läntisen ihmisen sosiaalista karaktääriä (social character) ja sen kehitystä kahden vallankumouksen avulla. Ensimmäinen alkaa 1500-luvulta sisältäen renessanssin, reformaation, vastareformaation, teollisen vallankumouksen sekä poliittiset vallankumoukset 1600-luvulta 1900-luvulle saakka. Vaikka tämän vallankumouksen Riesman sanoo teoksensa syntyajankohtana 1900-luvun puolivälissä olevan vielä käynnissä, hän katsoo sen etenkin USA:ssa olevan väistymässä toisentyypin vallankumouksen tieltä: kyseessä on kokonainen sarja yhteiskunnallisia kehityskulkuja, jotka liittyvät siirtymään tuotannon aikakaudesta kulutuksen aikakauteen. Ritzer & Jurgenson (2010, 14) katsovat samansuuntaisesti ”dramaattisen käänteen” ajoittuvan toisen maailmansodan päättymisen jälkeiseen aikaan.

Don Slater (1997) ei näe tapahtuneen mitään erityistä siirtymää kuluttajien yhteiskuntaan tai 'kulutuskulttuuriin' (consumer culture), jota termiä Slater käyttää, vaan kyseessä on terminologian vaihtuminen: 'kansalaisyhteiskunta' on muuttunut 'kuluttajien yhteiskunnaksi' nimenvaihdoksen kautta.¹¹ Molemmat ovat modernin aikaansaannoksia. Ni-

11 Voisi puhua 'kuluttajakansalaisten yhteiskunnasta', kun puhe on kulutuskulttuurin sisäistäneestä kulutusyhteiskunnasta, jonka kansalaisuu-

menmuutos tosin kertoo painopisteen siirtymisestä poliittiselta taloudelliselle akselille ja taloudessa tarjonnasta (tuotannosta) kysyntään (kulutukseen). Kulutuskulttuurin juuret ulottuvat Slaterin mukaan aina uuden ajan alkuun, 1500-luvulle, jolloin löytöretkien myötä aatteiden ja tavaroiden kulureitit runsastuivat, nopeutuivat ja pitenevät.¹² (Ks. myös Sattatelli 2007, 13.)

Kysynnän nousua korostavan kuluttajavallankumouksen ja tarjonnan kasvua painottavan teollisen vallankumouksen käsitteen sijasta Slaterin (mt. 20) mukaan voidaan puhua *kaupallisesta* vallankumouksesta (commercial revolution) koskien kaupankäynnin (trade), rahan, uusien finaalisten instrumenttien, liikuteltavan omaisuuden ja sopimusten hyödyntämistä sekä suuntautumista yhä laajenevien markkinoiden hyväksikäyttöön. Kyseiset prosessit generoivat laajan kirjon uusia käsityksiä ja toimintoja, jotka tunnetaan juuri yhteisnimellä moderni. Markkinoiden laajeneminen ja markkinavälitteisen kulutuksen leviäminen sekä edellyttivät että voimakkaasti edistivät vanhan statusjärjestyksen murenemistä. (mt. 22). Rahataloudella oli rapauttava tai – näkökulmasta riippuen – vapauttava vaikutus traditio-naaliin yhteiskuntaan.

Kuvattessaan 'jäykän modernin' *fordistista*¹³ aikaa Bauman

den valtio-instituutio kuitenkin suvereenisti antaa tai ottaa. Käytänkin yhteiskunta-käsitettä vastaavissa kontekstissa tässä löyhässä merkityksessä. Baumanilla (2007, 53) taas (kansallisvaltion rajoittuvan) yhteiskunta-käsitteen on syrjäyttänyt epämääräinen yhteiskunnallisten ilmiöiden, instituutioiden ja uskomusten muodostama kokonaisuus. Konstruktivistisessä käsitteistössä Alapuron (2006, 65) mukaan yhteiskunta on representoitavissa vain siten, että sitä ensin ajatellaan ja se luokitellaan eri kategorioihin, jotka on keksittävä tai luotava ja sen jälkeen saatettava asianosaisten tietoon.

12 Slaterin teesiä kulutuskäsitteen itse ilmiöön nähden selvästi myöhemmästä nimeämisestä tukee Baumanin (2007, 53) huomautus siitä, että 1700-luvun 150 000 teoksen kokoelmasta kuluttaja esiintyy vain seitsemässä.

13 Fordismilla on tarkoitettu yksitoikkoiseen, rationaalisesti organisoituuun, vaiheteistettuun ja tiukasti valvottuun tehdastyöhön perustuvaa järjestelmää. Se nojautui taylorismiksi kutsuttuun 'tieteelliseen liikkeenjohtoon',

(2002, 190) toteaa tuotannon ja kulutuksen tapahtuneen sen piirissä edellisen ehdoilla: ”Tyydytyksen lykkäytyminen piti kuluttajassa asuvan tuottajan ahkerana – pitämällä tuottajassa asuvan kuluttajan varpaillaan.” Bauman viittaa Weberin ajatukseen ’protestanttisesta työn etiikasta’ (ks. Weber 1980), jonka mukaan halujen kieltäminen oli niille antautumista tärkeämpää ja työ oli kulutusta tärkeämpää. Mutta ”(silti) se ei koskaan vähätellyt toissijaisina pitämiensä asioiden tärkeyttä, eikä väheksynyt niiden ansioita ja merkityksellisyyttä”. Logiikkana oli että ”mitä enemmän säästät, sitä enemmän voit myöhemmin kuluttaa”. Bauman (mt. 190) katsoo, että rinnakkain oli meneillään kaksi kehityskulkua: työmoraali vaati tyydytyksen lykkäämistä loputtomiin. Toinen kehityskulku johti työn arvon alenemiseen. Pidättyvyys ja kieltämys miellettiin tosin välttämättömiksi, mutta samalla ”rasittaviksi ja vastustusta herättäneiksi uhrauksiksi, joita mieluusti harrastettiin niin vähän kuin mahdollista”. Johdtopäätös on, että ”siirtyminen nykyiseen kuluttajien yhteiskuntaan merkitsi pikemminkin arvojen keskinäisten suhteiden kuin arvojen sinänsä muuttumista”.

Olla kuluttaja on nykyään syntymäoikeus: ei ole mitään periaatteellista rajoitusta siinä, mitä saa kuluttaa – kaikki sosiaaliset suhteet, aktiviteetit ja kohteet voivat tulla vaihdetuiksi hyödykkeinä. Slater (mt. 26-27) katsoo tämän olevan yhden syvällisimmistä modernin maailman toimeenpane-

---

joka sai alkunsa Fredrick Winslow Taylorin teoksen *Scientific Management* ilmestymisestä vuonna 1911. Perusajatuksena siinä oli rationaalistaa työtavat vaihe vaiheelta. (Teos ilmestyi suomeksi jo vuonna 1914 nimellä *Tieteellinen liikkeenhoito*.) Fordismi-termiä Bauman (2002, 71) mainitsee Antonio Gramscin ja Henri de Manin käyttäneen ensimmäisinä (jo 1920-luvulla), mutta että ”se löydettiin uudelleen ja nostettiin yleiseen keskusteluun ja tietoisuuteen vasta sitten, kun aurinko alkoi jo laskeutua fordististen käytäntöjen ylle”. (Gramsci 1982; ks. myös Melin & Nikula 2003, 255.) Käsitteen synty juontuu Henry Fordin autotehtaatseensa vuonna 1912 asentamasta sähköisestä kokoonpanolinjasta. ’Symbioosiksi’ osapuolten välisen suhteen katsottiin muuttuneen, kun Ford, murtaakseen työntekijöiden vastustuksen, kaksinkertaisti heidän palkkansa, jolloin heistä saattoi tulla myös Fordin asiakkaita.

mista sekularisaatioakteista. Erityisesti se koskee ryhmää, jota Bourdieu (1984) kutsuu uudeksi keskiluokaksi. Sen jäsenet ovat ihanteellisia kuluttajia – ihanteellinen-termin molemmissa merkityksissä: he hakevat ihanteensa kulutuksen piiristä ja ovat samalla talouskasvulle valjastetun ”teknostruktuurin” (ks. Galbraith 1968, 259) kannalta ihanteellisia ’asiakkaita’, vieläpä halukkaita levittämään ihanteensa koko yhteiskuntaan. He vaalivat kulutuksen hedonistista etiikkaa, joka perustuu lainanottoon ja tuhlaukseen (Gronow 1997, 22).

Baumania, Slateria ja Bourdieuta voi tulkita siten, että päinvastoin kuin ’tuhlaajapoikansa’ (tai -tyttärensä) *homo consumens*, tuottajien yhteiskunnan puritaaninen *isähahmo*, *homo oeconomicus*, ei ’taloudellisenä ihmisenä’ (lue tässä: säästäväisenä ihmisenä) identifioitunut tuhlariksi, mutta oli sellainen piilevästi. Nykyajalle tunnusomaiset kulutuskulttuurin piirteet olivat olemassa varhaisessa modernissa mielenmaisemassa, mutta ne olivat tunnistettavissa paremmin toisenlaisissa muodoissa. Kaupan ja muun kanssakäymisen välityksellä varhainen moderni ihminen joutui tekemisiin vapaan vaihdon ideologian kanssa, ei vain tavaroiden ja palvelujen vaan myös aatteiden, asenteiden ja merkitysten kanssa. Kaupankäynti (commerce) oli uusi metafora kanssakäymiselle (social). Se ei ollut vain tavaroiden ja palvelujen vapaata vaihtoa rahajärjestelmän puitteissa ja ehdoilla vaan koski myös aatteita, keskusteluja ja mielipiteitä vapaassa julkisessa sfäärissä. (Slater, 23.)

Kauppa ja kaupankäynti, ei tuotanto tai kulutus, häämötivät siis selvimmin varhaisen modernin ihmisen mielessä. Juuri suhteessa kauppaan (commerce) kulutus määrittyi uudelleen 1700-luvulla. ’Tavaroiden maailman’ voi katsoa syntyneen tuolloin. Muodin ilmaantuminen merkitsee myös luokkien ja statusten murtumisen alkua. Kulutuskulttuurilla on siten sijansa modernin projektin sydämessä jo 1700-luvulta alkaen. Modernin kulutuksen ideat nousevat ensin li-

beraalin ja kaupallisen yhteiskunnan ihanteesta (tai dystopiasta), jossa vapaat yksilöt ajavat etuaan (interests) vapaiden yhteenliittymien välityksellä julkisessa sfäärissä. (Slater, 21-23.) Ajatus implikoi myös kansallisten ja kansallisvaltioiden rajojen vähittäistä murenemistä.

Aineellisia ja aineettomia hyödykkeitä alkujaan itselleen ja lähipiirilleen valmistaneesta ihmisestä on siis makrotason taloudellisyhteiskunnallisten kehityskulkujen sekä yksilö- ja sosiaalipsykologisten prosessien myötä tullut 'kuluttava ihminen'. Termillä on tuhoamiseen viittaava konnotaatio.¹⁴ Mutta kuluttajien yhteiskunnassa se ei enää mielly alkuperäisessä merkityksessään negatiiviseksi ilmiöksi: ennen 1700-lukua sillä tarkoitettiin tuhlaamista, törsäystä, loppuun kuluttamista ilman tarkoitusta, niin ekonomisten, moraalisten kuin poliittistenkin arvovirtojen katoa. (Slater 1997, 18-19.) Taloudellisen ihmisen funktionaalinen *alter ego*, työtä tekevä ihminen, *homo faber*, on ikään kuin joutunut *valtaistuneen*¹⁵ kuluttavan ihmisen palvelijaksi. Tämän prosessin myötä käytäntöjä ohjaavaksi ihmiskäsitykseksi on vakiintunut taloustieteen valtavirran oletus ihmisyksilöstä egoistina, joka pyrkii maksimoimaan omaa hyötyään. Näin määrittyvän ihmisen oletetaan haluavan mieluummin enemmän kuin vähemmän.¹⁶

14 Tämä ei ole vain suomen kieleen liittyvää idiomaattista kikkailua: kulutus-termin vaikkapa englannin kielinen vastine 'consumption' tarkoittaa mm. keuhkotautia.

15 Käytän englannin kielen termistä 'empowerment' kuluttajadiskursseissa käännöstä 'valtaistuminen' (tai 'valtaistaminen'), koska en yhtäältä halua sekoittaa sitä valistuksen tai erityisesti Frankfurtin koulun 'emansipaatio'-termiin, jolla on vahvemmin muutokseen tähtäävä merkitys, enkä toisaalta 'voimautumiseen' (tai 'voimauttamiseen'), mikä on vakiintumassa terapianastoon. Palaan kuitenkin asiallisesti tähän semanttiseen kysymykseen myöhemmin tulkitsemalla valtaistuneeksi itsensä kuvittelevan kuluttajan oikeasti tarvitsevan voimautumista.

16 Fromm (1969, 56) kommentoi kehittyneen teollisuusyhteiskunnan vaikutusta ihmiseen: "Se nujertaa hänet koneen lisäkkeeksi, jota tämän koneen rytmi ja vaatimukset ohjaavat. Se muuttaa hänet *homo consumensiksi*, täydelliseksi kuluttajaksi, jonka ainoa tavoite on saada enemmän ja käyttää enemmän."

Sisäänrakennettuna uusklassisessa kulutusteoriassa on usko siihen, että maksimoidakseen hyödyn kuluttaja tietää mitä haluaa – hänen tulee vain päättää minkä tuotevalikoiman avulla hän (budjettinsa puitteissa) sen saavuttaa. Kuluttaja on konstruoitu rationaaliseksi hyödyn maksimoijaksi: järkipärisyyden ja järjenkäytön uskotaan tekevän ihmiselle mahdolliseksi päättää, kuka hän on, mitä hän haluaa, mitkä hänen intressinsä ovat ja miten niitä voi parhaiten ajaa. Edellä kuvatut piirteet on liitetty yksilönvapauden käsitteeseen, vaikka monet kriittiset tutkijat, kuten Willmott (1999), Elliott (1998) ja Holbrook & Hirschman (1982), ovat todenneet rationalistisen, atomistisen ihmiskäsityksen kestäättömyyden.¹⁷ Hyötykalkyloinnin sijasta emotiot ja fantasiat ovat markkinasuhteissakin vahvasti läsnä.

Tuottajien yhteiskunnan seuraaja, kuluttajien yhteiskunta rohkaisee, houkuttelee ja pakottaa *konsumeristiseen*¹⁸ elämäntapaan ja elämisen strategiaan ja hylkii kaikkia vaihtoehtoisia kulttuurisia optioita.¹⁹ Sopeutuminen kyseenalaistamatta

17 Kulutusteoriaa konstituoivan ihmiskuvan 'torsoudesta' myös monet taloustieteilijät ovat omaa tieteenalaansa muistuttaneet. (Ks. esim. Ackerman 1997, Franck 1985; 2000, Galbraith 1969, Hamilton 2001, Krugman 2007, Mason 1995; 2000.)

18 Engl. *consumerism* = "usko kulutuksen kasvun välttämättömyyteen, konsumerismi." (Hurme, Pesonen & Syväoja, 239). Suppeammassa merkityksessä kuluttajien harjoittamaa etujensa ajamista suhteessa tuottajiin; myös asiakaslähtöisyyttä esim. palvelujen järjestämisessä julkisen hallinnon piirissä; kansantaloustieteessä ajatussuunta, jonka mukaan markkinoiden tulee sopeutua kuluttajien toiveisiin. Tutkimuksessani käsitteellä tarkoitetaan Baumanin tapaan koko kuluttajien yhteiskunnan läpäisevää ideologiaa.

19 Itse yhteiskunnan käsite on ongelmallinen staattisuutensa vuoksi jatkuvan muutoksen maailmassa, joka ei enää jäännöksettömästi rajaudu kansallisvaltioiden rajojen sisään. Bauman (1996, 195) katsookin, että "(s)oveluakseen postmoderniin tilanteeseen sosiologian tulisi korvata *yhteiskunnan* (society) käsite *yhteisöiden* (sociality) käsitteellä. Tällä käsitteellä pyritään ilmaisemaan sosiaalisen todellisuuden prosessinomaisuutta, sattumanvaraisuuden ja kaavan (tai ihmisen näkökulmasta: vapauden ja riippumattomuuden) dialektista leikkiä." (Käytän 'sociality'-sanasta 'yhteisöys'-suomennosta, kun tarkoitan 'yhteisönä olemista' ilman yhteisöllisyyden edellyttämää yhteenkuuluvuuden konnotaatiota. Vastaavasti lyhennän 'yksilöllisyyden' sanaksi 'yksilöys' tarkoittamaan 'yksilönä ole-

kulutuskulttuurin käskyihin, ohjeisiin ja periaatteisiin on yhteisöön kuulumisen ehto. Kuluttajien yhteiskunnassa jokaisen tulee ja tarvitsee olla *kutsumuskuluttaja* (consumer-by-vocation). Tämä on universaali ihmisoikeus ja universaali inhimillinen velvollisuus, joka ei tunne poikkeusta. (Bauman 2007, 55.)²⁰

Konsumerismilla Bauman tarkoittaa kokonaisvaltaista ideologiaa, joka laajalti sisäistettynä on muuttunut rutinoituneiksi käytännöiksi ilman koettua tarvetta reflektoida sen ehtoja ja seurauksia. Bauman (2007, 28) määrittää konsumerismin yhteiskunnan järjestysmalliksi, joka muuttaa arkipäiväiset, pysyvät ja 'systeemi-neutraalit' ('regime-neutral') halut, himot ja toiveet yhteiskunnan pääasialliseksi liikkeessä ja toiminnassa pitäväksi voimaksi ("principal propelling and operating force of society"), voimaksi joka koordinoi järjestelmän uusintamista, sosiaalista integraatiota ja stratifikaatiota sekä yksilöiden muokkaamista (formation of human individuals). Se näyttelee pääroolia yksilöiden ja ryhmien identifioitumisprosesseissa sekä henkilökohtaisten elämänpolitiikkojen valinnassa ja tavoittelussa. "Konsumerismiin tullaan, kun kulutuksen rooli syrjäyttää roolin, joka työllä oli tuottajien yhteiskunnassa."

Gronow (1997, 2) toteaa modernin kulutuksen usein ajatellun aiheutuvaksi nautinnonhalusta. Moderni kuluttaja on hedonisti, ja hedonismi on myös funktionaalista modernissa taloussystemissä. Hedonistisen nautinnon periaatteisiin suuntautuvan toiminnan on Gronowin mukaan nähty ilmaantuvan joko (Bellin, 1976, tapaan) kulttuuristen arvo-

mista' erotuksena 'yksilöllisyydestä', jonka merkityksen katson viittaavan mieluummin 'persoonalliseen'.)

20 Ritzer & Jurgenson (2010, 16) toteavat New Yorkin pormestarin ja USA:n presidentin 9/11 jälkeen patistaneen ihmisiä soppailemaan; kulutuksesta oli tullut "julkinen velvollisuus". Pelkona oli, että monet eivät käyttäisi rahojaan kulutukseen vaan maksaisivat mieluummin velkoja tai vain panisivat säästöön, ja säästöaste todellakin nousi. Suomessakin valtiovalta on kampanjoinut kulutustason säilyttämisen puolesta taantumasta huolimatta.

jen drastisen muutoksen seurauksena, tai uudenlaisen persoonallisuustyyppin ilmentymänä (kuten Laschin, 1978, esiin nostama narsistinen luonteenlaatu). Sen on myös ajateltu liittyvän sellaisiin historiallisiin muutoksiin, jotka nostavat esiin uuden sosiaalisen ryhmän tai luokan, kuten 'uusi keskiluokka' Bourdieulla (ks. Bourdieu 1984).

Suuria ihmisjoukkoja koskeviin itsekäsitysten muutoksiin tai kokonaista kulttuuria koskeviin normatiivisiin innovaatioihin (vrt. renessanssi, uskonpuhdistus, valistus, Ranskan suuri vallankumous) on aikalaisnäkökulmasta mahdotonta saada selkeää käsitteellistä otetta. Haila (2006, 238) nimittää 'kompleksisten systeemien tutkimuksen heuristiikaksi' lähestymistapaa, jota luonnehtivat termit 'kehityskulkujen joukko', 'mahdollisuuksien avaruus', ja 'asiantila'. Sitoutumatta nimenomaisesti systeemiteoreettiseen tulkintatapaan kutsun kehityskulkujen joukoksi tiettyjä meneillään olevia, tendenssinomaisia makrotason yhteiskunnallis-taloudellisia prosesseja ja mahdollisuuksien avaruudeksi niiden sisältämän muutospotentialin aktuaalistavaa asiointilaa.

Historiallisen tason muutoksia ennakoivat makrotason trendit ovat ideaalittyyppisiä mallinnoksia, jotka kuvaavat ihmisten elämää 'kehystäviä' ja jossain määrin sitä sääteleviä kehityskulkuja. Tämän tyyppistä futurologiaa on harrastettu erityisesti ns. länsimaissa, mistä niillä on ollut taipumus levitä maailmanlaajuisiksi. Tietynasteisen 'epämääräisyysperiaatteen' hyväksymällä tällaisia megatrendejä voi pitää abduktiivisen, entä jos -tyyppisen kysymyksenasettelun 'lähdeilmiöinä'. Kommentoin hypoteettisesti konstruoimiani makrotason kehityskulkujen joukkoja alla yhteenvedonomaaisesti teesein ja syvennän niistä joidenkin sisältöä jäljempänä. Tutkimuksessani tämä tarkastelutaso on vain ikään kuin pääaiheen ohuella kerroksella sivelty tausta; pääosassa ovat vallitsevat kulutuskäytännöt ja niitä koskevat muutosmahdollisuudet. Pohdin kuitenkin jäljempänä tutkimuksessani, miten nämä kehityskulut loisivat maaperää

uudenlaisille, kulutussuhteiden jännitteitä ja keskinäistä kilpailua purkaville käytännöille.

Yksilöytyminen johtaa kuluttajuuteen

- 1 Vuosisatoja ellei vuosituhansia jatkunut yksilöytymiskehitys on saanut uudella ajalla tuekseen klassiseen talousteorianaan ja paljolti myös yleensä ihmistieteisiin sisällytetyn käsityksen ihmisestä omaa hyötyään maksimoivana rationaalisena valitsijana.
- 2 Tämä kehitys on johtanut teollistumisen myötä sellaiseen tuotannon ja kulutuksen eriytymisprosessiin, jonka seurauksena ihmiset vähitellen vaurastuessaan identifioituvat ensisijaisesti kuluttajiksi.
- 3 Kuluttaja ilmentää itseään ostovoimansa käyttäjänä markkinoilla *emulaation*, vuoroin samaistumiseen vuoroin taas erottautumiseen pyrkivän, kuluttajien keskinäisen kilpailun sävyttämässä ilmapiirissä. Kulutusmallit saadaan idoleilta, joiden arvostuksen ja maun kohteet valuvat alas-, ylös- ja sivulle päin (trickle-down; spring-up).
- 4 Ostovoimansa kasvun myötä ihmiset 'keskiluokkaistuvat', kokevat kuluttajina valtaistuvansa ja muuttuvat sekä määrällisesti että laadullisesti entistä vaativammiksi tavaroiden ja palvelujen valitsijoiksi.
- 5 Maailmankuvan tieteellistyessä vanhat uskomusjärjestelmät ikään kuin haihtuvat ilmaan maallistuneen, järkiperäisen, realistisen ja tavarorientoituneen maailmankatsomuksen voittaessa alaa.

Organisaatioiden maailma prekaaristuu

- 6 Globaalistuva kilpailu tuotteiden ostajista eli asiakkaista pakottaa tuotannon hakeutumaan sinne missä yksikkökohtaiset tuotantokustannukset ovat lähtömaata alhaisemmat.
- 7 Työnteon motivaatio laskee hierarkkisissa organisaatioissa. Tuotannon vaihtuvat vaatimukset eivät mahdollista

pysyvään palkkatyövoimaan sitoutumista. Luottamus neuvottelupohjaiseen sopimusmenettelyyn rapisee.

- 8 Sitoutuminen 'modernin projektiin' kansallisvaltion kehityksessä heikkenee, mistä merkkinä on mm. kiinnostuksen hiipuminen edustuksellisten päätöselinten valintaan sekä esimerkiksi parisuhteiden suuri vaihtuvuus, lasten ja nuorten sosiaalistumisongelmat.
- 9 Vertikaalisiin valtasuhteisiin perustuvien yhteiskunnan instituutioiden koheesio löystyy aiheuttaen näissä epävakaa eli prekaarin tilan.
- 10 Pitkäaikaisiin, kiinteisiin suhteisiin perustuva yhteiskunta- ja organisaatiomalli korvautuu tilapäissuhteisiin, projektiluonteisiin työtaphtumiin, harrastuksiin ja informatiivisiin ja informaaleihin kohtaamisiin perustuvalla verkostomallilla.

Tuotanto ja kulutus konvergoituvat

- 11 Informaatio- ja viestintäteknologioiden (ICT) kehityksen myötä enenevä määrä tuotantoa abstrahoituu ja immateriaalistuu informaatioksi ja kommunikaatioksi.
- 12 ICT-perustaisten tuotteiden tuotantovälineet – henkilökohtaiset tietokoneet ja niiden kautta pääsy sisällöntuotantoon ja maailmanlaajuisiin, reaaliaikaisiin jakelukanaviin – ovat kaikkien ulottuvilla ja niiden jakelukanaviksi tulevat sähköiset verkostot.
- 13 Huomattava osa kulutuksesta siirtyy tuotannon kanssa samojen verkkojen ja verkostojen välityksellä tapahtuvaksi.
- 14 Kuluttajille tulee tärkeä rooli tekniikan muokkaajina ja tuotekokonaisuuksien kehittäjinä. Käyttäjinä kuluttajat tuottavat sosiaalisia ja kulttuurisia innovaatioita, joiden perusteella hyödyke hyväksytään tai hylätään.
- 15 Tuotanto ja kulutus alkavat konvergoitua eli lähentyvät toisiaan ja limittyvät toisiinsa menettäen itsenäistä profiiliaan.

1.2. Tutkimuksen motivointi ja kysymyksenasettelu

Filosofi Tere Vadén (2009, 54) toteaa talouskasvun, teknologian ja tehokkuuden luonnehtineen valtaosaa viime vuosisadan poliittisesta ajattelusta, minkä vuoksi ”ei ehkä ole yllättävää, että ideologinen sokeus talouskasvun perustalle on ollut laajalle levinnyttä. Omia perusedellytyksiään tiedostamatonta kulttuuria voidaan kutsua paitsi sokeaksi, myös nihilistiseksi.” Vadén jatkaa, että ”monikaan filosofi, talusteoreetikko, modernin kriitikko tai yhteiskunnallinen ajattelija ei ole sanonut järjen sanaa tulevaisuudesta, jossa talous vuosi vuodelta kutistuu. Olemme saapumassa kartoittamattomalle alueelle, jossa tuntemattomat seudut merkitään mustina, ei valkoisina. (...) Jopa suuri osa filosofiasta voidaan aloittaa alusta.”

Tutkimukseni virittyy kriittiseksi suhteessa vallitseviin talouden fundamentteihin, niihin liittyviin uskomuksiin ja teorioihin ja erityisesti niiden vaikutuksiin ostopäätöksiä ja kulutusta ohjaaviin, kasvutaloutta ylläpitäviin käytäntöihin. Tarkastelen näitä käytäntöjä koskevien muutosten edellytyksiä emansipatorisesta²¹ näkökulmasta.

Kulutus on paitsi jokapäiväisen elämän uusintamista myös viestintää ihmisten välillä (ks. esim. Douglas 1979). Warde (1994, 878) toteaa Ulrich Beckin, Anthony Giddensin ja Zygmunt Baumanin jakavan käsityksen siitä, että nykyään ihmiset määrittävät itsensä niiden viestien kautta, joita he

21 Emansipaatio (lat. emancipatio) on sananmukaisesti ’vapautumista hohouksesta tai oikeudettomuuden tilasta’. Antiikin Roomassa sillä tarkoitettiin kansalaisuuden saavuttamista. ’Emansipatorinen tiedonintressi’ viittaa ihmisen pyrkimykseen vapautua tietoisuuttaan väärentävistä, toimintaansa tukahduttavista kahleista. Intressi liittyy mahdollisuuteen ja kykyyn emansipoitua vallitsevasta ajattelusta ja olotilasta, jossa ollaan lukittuna tai lukkiutuneena määrättyyn olemistapaan. Tavoitteena on pakosta ja alistavan vallankäytön kohteena olemisesta vapaa vuorovaikutus ihmisten kesken. Esteet vapautumiselle – tiedostetaan tämän tarve tai ei – ovat henkilökohtaisina ja sosiaalisina myös historiallisia eli muuttuvia ja muutettavissa olevia. (Habermas 1976.)

prosessoimiensa ja esittelemiensä tavaroiden ja käytäntöjen muodossa välittävät toisilleen. Kriittisestä näkökulmasta tämän voi katsoa nykymuodoissaan olevan, tai ainakin sisältävän, pakkokommunikaatiota työn tuloksien, tuotteiden, välityksellä. Toisiinsa kytkeytyneet käytännöt uusintavat työn ja kulutuksen umpikehää: monille (hyväosaisille) asioiden laita on ’paras mahdollinen’, toiset heistäkin kokevat olevansa ulkoapäin lukitussa tilassa, kasvottomien voimien vankeina.

Emansipatorisesti asennoituneen tutkijan tavoitteeksi tulee ’vapauttavien’ käytäntöjen teoreettisten perusteiden hahmottaminen. Tarvitaan rutiininomaisesti ja reflektoidutta harjoitettuihin arkisiin käytäntöihin sisältyvien konsumerististen elementtien tunnistamista sekä näiden elementtien korostumiseen johtaneiden ja niitä ylläpitävien syiden ymmärtämistä. Tämä on välttämätön joskaan ei riittävä ehto niistä vapautumiseen. Lähestymistapaani tältä osin perustee tunnetun kriittisen tutkijan Juliet B. Schorin vastaus kysymykseen, joka asetettiin merkittävässä kulutustutkijoiden konferenssissa esiintyneiden panelistien myöhemmin kirjallisesti vastattavaksi.²² Taustana oli konferenssissa esiin tuotu jännite, joka liittyy kysymykseen moraalisen kannan ottamisesta tutkimustyössä. Kulutukseen kriittisesti suhtautuvia todettiin usein syytetyn elitisteiksi, jotka tuputtavat (impose) omia poliittisia ja henkilökohtaisia valintojaan ja makujaan muille. Neutraalin (agnostic) lähestymistavan omaksuvien on puolestaan epäilty olevan piittaamattomia valtasuhteista, jotka hallitsevat kulutuksen rakenteita ja käytäntöjä, ellei jopa hiljaisesti (subtly) tukevan niitä. Panelisteja pyydettiin määrittämään paikkansa tässä kentässä ja miten se näkyy heidän tutkimustyössään.

Schor (2010) toteaa vastauskirjoituksessaan kantanaan,

22 Kyseessä oli Consumer Studies Research Networkin sponsoroima konferenssi vuonna 2007. Vastaukset julkaistiin vuonna 2010 *Journal of Consumer Culture* -julkaisussa (Vol 10(2): 274-291).

että (tieteellisessä) kritiikissä on kysymys *analysoinnista* moralisoinnin sijasta. Viitaten aiempiin (1993; 1998) tutkimuksiinsa hän ottaa esimerkiksi usein esittämänsä väitteen amerikkalaisten 'yli varojen elämisestä' ('overspend'). 1870-luvulla syntyneen ja edelleen vallitsevan uusklassisen taloustieteen²³ mukaan kuluttajat valitsevat sen kulutustason, joka maksimoi heidän oman hyötynsä ja – tietyillä ehdoilla – yleisen hyvinvoinnin. Kulutuksen määrä on heidän mukaansa täten optimaalinen. Schor esittää kolme vastaargumenttia, joista ensimmäinen koskee työmarkkinoiden joustamattomuutta suhteessa työajan lyhentämiseen; tämä johtaa ansiotulojen kasvun myötä liikakulutukseen.²⁴ Toinen analyttinen argumentti on ekologinen: kulutusmäärää lisää se, että ympäristön kuormituksen tosiasiallisia kustannuksia ei sisällytetä hintoihin.

Schorin kolmas argumentti on suuntaa-antava omalle tutkimukselleni. Jos uusklassinen taloustieteilijä myöntäisi kulutuksen intersubjektiset ja statukseen liittyvät efektit, eli sen että ihmisen kulutusvalinnat vaikuttavat toisten ihmisten hyvinvointiin (mikä on vakio-oletus lähes kaikissa muissa tieteissä), silloin kävisi ilmeiseksi, että lisäys kulutuksessa tuottaa vain vähän hyvinvointia.²⁵ Tämä suhteellisen hyvin- tai pahoinvoinnin ilmiö tunnetaan 'tasoissa pysymisen'

23 Vartiainen (2001e) mukaan kaikki salonkikelpoinen taloustiede on uusklassista, ja sen alkuperä on "uusklassisissa teorioissa ja niistä kumpuavissa käytännöissä". Slater (1997, 41) puolestaan toteaa, että uusklassinen taloustiede ei ole vain ekonomisen ajattelun valtavirtaa vaan yhteiskunnallisen järjestyksen yleinen malli, jonka kautta kuluttaja määrittyy.

24 Suomessa tunnetusti Soininvaara (2007) mutta myös mm. Helkala (2005) on ehdottanut samaa ratkaisua. Helkala toteaa paradoksin: vastoin markkinateoriaa, jonka mukaan yksilöiden valinta ohjaa parhaaseen tulokseen, kuluttajat eivät voi 'markkinaepätäydellisyyksien' vuoksi valita vapaasti työn ja vapaa-ajan välillä ja näin ollen "jatkavat kuluttamistaan, vaikka yhteiskunta kokonaisuudessaan kärsii enemmän kuin yksilö hyötyy".

25 Useissa kyselytutkimuksissa on todettu, että tietyn rajan ylittäneellä ostovoiman käytöllä on vain vähän vaikutusta koettuun hyvinvointiin. Ks. mm. Layard (2005), Hirvonen & Mangeloa (2006), Kahneman (2012, 542-543).

('keeping up') moraalisenä pakkona. Jälleen tuloksena on liikaa kulutusta eikä mitään koordinoivaa toimijaa ohjaamassa markkinoita kulutuksen optimitasolle.

Kolmannen argumenttinsa esille tuojista vuosikymmenen varrelta Schor mainitsee James Duesenberryn (1949), Fred Hirschin (1976), Robert H. Frankin (1985), itsensä (1998) ja Ori Heffetzin, (2004). Viitatussa teoksessa vuodelta 1949 Duesenberry osoitti, kuinka sosiaalinen ympäristö vaikuttaa kulutuspäätöksiin, Hirsch kehitteli teoksessaan vuonna 1976 'possessionaalisen hyödykkeen'²⁶ ideaa eli tavaroiden roolia omistajansa statuksen luojana, Frank kuvaili vuonna 1985, miten statushakuisuus näkyy tavassa kuluttaa ja Heffetz tutki väitöskirjassaan vuonna 2004 näkyvän kulutuksen ilmiötä, sitä miten ihmiset 'antavat merkkejä' itsestään kulutuksen keinoin. Schor olisi voinut mainita tässä yhteydessä myös (hyvin tuntemansa) Veblenin klassikkoteoksen (1899), jonka havaintoihin kulutuksen roolista yhteiskunnan keskeisen dynamiikan selittäjänä kaikki edellä mainitut yhtyvät omissa teorioissaan.

Vastauksensa lopussa Schor (2010, 279) näpäyttää panelisteille asetetun kysymyksen nostattajia viittaamalla yhä lisääntyvään ja mitä erilaisimpia muotoja saavaan antikulutuliikehdintään. Hän katsoo olevan tiettyä ironiaa siinä, että kysymys moralismista nostetaan nyt, kun eettinen kulutusliike on vahvassa nousussa. Akateemisessa kirjallisuudessa Schor muistuttaa paradoksaalisesti suosituksen näkemystä aloitteellisesti toimivasta, suvereenista kuluttajasta mahtavien korporaatioiden kriittisen käsittelyn sijasta silloin kun nämä aloittivat vakaana nousunsa poliittisiksi vaikuttajiksi pyrkimyksineen voiton maksimointiin ja markkinoiden kontrolloimiseen. "Olisi virhe hylätä etiikan tutkimus

26 Goffman (1951, 294) käyttää termiä 'statussymboli' samassa tarkoituksessa. Statussymbolit ovat vihjeitä sisältäviä ilmaisuvälineitä, jotka osoittavat henkilölle hänen edustamansa aseman sekä tavan, jolla muiden tulee kohdella häntä.

ja sitoutuminen etiikkaan ja arvoihin juuri kun ne nousevat etusijalle kuluttajien omassa ymmärryksessä siitä, miten he soppailevat, kuluttavat ja elävät päivittäistä elämäänsä.”

On siis tehtävä ero moralisoinnin ja analysoinnin välillä; jälkimmäinenkin voi tuottaa sellaisia tutkimustuloksia, joista voi tehdä normatiivisia johtopäätöksiä eli erotteluja akselilla, jonka ääripäinä ovat vallitseva asiointi ja se miten asiointi tulisi olla²⁷; kriittinenkin analyysi useimmiten rajoittuu tosin epäkohtien paljastamiseen, ei uusiin päämääriin. Kysymys on kriittisyyden 'asteesta'. (Ks. tt. 2. 'Johdatus-ta luvun sisältöön'.)

Modernin kulutuskulttuurin asettamisen kriittiseen valoon voi kohdentaa Descartesista lähtevään traditioon. Siinä esineillä nähdään olevan vain hyötyfunktio ihmiselle, joka on määritelmällisesti luonnon ja materian ulko- ja yläpuolella. Uusklassinen taloustiede ja liberaali moderni katsanto määrittävät *edistykseksi* prosessin, jossa tämä hyöty voidaan yksilölle suunnattuna maksimoida. Kuten Slater (1997, 102) asian ilmaisee, niille jotka sitä kannattavat, ”kulutuskulttuuri konstituoit kaikkein dramaattisimman käytännöllisen todisteen sen ylivoimaisuudesta: teollinen teknologia ja rationaalinen kalkylointi ovat niin tehokkaasti alistaneet objektiivisen maailman subjektiivisille haluille että jokainen ajateltavissa oleva päähänpisto voidaan toteuttaa”. Tämä objektivaatio ja maailman näkeminen 'toisena' julistetaan kyseisessä traditiossa edistyksen voittokulukseksi; toisaalla se nähdään ihmisen patologisena vieraantumisenä omasta olemuksestaan ja maailmastaan. (Ks. esim. Fromm 1969; Marcuse 1969; Bauman 2007; tt. 3.4.)

Tarpeiden ilmaantumisen alati muuttuva kirjo luo siinä aihion kauniille tarinalle, jonka mukaan kuluttajien

27 Itse käyttäisin kuitenkin normatiivisen 'pitäisi olla' -muotoilua parempana kysyä, miten asiointi voisi olla. Ajatuksena on avata *mahdolliset maailmat* todellisuuden määrityksen piiriin. Käsittelen tältä pohjalta Ernst Blochin 'konkreettisen utopian' ajatusta luvussa 6.2.

valtaistumisessa kyse olisi ikään kuin ihmistä voimaannuttavasta, evolutiivisesta prosessista vailla ylärajaa. Tässä yleisesti totena pidetyssä tarinassa tarpeiden tyydyttymättömyyden edellyttämä tavaroiden ja palvelujen määrällinen kasvu muuttuu edistykseksi ja edistys talouskasvuksi.²⁸ Kyseessä on kuitenkin edistys-käsitteen merkityssiirtymä. Valistuksen kontekstissa sillä ymmärrettiin tiedon lisääntymistä, minkä oletettiin korreloivan ihmisen hyvinvoinnin lisääntymisen kanssa vapautumisena tietämättömyydestä ja taikauksesta. Tietotason kohoamisen odotettiin myös johtavan eettisesti kestävään toimintaan. (Ks. Kant. 1995, 82-83; tt. 2.3.)

Vallitsevaa edistyskäsitteestä koskeva kriittinen kysymys kuuluu: jos maailmasta on tullut pelkkä objekti inhimillisille subjekteille, kuinka nämä voivat koskaan kotiutua siihen? Kysymystä voi perustella sekä ekologisin että sosiaalisin syin. Monien ekofilosofien korostama ykseyden kokeminen luonnon kanssa liittyy romanttiseen ajatteluperinteeseen, jossa teknologista kehitystä puntaroidaan kriittisesti luonnonarvojen menetyksen valossa. Tässä perinteessä ihminen pyritään ikään kuin palauttamaan luontoon. Muiden muassa Hegeliin ja Marxiin liitetty vieraantumista, rationaalistumista ja esineellistymistä painottava ajatteluperinne puolestaan katsoo subjektin ja objektin pirstoutuneen suhteen tarvitsevan parantamista; ne tulee saattaa sovintoon keskenään ja tämän tulee tapahtua todellisten sosiaalisten ja historiallisten prosessien kautta. Tämä on se ajatussuunta, joka ohjaa omaa tutkimustyötäni.

Kulutussyhteiskunnalle leimallista on yksilökeskeisyys ihmiskuvassa ja vallitsevissa käytännöissä. Se on tulos pitkään jatkuneesta individuaalistumiskehityksestä erityisesti

28 Kaupallisen vaihdon määrällisestä kasvattamisesta onkin tullut yhteiskuntapolitiikan keskeinen tavoite. Fromm (1969, 53) luonnehtii edistyksen käsitteen kytköstä taloudellisen kasvun pyrkimykseen seuraavasti: ”Esimerkkejä voisi luetella loputtomiin siitä, että jatkuva määrällinen nousu on elämämme päämäärä, että toisin sanoen juuri sitä tarkoitetaan kun puhutaan edistyksestä.”

läntisellä pallonpuoliskolla. Atomisoituminen on jättämässä ihmiset yksin ratkaisemattomilta näyttävine ongelmineen. Tätä kehityskulkua seurauksineen erityisesti Bauman kuvaa yhtäältä kuluttajien itsepetoksena ja toisaalta sosiaalisena pakkotilana. Tavaroiden ja palvelujen ostoa ja käyttöä edellyttävät ja ohjaavat lukuisat kulutusintensiiviset käytännöt, joiden välityksellä yksilöt identifioivat itseään ja jäsentävät päivittäistä elämäänsä. Käytännöillä on intersubjektisia tarpeita aktualistava rooli. (tt. 3.)

Tutkimuskysymykseni voin kiteyttää ottamalla lähtökohdakseni yleisesti hyväksytyt ajatuksen, jonka mukaan kulutuksen perimmäinen tarkoitus on – käsitettä tässä yhteydessä määrittelemättä – hyvinvoinnin tuottaminen.²⁹ On loogista ajatella, että tällöin kulutushyödykkeitä voi lähestyä potentiaalisina *hyvinvoinnin tuotantovälineinä*. Tästä näkökulmasta herää kysymys: miksi – tuotantovälineitä koskevasta asiantilasta poiketen – kulutusvälineiden *käyttöaste* on kovin alhainen? Fokusoin vastauksen (keinotekoisten tai tuotettujen) lisätarpeiden intersubjektiseen luonteeseen. Tämä näkyy elämäntyyliissä, tottumuksissa ja jokapäiväisissä käytännöissä sosiaalisesta asemasta käytävänä kilpailuna, mistä seuraa ihmissuhteiden rikkoutumista. Johtaessaan jatkuvan kasvun pyrkimykseen se tuhoaa peruuttamattomasti myös luontoa. Voisiko kulutukselle postuloida ihmissuhteita ja luontoa *ehyttävän* roolin?

Tässä jännitekentässä mahdolliseksi olettamani 'toivotava' muutos tuo kulutuksen talouden keskiöön: tuotantosuhteiden sijasta talouden keskeisiksi suhteiksi tulevat käytännöissä toteutuvat (ihmisten väliset) *kulutussuhteet* ja (tavaroiden) käyttösuhteet. Voitaisiin puhua *käytännöllisen taloustieteen* perusteista.³⁰ (Ks. tt. 7.3.)

29 Sen sijaan, että ryhtyisin määrittelemään itse hyvinvointi-käsitteen sisältöä, pohdin olettamani 'koetun pahoinvoinnin lisääntymistendenssin' katkaisemisen ja suunnanmuutoksen edellytyksiä kulutuksen kontekstissa.

30 Käytännöllisyys tai käytöllisyys on luontevaa liittää kodin taloustietee-

1.3. Johtoajatus ja juonen kulku

Johtoajatuksena tutkimuksessani on abduktiivinen, entä jos -tyyppinen oletus kuluttajistosta uutena 'kansaa' edustavana joukkona. Weber (1980, 17) antaa ymmärtää – Marxia myönteillen – proletariaatin syntyneen vastapainoksi länsimaisen porvariston synnylle. Kansa jakautui yhtäältä maan ja tuotantovälineiden omistajaluokkaan ja toisaalta työtätekevään luokkaan. Weber painottaa kuitenkin *porvarillisen yrityska-pitalismin* ja *vapaan työn* rationaalisen organisaation syntyä. (Hän postuloi siis jo eräänlaisen "win-win"-periaatteen pohjalle syntyvän suhteen, joka on ollut maltillisen työväenliikkeen politiikan perusta.) Marxilla "viimeisen riistetyn luokan", palkkatyöväestön eli proletariaatin tehtäväksi oli tullut, 'kansan' uudeksi edustajaksi julistautuneena, luokattoman yhteiskunnan toteuttaminen. Tämä edellytti tuotantovälineiden ottamista työväestön kollektiiviseen hallintaan. Kyseessä oli siis *tuotantosuhteissa* tapahtuvaksi tarkoitettu valankumous.³¹

seen eli kuluttajaekonomiaan. Heinosen (2007e) mukaan 'kestävä kehitys' liittyy keskeisesti kuluttajaekonomian tutkimuksen ja opetuksen ydinongelmiin. "Kulutuspäätöksillä on globaalissa taloudessa täysin ratkaiseva rooli koko maapallon tulevan kehityksen kannalta". Inhimillisen hyvinvoinnin ollessa "oppiaineen tutkimus- ja opetustyön keskiössä" myös kysymykset "sosiaalisesta kestävydestä" korostuvat. Heinonen toteaa, että näiltä osin "kodin taloustieteen ja kuluttajaekonomian kytkenäät sosiaalitieteisiin ja yhteiskuntahistoriaan ovat vahvat. Kestävään kehitykseen voidaan päästä ainoastaan, mikäli ihmisten kulutustottumukset ovat kestäväällä pohjalla."

31 Marxin sokeana pisteenä voi pitää sitä, että hän ei ymmärtänyt kulutuksen sosiaalista kontekstia. Noro (2007, 80) kuvaa marxilaisen dilemman oivaltavasti: "Osa nykyään kulutuskäyttäytymiseksi katsotuista ilmiöistä kuuluu (...) Marxilla vaihdon piiriin. Hänhän käsittää vaihdon yksilöistä lähteväksi momentiksi, joka välittää (on ketjun keskellä) tuotantoa ja kulutusta. Sen sijaan yhteiskunnasta lähtevä näiden välittäjä on distributio. Näin ollen vaihdossa niitä välittää 'yksilön satunnainen määrätynäisyys'. Tähän tietysti kulutussosiologia in spe sanoisi, että kyseessä ei ehkä olekaan die zufällige Bestimmtheit des Individuums, vaan sosiaaliset ja kulttuuriset määreet tulevat mukaan markkinakäyttäytymistä (tässä: kulutuskäyttäytymistä) tarkasteltaessa."

Läntisiin yhteiskuntiin valistuksen ja teollistumisen myötä syntynyt, vaurastuva ja valikoiva *kuluttajisto* on hypoteesini mukaan uusi 'kansaa' edustava joukko, sen *representaatio*³² samassa mielessä kuin Marxilla oli proletariaatti. Kuluttajiston synnytti kapitalistinen tuotantosysteemi omistajineen ja vaurastuvine palkkatyöväestöineen. Sen historialliseksi mahdollisuudeksi tulee *kulutussubteiden* muuttaminen siten, että luokkajaon merkitys katoaa. Tällainen uuden kansan konstruktion 'oikeutus' perustuu Rosanvallonin (1998, 18) ajatukseen, jonka mukaan "(k)ansaa ei ole olemassa ennen kuin sitä etsitään ja se kutsutaan esiin: kansa on konstruotava." (Lainaus Alapuroilta 2006, 65.) Kokoonakutsujana ei kuitenkaan voi olla mikään ulkopuolinen taho: 'rakentamisprosessin' käynnistäjät määrittävät itse 'uuden kansan' identiteetin ja tehtävän. Kokoan tutkimukseni juonellisesti tämän ajatuksen ympärille luvuissa 6.4. ja 7.4.

Kuluttajistokansa-hypoteesillani etäännyin kuitenkin kulutussosiologiasta, jonka ydinkysymykset käsittelevät makuu, muotia ja tyyliä ja niiden suhdetta yhteisöihin (Noro 2007, 76). Sosiologia on alun alkaen ollut kytköksissä kulutukseen, sen empiiriseen ja teoreettiseen erittelyyn (Ilmonen 2007, 11).³³ Kun kulutuskritiikki viedään niin pitkälle, että

32 Representaatio on käsitteenä monimerkityksellinen viitattaessaan sekä esittämiseen että edustamiseen. Yleisessä mielessä sillä tarkoitetaan yksilöiden ja yhteisöjen näkemyksiä tai kuvia maailmasta sekä maailman jäsentämistä ja luokittelua. Purhosen (2006, 200n) mukaan edustamisen ja esittämisen merkitykset myös lomittuvat keskenään, koska sitä minkä katsotaan edustavan jotakin käytetään myös kyseisen asian esittämiseen. Karvosen (2013, 20) mukaan representaatioiden kuvatessa todellisuutta "ne avaavat kuviteltavissa olevia toiminnan mahdollisuuksia ja kaavailvat rakennettavaa sosiaalista todellisuutta".

33 Suomalaisen kulutustutkimuksen suunnannäyttäjinä Heinonen (2005e) pitää 1970- ja 1980-luvulta lähtien erityisesti markkinoinnin professori Liisa Uusitaloa (1986), sosiologeja Kaj Ilmonen (1993), Jukka Gronow (1997; Gronow & Warde 2001), Pekka Sulkunen (Sulkunen, Holmwood, Radner & Schulze 1997) ja Pasi Falk (1994) sekä Kuluttajatutkimuskeskuksen tutkijajoukkoa. Kvantitatiivinen lähinnä tilastollisilla metodeilla operoivan tutkimuksen Heinonen toteaa tuottaneen paljon hyödyllistä tutkimustietoa. Esimerkkeinä hän mainitsee Kirsti Ahlqvistin ja Anu

vaaditaan kokonaan toisenlaista tuottamisen ja kuluttamisen tapaa, kritiikkiä ei kuitenkaan voi enää punnita kulutussosiologisella käsitteistöllä; tällöin Noron (2007, 76) mukaan "keskustelu siirtyy kulttuuri- ja historianfilosofiselle tasolle, puheeksi koko aikakauden luonteesta", sanalla sanoen aikalaisanalyysiksi tai -diagnoosiksi.

Noro esittää aikalaisdiagnoosit yhtenä kolmesta eritasoisesta teoriatyypistä tutkimusteorioiden ja yleisten teorioiden lisäksi. Kun tutkimusteorioissa on kyse tutkimuksen välittömästi tuottamaa empiiristä aineistoa koskevasta teoretisoinnista, yleiset teoriat puolestaan kysyvät, kuinka 'yhteiskunta', 'sosiaalinen' tai 'kulttuuri' konstituoituu.³⁴ Aikalaisdiagnoosi pyrkii vastaamaan kysymyksiin "Keitä me olemme?" ja "Mikä on tämä aika?" Välttyäkseen muuttumasta 'journalistiksi' sosiologisen aikalaisdiagnoosin tekijän tulee kyetä käyttämään sosiologisia tutkimusteorioita ja yleistä teoriaa. Karl Mannheimiin viitaten Noro toteaa tiedonsosiologian virittyneen kysymyksestä "kuinka (intellektuellin) on mahdollista löytää se Arkhimedeiden piste, josta käsin aikakauden luonne on esitettävissä". (mt. 137-141.) Blochin (1985; tt. 6.2.) konkreettisen utopian ajatusta muistuttavalla tavalla Noro kiteyttää, että on kuvattava nykyistä ajanhenkeä, jos aikoo suuntautua tulevaisuuteen nykyhetkessä. "Ajanhen-

Raijaksen toimittamat artikkelikokoelmat (Ahlqvist & Raijas 2004a & 2004b), Tilastokeskuksen tutkimusraportit, Pekka Räsänen väitöskirjan (2003) ja Terhi-Anna Wilskan (1995; 2002) lukuisat tutkimukset. Tähän voisi lisätä oman tutkimukseni kannalta kiinnostavana Timo Toivosen (1994) empiirisen tutkimuksen, joka näyttäisi viittaavan luokkaerojen hämartymiseen kulutuksessa. Teoreettinen, aikalaisdiagnoosia tavoitteleva lähestymistapani nojaa vain välillisesti empiiriseen tutkimustietoon.

34 Vaikka kulutussosiologiassa yleensä askaroidaan tutkimusteorioiden tasolla, sillä on Ilmonen (2008, 326-327) mukaan ollut taipumusta siirtyä yleisen teorian puolelle ja tehdä pitkälle meneviä johtopäätöksiä yhteiskunnallisesta muutoksesta ja epookkien vaihtumisista (esim. 1980- ja 90-luvulla modernista 'jälki- eli postmoderniksi'). Kulutussosiologisen tutkimuksen klassikkojen tutkimukset, esim. Simmel (1997) rahan filosofiallaan, Horkheimer ja Adorno (2008) valistuksen analyysillaan ja Benjamin (1989) sirpalemaisilla esseillään edustavat Immosen mukaan pelkästään yleistä teoriaa.

keä on seurattava tai tuhouduttava”, Noro toteaa Lichtblaun (1991) kärjistävän asian. Nojaudun tutkimuksessani ensisijaisesti aikalaisdiagnostiseen aineistoon ja ajattelutapaan siinä tarkoituksessa, että niiden piirteitä yhdistämällä ja modifioimalla luon omaa aikalaisdiagnoosiani, mutta en vain diagnoosia vaan myös prognoosia.

Yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksen avainkäsitteissä voidaan Ylä-Anttilan (2009e, 1) mukaan erottaa kolme tasoa tai näkökulmaa: poliittinen mahdollisuusrakente, mobilisaatorakenteet ja kulttuuriset kehykset. Yhteiskunnalliset valtarakenteet ja instituutiot mahdollistavat ja rajoittavat liikkeiden toimintaa. Mobilisaatorakenteet koostuvat verkostoista, organisaatioista ja epämuodollisemmista yhteenliittymistä. Kulttuuriset kehykset viittaavat merkityksenannon prosesseihin, tilanneanalyysiin ja toimintavaihtoehtoihin, joita tuotetaan liikkeitä koskevassa puhunnassa. Nämä näkökulmat ovat painottuneet eri lailla eri vuosikymmenillä, mutta asettuneet 1990-luvun alkupuolella paradigmatiksi, jota Ylä-Anttila nimittää ”liiketeorian pyhäksi kolminaisuudeksi”.

Liikkeitä kehysnäkökulmasta tarkasteltaessa sovelletaan Goffmanin (1974) käsitystä kulttuuristen kehysten merkityksestä kaiken sosiaalisen vuorovaikutuksen ehtona. Siinä painotetaan kuitenkin – Goffmanista poiketen – ajatusta kehysten ’tuottamisesta’ liikkeiden intentionaalisenä toimintana. Politisoidessaan asioita liikkeet asettavat niitä uudenlaisiin tulkintakehyksiin. Erityisen kiinnostavaa Ylä-Anttilan (mt. 9) mukaan on analysoida liikkeiden tapaa hyödyntää ”olemassa olevia ja hyväksytyinä pidettyjä kehystämisen tapoja tuottaakseen uusia tulkintoja”.

Ylä-Anttila (mt. 9) toteaa, että yhteiskunnallisten liikkeiden tuottamat kehykset on tapana jakaa diagnostisiin ja prognostisiin. Edellisissä liike määrittää yhteiskunnallisia ongelmia ja kontekstia, joissa ne kohdataan: tuotetaan siis tilanneanalyysija. Prognostista kehystämistä on puolestaan

liikkeen tuottamat näkemykset mahdollisesta tulevaisuudesta ja hahmotelmat tavoista, joilla tällä tavoin esiin tulevat ongelmat voitaisiin ratkaista. ”Molempia näistä kehystämistavoista on tarkasteltu ennen kaikkea liikkeiden intentionaalisenä toimintana, joka tapahtuu tiettyjen mahdollisuusrakenteiden rajoissa ja niiden mahdollistamina.”

Omassa tutkimuksessani ’konkreettinen utopia’ on prognostinen elementti; oletan ns. uuden talouden mahdollisuusrakenteiden puitteissa tapahtuvaksi syvällisen yhteiskunnallisen muutoksen, jossa kuluttajiston piirissä syntyvällä intentionaalilla, keinotekoisia tarpeita purkavalla toiminnalla voi olla käänteentekevä rooli.³⁵ (ks. tt. 7.) Prognoosia hahmotellen tutkimuksessani myös abduktiivisen ’entä jos -tyyppisen’ päättelymuodon avulla samoin kuin soveltamalla kriittisen teorian (erityisesti Marcusen) dialektisen ajattelun mallia yksilolotteiseksi ohentuneen todellisuuskäsityksen vastapainona. (tt. 2.2.; 6.)

Kuluttajuudesta on kollektiivinen ja toiminnallinen ulottuvuus tehokkaasti karsittu. Käsitys yksilölähtöisistä, ainutkertaisista ja muista riippumattomista tarpeista johtaa (tai perustuu) ihmisten ymmärtämiseen erillisinä atomeina, itseään luovina ja määrittävinä *autonomisina* olentoina. Tavaroiden ja palvelujen ostajina ja käyttäjinä kuluttajat yksilöinä formuloivat ja representoivat sosiaalista identiteettiään. Tätä on pidetty lisätarpeisiin liittyvän kulutuksen oikeuttavana asiana: tarkoituksen, yksilöyden yksityisyyden ja vapauden tuojana. Tarpeiden periaatteellista rajattomuutta ei tällöin kyseenalaisteta, vaan oletetaan niiden olevan muuntuvia, muiden tarpeista riippumattomia, sisäsyntyisiä, uinuvasta tilasta herätettävissä olevia: suvereneiksi oletetut kuluttajat valitsevat vapaan kilpailun puitteissa markkinoille virtaavasta tavarapaljoudesta, oletuksen mukaan järkiperaisesti, kul-

35 Lehtonen (1999, 288) toteaa ’mahdollisuusrakenteeseen’ viittaavalla tavalla kuluttajilla olevan kaksoisroolin: he ovat ’rahan vallassa’ ja samanaikaisesti ’vallan käyttäjiä rahan avulla’: ”Jos kuluttajat yhdistäisivät voimansa, he kykenisivät hallitsemaan markkinoita.”

loisiinkin tarpeisiinsa tai haluihinsa vastaavia tuotteita.³⁶

Riippumatta siitä, ovatko tarpeet yksilölähtöisiä ja yksilöön rajoittuneita vai yksilöön nähden ulkoapain tuotettuja, kuluttajien yhteiskunnan kansalainen rakentaa kulutuksen avulla identiteettiään, etsii ja luo merkityksiä sekä jäsentää paikkaansa yhteisö(i)ssään. (tt. 2.4.; 3.) Sosiaalisen identiteetin rakentamisesta tulee taloudellisen kilpailun ja rationaalisen valinnan kontekstissa kuitenkin hallitsevien instituutioiden strategisen toiminnan kohde, mikä seikka kyseenalaistaa sen oletetun perustan, yksilön autonomian. (Slater 1997; tt. 3.)

Tätä kuluttajan suvereniteetin oletettua surkastumista voi lähestyä kahdesta näkökulmasta. Muun muassa Galbraithin (tt. 5.1.) edustamassa lähestymistavassa oletetaan, että *tuotanto* luo keinotekoisia tarpeita mahdollistaakseen volyyminsa ja vaikutusvaltansa jatkuvan kasvun. Firmat ovat suvereneja kuluttajiin nähden, koska ne voivat määrätä, mitä ihmiset haluavat (ks. Slater 1997, 50).³⁷ Toinen, Veblenin ja hänen seuraajiensa, näkemys sisältää myös implisiittisesti tuotannon kasvutendenssin, mutta siinä korostus on *sosiaalisesti ehdollistuneissa*, kuluttajien keskinäisen kilpailun sävyttämässä, jatkuvasti uusiutuvissa kulutustarpeissa, joihin tuotanto vastaa. (tt. 4; 5.) Tämän näkemyksen mukaan kuluttamisen intersubjektiset yllykkeet aiheuttavat paitsi kuluttajan autonomian rapauttamisen myös jatkuvan talouskasvun imperatiivin.

36 Kuluttajien tosiasialista suvereeniuden puutetta ovat eri näkökulmista valaisseet mm. Alvesson 1994, 2000; Bauman 2002, 2005, 2007, 2007a; Duesenberry 1949; Frank, 1985; Ilmonen 2001, Leibenstein 1950; Mason 1995; Röpke 1999; Sanne 2002; Schor 1993, 1998, 2004; Slater 1997; Southerton, D., Warde, A. 1991, 1994, 2005.

37 Tavaramaailmalla ja sen 'ekosysteemillä' mainostamisineen, pakkauksiineen, esillepanoineen, materiaalivalintoineen, muotoiluineen jne. on pitkä historia takanaan, mutta sen *estetisoiminen* on selkeä trendi kulkutuskulttuurissa (Slater, 1997). Tämän ilmiön voi nähdä kulutusyhteiskunnan synnyttämänä vastineena kriisiytyneen fordistisen yhteiskunnan ääriilikkeen, fasismin, pyrkimykseen estetisoida politiikka. (ks. jälkimmäisestä Benjamin 1989, 165.)

Kukin kuluttajayksilö pyrkii Veblenin katsannossa erikseen yhä suurempaan osuuteen aineellisen vaurauden ja kateutta herättävän erottautumiskyvyn mukanaan tuomasta *sosiaalisesta arvonnannosta*. Esittelen ja tarkastelen Vebleniä juuri tästä sosiaalisen dynamiikan tulkintahorisontista käsin. Kun Marx puolta vuosisataa aikaisemmin fokusoi tuotanto-suhteet keskeiseksi yhteiskunnallisten ristiriitojen aiheeksi, Veblen kohdisti huomionsa kulutussuhteisiin samassa tarkoituksessa. Arvioin Veblenin teorian yleistä merkitystä ja soveltuvuutta tämän päivän kuluttajien yhteiskunnan analyysin välineeksi. Esittelen myös, vebleniläisiä näkökantoja myötäilneiden, tarpeet intersubjektisiksi ymmärtäneiden taloustieteilijöiden (Duesenberry, Leibenstein, Galbraith) ja sosiologien (Baudrillard, Bourdieu) ajattelua siinä tarkoituksessa, että se palvelee käsitteellistä sillanrakennusta taloustieteen ja yhteiskuntatieteiden välille juuri kulutuksen kontekstissa.³⁸ (tt. 4. ja 5.)

Taloustieteen vallitsevan, aksiomaattisen lähtökohdan mukaan tarpeet, joita tyydyttämällä rakennetaan identiteettejä, ovat faktoja eikä niiden alkuperän tai syntyvän pohtiminen kuulu taloustieteen piiriin. Kuluttajan oletetaan rationaalisenä valitsijana ilmaisevan tarpeensa ostopäätöksissään. Vaihtotalouden hegemoniasta peräisin olevassa terminologiassa *ostovoiman* käyttö redusoi merkityssiirtymän kautta kulutukseksi. Erityisesti sosiologisesta näkökulmasta katsotuna kulutusta ei kuitenkaan voi redusoida pelkäksi kysynnäksi tai ostovoiman käytöksi: se on kiinteä osa useimpia

38 Gronow (1997, 5) toteaa, että hyödykkeiden käyttö yksilöiden sosiaalisen identiteetin ilmaiseamiseen ja erottautumiseen muista on ollut sosiologiseen kulutustutkimukseen soveltuva kenttä maailmassa, jossa perinteiset sosiaaliset siteet ja luokkarajat heikkenevät. Tästä syystä sosiologian rooli on ollut täydentää taloustieteen yksipuolista kulutuskuvaa. Hän toteaa Vance Packardin (1960) luonnehdinnan kuluttajasta 'statuksen metsästäjänä' viittaavan ellei irrationaalisuuteen niin vähintäänkin toisenlaiseen rationaalisuuteen verrattuna taloustieteilijöiden *homo oeconomicus* -ihmisen oletettuun rationaalisuuteen. Voi tosin sanoa Veblenin esiintyneen – ainakin implisiittisesti – jo runsaat puoli vuosisataa aiemmin samanlaisessa kriitikon roolissa. (ks. tt. 4.)

päivittäin kohdattavia elämänalueita (Warde 2005, 137). Niin taloustieteessä kuin sosiologiassakin helposti ’unohtuu’, mitä siitä seuraa, että tavaroiden ja palvelujen hankinta eli ostotapahtuma on vasta ’luvan’ lunastaminen itse kulukselle eli hankitun tavaran käytölle.

Taloustieteen vierastaman jaottelun ’luonnollisiin tarpeisiin (perustarpeisiin) ja ’keinotekoisiiin tarpeisiin’ (lisätarpeisiin) Gronow (1997, 6) toteaa olevan tyypillistä sosiologisille diskursseille. Myös jo Rousseaulta peräisin olevien, joskin Veblenin³⁹ laajemmin tunnetuksi tekemien *sosiaalisen vertailun* sekä (kilpailevaa jäljittelyä ja erottautumista tarkoittavan) *emulaation* käsitteiden Gronow mainitsee olevan mukana näissä analyyseissä. Kuluttajien omien tarpeiden ja jatkuvan talouskasvun vaatimuksen välinen yhteys on kuitenkin jäänyt tutkijoilta vaille ansaitsemaansa huomiota; tämä keskinäisriippuvuus on ilmeinen riippumatta siitä, mitä käsitystä tarpeiden luonteesta ja alkuperästä pidetään lähinnä oikeana.

Kulutusta ei tapahdu, jos ei ole kulutettavaa. Kulutus ja tuotanto edellyttävät toisiaan: kulutus ilman tuotantoa on mahdotonta, tuotanto ilman kulutusta vailla mieltä. Tarjonta edellyttää kysyntää ja kysyntä tarjontaa, mutta kumpi edeltää toista? Galbraithin (tt. 5.1.) tulilinjalla oleva tavaroiden ja palvelujen *tuottajataho* on maapallon resursseja ajatellen varsinainen (raaka-aineita) kuluttava osapuoli; kuluttajilla on *ostajan* rooli, toki tuotteiden (kulutettavaa) käyttöä varten. Kuten Ritzer & Jurgenson (2010, 20) toteavat, kapitalismi ainakin sellaisena kuin se alun perin käsitteistettiin (erityisesti Marxin ja marxismin toimesta), fokusoitui tuottajien

39 Toisaalta juuri Vebleniin liitettyjen jäljittelyteorioiden, jotka saivat runsaasti kannatusta erityisesti sosiologien keskuudessa 1910-luvulta lähtien, on usein katsottu juontavan juurensa ranskalaisen filosofin, Gabriel Tarden, 1890 julkaisemaan teokseen *Les Lois de l'imitation: étude sociologique* (Riukuehto 1998, 75). Myös Simmel kuuluu tältä osin ”samaank joukkoon”: hänelle vuorovaikutuksen sosiaaliset muodot, kuten kilpailu, jäljittely, valta, muoti ja seurustelu olivat sosiologian varsinaista kohdealuetta (Noro 2007, 23).

(työläisten, proletariaatin) ja kapitalistien väliin suhteisiin. Avainasemassa (varhaisessa) kapitalismissa oli tehdas – keskeisesti juuri tuotantoon vihkiytynyt ympäristö. Varhaiskapitalismi oli tunnistettavasti yhdistettävissä tuotantoon. Tiedostettiin, että työläisten piti kuluttaa (erityisesti raaka-aineita) voidakseen tuottaa ja että kuluttajien tuli ostaa ja käyttää se mikä virtasi ulos noista kapitalistisista tehtaista. Kuitenkin kulutus oli selvästi tuotannolle alisteista.⁴⁰

Nykykapitalismissa vallitsee riippuvuus yhtäältä kulutushyödykkeiden valmistuksen (ja jakelun) edellyttämän korkean kuluttavuusasteen ja toisaalta niiden alhaisesta käyttöasteesta johtuvan heikon tuottavuuden välillä. Kysymykseen siitä, miksi kulutusvälineiden käyttöaste on kovin alhainen, etsin vastausta viittaamalla itsepintaisesti säilyneeseen *reviiri ajatteluun* perustuvaan normatiiviseen käyttäytymiseen: ostovoimaa käytetään tyypillisesti henkilökohtaista hyötyä (tai huvia) tavoitellen ja tavaroita hankittaessa preferoidaan niiden potentiaalista statusarvoa, jolla pönkitetään omaa sosiaalista toimeentuloa. Havainto herättää entä jos -tyypisen oletuksen, jonka mukaan kulutusvälineiden alhainen käyttöaste johtuu ihmissuhteisiin pesiytyneistä, Veblenin oivaltavasti kuvaamista jännitteistä ’kulutus-suhteissa’. Näitä lähestyn Frankfurtin koulun kriittisen teorian ja sen baumanilaisen päivityksen avulla. Totean kriittisen teorian

40 Noro (2007, 28) on kiinnittänyt huomiota tähän näkökohtaan todessaan, että kulutuskritiikki ei ota tarpeeksi huomioon eroa tuottavan kulutuksen ja henkilökohtaisen kulutuksen välillä. Kodin taloustiede reproduktion näkökulmassaan pitää kaikkea kulutusta tuottavana kulutuksena, kun taas kulutuskritiikki näkee kulutuksen vain henkilökohtaisena kulutuksena. Vaikka tämä on ymmärrettävää valistusmielessä, rutiinien muuttamiseksi, se Noron mukaan muuttaa kritiikin helposti moralisoinniksi: ei huomata, että suuri osa kulutuksesta on tuottavaa kulutusta *tuotannossa*, ja kritiikki olisikin suunnattava tuotantoon ja tuottajaan, ja se voisi olla kuluttajista ja heihin kohdistuvasta moralisoinnista riippumatonta. ”Tosiasiassa suuri osa kulutuskritiikkiä voisi olla tuotantokritiikkiä, jos moralisointia vältettäisiin.” Tuottavan kulutuksen näkökulma siirrettynä kulutukseen (ostovoiman ja hyödykkeiden käyttönä) johtaa kuitenkin huomioon, jonka mukaan sen tuottavuus on nykykäytännöissä heikko.

kuitenkin ajautuneen umpikujaan, koska se ei löytänyt seuraajaa proletariaatille muutoksen agenttina. Frankfurtin koulukuntaan löyhästi liittyneen filosofi Ernst Blochin voi kuitenkin nähdä 'konkreettisen utopian' ajatuksellaan avaavan muutosmahdollisuuden käsitteistämistä. (tt. 6.) 'Uusi talous' verkostorakenteineen edustaa sellaista murtumaa kehitysjatkumossa, joka voisi "verkkovoimalla"⁴¹ nostaa kuluttajat keskeisiksi yhteiskunnallisiksi toimijoiksi. Abduktiivinen kysymyksen tällöin kuuluu: entä jos kuluttajistosta seuloutuisi muutoksen avainjoukko muodostumassa olevan 'verkosto-tietoisuuden' avulla? (tt. 7.1.)

Monen muun ohella Slater (1997, 31-32) tuo esiin selkeän uuden tendenssin, tavaroiden abstrahoitumisen kommunikaatioksi, informaatioksi ja palveluiksi. Fordistisen talouden järjestysprinsiipin jälkeinen, tieto- ja viestintäteknologioiden kehityksen siivittämä *postfordistinen*⁴² uusi talous hahmottaa tuotantoa pikemminkin immateriaalisena kuin aineellisena tuotantona. Tieto- ja viestintäteknologioiden sosiaalisine medioineen levittäytyessä käytännöllisesti katsoen kaikkien ihmisten henkilökohtaisiksi online-käyttöliittymiksi ennakoi

41 Huotari (2010e, 134) määrittää 'verkkovoiman' seuraavasti: "suuri joukko satunnaisia ihmisiä voi itseorganisoitua projektiksi ja toimia ilman muodollista hierarkkia tai koordinoitua nopeasti, tehokkaasti, tilapäisesti ja globaalisti yhteisen konkreettisen päämäärän toteuttamiseksi tietoverkkojen välityksellä." Olennaiseksi ilmiön vaikuttavuuden kannalta tulevat luonnollisesti sen kulloinkin edustamat tavoitteet ja 'joukkovoima' näiden toteutuksessa.

42 Slateria (1997, 189-193) mukaillen *postfordismi*-käsitteen voi todeta kuvaavan fordismien jälkeistä kapitalistista sääntelyn muotoa, jota luonnehtivat mm. seuraavat siirtymät: massatuotannosta joustavaan muunteluun, 'räätälöintiin'; elämäntyylien markkinointiin ja tuotantoon; markkinarakoihin kohderyhmineen; kuluttajille luotuihin identiteetteihin organisoimalla heidät merkityksellisten mallien mukaan, jotka luodaan muotoilun, mainonnan ja medioiden itsekkin segmentoituvien keinoin; kulttuurisesti luodut elämäntyyliä ja niiden kategoriat syrjäyttävät tai hävittävät sellaiset struktuuriset kategoriat, kuten luokat tai sukupuolen, jotka liittyivät moderniin. Myös työhön ja kansalaisuuteen pohjautuvat liittymät ja identiteetit, esim. ammattiyhdistykset ja poliittiset puolueet menettävät kiinnostavuuttaan ja yhdistämiskykyään sekä tehoaan yhteiskunnallisina voimina kulutukseen verrattuna.

syvällisen muutoksen mahdollisuutta: se johtaa yhä useammat ihmiset keskinäiseen kanssakäymiseen abstrahoituvien 'hyödykkeiden' sekä tuottajina että kuluttajina ja mahdollistaa yhteisiksi koettuihin asioihin vaikuttamisen käyttämällä hyväksi *verkostoitumista*.

Ritzer & Jurgenson (2010, 17) argumentoivat jopa sellaisen paradigmaattisen muutoksen puolesta, että 'kuluttajatuottajien yhteiskunta' ('prosumer society') haastaa sekä kuluttajien että tuottajien yhteiskunnan. Vaikka he katsovat ainakin Internetissä näyttäytyvän kuluttaja-tuotannon olevan kapitalistista, he toteavat sillä olevan "riittävästi uniikkeja piirteitä salliakseen meidän alkavan ajatella sitä mahdollisesti kapitalismin uutena muotona" (mt. 22). He tosin katsovat, että 'kuluttaja-tuotanto' ('psomption') on aina kuulunut kapitalismiin ja sitä edeltäviin yhteiskuntamuotoihin; tuotannon ja kulutuksen supistumiseen johtanut lama vuodesta 2007 alkaen loi vain tilaa ja tilauksen kasvavalle tieteelliselle kiinnostukselle sitä kohtaan.⁴³

Abduktiivinen hypoteesini on, että paheneva 'prekari' tila, epävarmuuden aika, ilmentää kehityskulkuja, jotka murtavat anakronistisiksi muuttuvia dikotomioita, sellaisia kuin työ/vapaa-aika tai tuotanto/kulutus tai yksilö/yhteiskunta. (Ks. tt. 7.) Ihmisten toiminta jäsentyy kulutuskulttuurissa (yhteiskunta-käsitteeseen viittaavien) 'rakenteiden' sijasta erilaisten verkostojen välityksellä, joissa 'suhteet' ovat avainasemassa. (Ks. Granovetter 1985; Wittel 2001; tt. 7.1.)

43 Ritzer (2008 [1993]) käyttää termiä 'McDonaldisaatio' kuvaamaan kuluttajien roolia (osa)tuottajina mm. pikaruokaravintoloissa; he tarjoilevat itselleen ainakin osin valmistamansa ateriakokonaisuuden voileipineen ja salaatteineen, ja he myös siivoavat jälkensä. Yleisemmin hän tarkoittaa termillä yritysten ja julkisen sektorin pyrkimystä organisoida toimintansa neljän periaatteen, tehokkuuden (efficiency), laskettavuuden (calculability), ennustettavuuden (predictability) ja hallinnan (control) perustalle. Pikaruokaketjun voittokulku yhdistyy Ritzerillä globaaliin 'amerikanisointumiseen', jota 'uudet kulutuksen välineet', ideat, tavat ja sosiaaliset mallit tehokkaasti edistävät. (Ks. Heinonen 2009e, 10-11, jossa hän esittelee globalisaatiota mm. Ritzerin 'uusweberiläisen' kulutussosiologian näkökulmasta.)

Verkostojen toiminnot ja käytännöt ovat 'paikallisia' tai 'partikulaarisia' mutta eivät rajoitu kansallisiin tai (kansallisiin) valtiollisiin puitteisiin.

Suhteessa yhteiskunnalliseen muutokseen etenen varhaisen kriittisen teorian lähtökohdista sen muunnelmaan, jota voi kutsua 'kriittisen praksiksen teoriaksi'. (tt. 7.) Talousteoreetikko Aapo Riihimäen useissa teoksissaan vuodesta 1976 lähtien kehittäenä kuluttajakeskeistä muutosta koskeva 'ajatuskoe' perustuu nykyisten kulutusikäntöjen mielekkyyden kyseenalaistamiseen. Ryhtyessään etsimään vaihtoehtoisia elämäikäntöjä yksittäiset kuluttajat verkostoituvat samassa tilanteessa ja valmiudessa olevien vertaishenkilöiden kanssa. Tämä käy teknisessä mielessä vaivatonta sähköisessä verkossa, joka on ennennäkemättömän tehokas toiminnan organisointikanava ja -muoto. Luopuesaan tavoittelemasta hankinnoissaan ostentatiivista, näyttävää lisäarvoa henkilökohtaisille hankinnoilleen ja etsimällä näin vapautuvalle kulutuspääomalleen vaihtoehtoisia käyttötapoja, niiden 'tarjouman' laajentamista, kuluttajat toteavat löytävänsä uusien merkitysten, arvojen ja suhteiden kautta mielekkyyttä elämäänsä. Tavaroiden (ja palvelujen) vaihtotaloutta ruokkiva, itsekeskeinen, korkeintaan perheeseen rajoittuva ostaminen ja käyttö alkaisi tuntua epämielekkäältä ja epäeettiseltä tuhlaukselta. Edistäessään *käyttotaloudellista* kasvua tämänsuuntainen kehitys voisi emergoida uudenlaista, kestäväää elämämuotoa, jossa *niukkuus* olisi voitettu ilman talouskasvun imperatiivia.

Kasvun kannattajien mielestä vain bruttokansantulon absoluuttinen kasvu mahdollistaa kaikkien hyvinvoinnin lisääntymisen. Kuten jo Veblen totesi (ks. tt. 4.1.), kasvu ei kuitenkaan poista niukkuutta, koska taistelu jatkuu kasvunkin oloissa kulloinkin jaettavana olevan kokonaiskakan *subteellisesta* osuudesta: toisten vaurastuessa enemmän muut kokevat kurjistuvansa, vaikka rikastuisivat absoluuttisesti mitattuna. Muutos edellyttää sosiaalisia innovaatioita, jotka

kohdistuvat ostovoiman ja hyödykkeiden uudenaiseen, laajennettuun käyttöön. (tt. 7.2. ja 7.3.)

Muutoksen mahdollisuus avautuu oivalluksesta, että jokainen innovaatio alkaa poikkeamisesta vallitsevista sosiaalisista normeista (Lazzarato 2006; Kincaid 2004). Sosiaalisten normien voimakkaan paineen vuoksi minkään innovaation leviäminen ei kuitenkaan suju ilman suuria vaikeuksia siinä laajuudessa, että siitä tulee uusi sosiaalinen normi. Ilmeinen paradoksi vähemmistön mahdollisuudesta vaikuttaa enemmistön ylläpitämiin käytäntöihin on jäänyt vaille hyvää selitystä vallitsevassa yhteiskuntatieteen teoriassa. Kuvaan Kincaidin (2004) tekemää tutkimusta uuden käyttäytymistavan leviämisestä sosiaalisessa verkostossa bangladeshilaisessa kylässä Rogersin (1962/2003) kehittämän innovaatioiden diffuusiomallin (DOI) pohjalta. Tulokset tarjoavat erään syyn paradoksin tähänastiseen ratkaisemattomuuteen: normien ilmaantumisessa on sivuutettu sosiaalisten verkostojen sisällä olevien rajapintojen tärkeä rooli. Vähemmistöstä voi tulla sosiaalisen normin luoja rajatun normatiivisen vaikutusprosessin (bounded normative influence) myötä. (ks. tt. 7.4.)

1.4. Aikalaisdiagnooseihin painottuva kirjallinen aineisto

Kirjallinen aineistoni on valikoitunut näkökulmatutkimukselle ominaiseen tapaan kaksisuuntaisesti: esiymmärryksen ohjaamaa perusvalintaa ovat aineiston itsensä sisältämät 'vihjeet' auttaneet täydentämään. Tekstien kirjoittajina ja tutkimuskysymysten nostattajina ovat erityisesti yhteiskuntakriitikot Zygmunt Bauman (tt. 3.), Thorstein Veblen (tt. 4), John Kenneth Galbraith (tt. 5.) ja Herbert Marcuse (tt. 6). Heidän aikalaisdiagnoosiansa avulla punnitsen kuluttajalähtöisen yhteiskunnallisen muutoksen teoreettisia edellytyksiä ja mahdollisuuksia lähinnä Marcusen kaksiulotteisen onto-

logian ja Ernst Blochin konkreettisen utopian lähtökohdista ja lopuksi artikuloin toivottavan muutoksen praktisia ulottuvuuksia mm. italialaisen 'uuden työn filosofin' Maurizio Lazzaraton ja vähemmän tunnetun, Veblenistä vaikutteita saaneen kriittisen teoreetikon Aapo Riihimäen avaamassa horisontissa (tt. 7).

Bauman liikkuu kirjoituksissaan (Marcusen tavoin) syvän pessimismin ja sytyttävän optimismin välisellä janalla laidasta laitaan. Toimivan subjektin 'mandaattia' pohtiessaan Bauman (2002, 255-257) liittyy väljästi utopistien joukkoon, mutta maltillisemmin, reformistisin pikemmin kuin kumoksellisin, äänenpainoin verrattuna Blochiin tai Marcuseen. Hän muistuttaa, että (yhteiskunnan) instituutiot ovat ihmisen tekemiä. Siksi ihminen pystyy ne myös tarvittaessa purkamaan. Kärsimys on voitava selittää sosiaalisilla tekijöillä. Sosiologinen mielikuviutus on mukana sosiologian tekemisessä ja siitä kirjoittamisessa: sen pyrkimys on paljastaa mahdollisuus elää yhdessä nykyistä vähemmän kurjuutta aiheuttaen tai sen kokonaan poistaen.⁴⁴

Neutraalia tai sitoutumatonta sosiologista tutkimusta ei Baumanin (2002, 255-257) mukaan ole: se on mahdottoisuus. Bauman kuitenkin tunnustaa tieteen (sosiologian) voimattomuuden. Sen avulla voidaan vaikuttaa vain "tutkija tutkijalta" ihmisten valintoihin, kukin omista lähtökohdistaan, vaikka nämä lähtökohdat olisivat keskenään ristiriidassa. Baumanilla on tutkimuksessani ikään kuin kronikoitsijan rooli. Hänen eklektisen vuodatuksensa avulla 'hämmennän' aineistoani. Kuluttajan tilan arviointi on näkökulmakysymys: näennäisellä valtaistumisella on pimeä kääntöpuolensa. Teoksellaan *Consuming Life* (2007) Bauman kuvaa konsumeristisen yhteiskunnan synkissä väreissä. *Notkea moderni*

44 Sosiologia "pyrkii paljastamaan mahdollisuuden, joka päivittäin kielletään, jota ylenkatsotaan tai johon ei uskota. Se, ettei näe, ettei etsi ja siten tukahduttaa tämän mahdollisuuden, on itsessäänkin osa inhimillistä kurjuutta ja tärkeä tekijä sen pitkittymisessä". (Bauman 2002, 256.)

(2002) on teos, jossa hän sovittaa kriittistä teoriaa postmoderniin maailmaan ja on myös Marcusen teesien pääopponenttina (tt. 6.3.). Sairauden metaforaa käyttävät useat kriittiset yhteiskuntafilosofit luonnehtiessaan vallitsevaa asiointilaa, mutta Bauman kuvaa osuvasti oletetun sairauden oireita.

Veblen maalaa teoksessaan *Joutilas luokka* (1899/2002) ironisesti sävytetyn kuvan näyttävyyteen ja sosiaalisesta asemasta käytävään kilpailuun perustuvasta kulutuksesta. Näkemys varallisuudesta ja sen julkeasta esiintuonnista ihmisten keskinäisiä suhteita konstituivina tekijöinä ei ole menettänyt relevanssiaan runsaan vuosisadan aikana. Taloustieteilijät ovat kuitenkin joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta vierastaneet vebleniläistä kulutusteoriaa sen vaikeasti mallinnettavan luonteen vuoksi. James Duesenberry (tt. 4.3) ja Harvey Leibenstein (tt. 4.4.) saivat tilapäistä menestystä toisistaan riippumatta puoli vuosisataa Veblenin kuulun teoksen ilmestymisen jälkeen tekemilleen yrityksille nostaa Veblen takaisin taloustieteen agendalle.

Veblenillä on vahvoja sympatioita työtä ja työntekijöitä kohtaan. Hän kirjoittaa 'työteliäisyyden vaistosta' taloutta tasapainottavana, sen toimivuuden mahdollistavana tekijänä. Galbraith puntaroi erityisesti teoksessaan *Runsauden yhteiskunta* (1969 [1958]) tuotannon ja kulutuksen välistä voimatasapainoa puolisen vuosisataa Veblenin jälkeen.⁴⁵ Hänelle kuluttaja näyttäytyi tuottajan manipuloimana oravanpyörän pyörittäjänä. Galbraith kiinnittää tuottajien ja taloustieteilijöiden kannalta epäilemättä kiusallista huomiota kulutusta koskevan teoretisoinnin puutteisiin ja suoranaisiin ristiriitaisuuksiin. Tuotantoa ei enää 1960-luvulla voinkaan talouden kontekstissa tarkastella erillisenä asiana siitä, mitä tuotetuille tavaroille ja palveluille tapahtuu. Kyse on

45 Teos *The Affluent Society* ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1958. Seuraan ja siteeraan tulevilla sivuilla Galbraithin vuonna 1969 päivittämän laitoksen samana vuonna ilmestynyttä suomennosta.

siis jatkuvasti paisuvaksi ohjelmoidun tarjonnan ja sen vaatiman kysynnän muodostamasta ”polkumyllystä”.

Ns. Frankfurtin koulukunnan piirissä kehitetyn kriittisen teorian ideat koen läheisimmiksi Marcusen tekstien välityksellä, joista erityisesti *Yksiolotteinen ihminen* (1964; suom. 1969) on vaikuttanut ajatuksiini tieteen rajoista ja mahdollisuuksista, samoin kuin Matti Juntusen ja Lauri Mehtosen *Ihmistieteiden filosofiset perusteet* (1. p. 1977; 2. tarkistettu p. 1982). Marcusen käsitykseen todellisuuden kaksiolotteisuudesta perustuva dialektinen ajattelu tarjoaa ratkaisumallin tieteenfilosofiseen kiistakysymykseen tieteen mahdollisuudesta osoittaa eettisiä päämääriä. Marcuse uskoo utopioiden ajan olevan ohi: ne voidaan lakkauttaa konkretisoimalla niiden sisältö, mihin kaikki teknis-taloudelliset edellytykset ovat jo olemassa.

Baumanin (erityisesti tt. 3.1. ja 3.2.) ’inhorealistic’ maa-lauksen vastapainoksi rakennan suuntaviittoa kohti Ernst Blochin (1984, ks. tt. 6.2.) kehittelemää ajatusta ’konkreettisesti utopiasta’. Tutkimuksessani läpäisevänä juonteena ja lopun yhteenvedossa käsitteiden taustoittajana on Aapo Riihimäen useassa teoksessaan kehittelemä ajatuskulku yhteiskuntakritiikin radikalisoitumisen mahdollisuudesta kohti uudenlaisia käytäntöjä. Tämä tapahtuisi kuluttajiston sellaisen emansipaation seurauksena, jossa kritiikki muuttuisi (kollektiiviseksi) itsekritiikiksi. Eniten nojaan tässä Riihimäen teokseen *Vapautuksen ekonomiaa* (2002).

Yllä esitellyn ensisijaisena pitämäni aineiston lisäksi olen tukeutunut tietyissä erillisteemoissa vahvasti joihinkin filosofisesti orientoituneisiin yhteiskuntateoreetikoihin, joista mainitsen muutamia tärkeimpiä. Don Slaterin teos *Consumer Culture & Modernity* (1997) on ollut oppaanani luodessani kuvaa kulutuskulttuurin tutkimuksen ontologis-metodologisista perustuksista. Teos on kaiken kaikkiaan erinomainen johdatus keskeisten tutkijoiden ajatteluun.

Ritzer & Jurgenson huomauttavat aiheeni kannalta kiin-

toisassa artikkelissaan “Production, Consumption, Prosumption: The nature of capitalism in the age of the digital ‘prosumer’” (2010, 15), että vaikka kulutuksen keskeinen asema tuli ensin ilmeiseksi USA:ssa, ranskalainen teoreetikko Baudrillard oli ensimmäinen, joka hyvin aikaisessa vaiheessa tunnisti tämän trendin. He tosin myöntävät (mt. 32n) Galbraithin ennakoineen ilmiötä jo edellä mainituksa kirjassaan vuonna 1958, ja että molemmat myötäilivät Vebleniä. Baudrillard kommentoi Galbraithia teoksessaan *La société de consommation* (1970; engl. *The Consumer Society* 1998, tässä käytetty p. 2004) väittäen, ettei kysymyksessä ole vastakkainasettelu tuotannon ja kulutuksen välillä, vaan ne muodostavat yhden tuotannollisen kokonaisuuden. Tuon esiin Baudrillardin varhaisen kauden ajatuksia lähinnä suhteessa Galbraithiin (tt. 5.2.).

Pierre Bourdieun kulutusanalyysi (tt. 5.3.) ajantasaistaa Veblenin tulkintaa kulutuksen roolista emulatiivisen erottautumisen kanavana. Hänen ajatuskulkunsa lyhyehkö esittely toimii tutkimuksessani ikään kuin nivelenä näkökulman vaihdokselle: se fokusoii emulatiiviset käytännöt kohteeksi muutokselle, jonka konkretisoitumismahdollisuuteen keskityn tutkimuksen loppuosassa. Myös Alan Warde on mm. artikkelissaan ”Consumption and Theories of Practice” (2005) tarkastellut kulutuksen ilmiötä tarpeita luovien käytäntöjen näkökulmasta (tt. 3.3.). Enemmän kuin näkyy määrässä Mark Granovetterin mm. artikkelissaan ”Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness” (1985) esiin tuoma ajatus taloudellisen toiminnan juurtuneisuudesta ihmisten välisiin (lähi)suhteisiin on taustalla pyrkimyksessäni kritisoida atomisoituneen *homo oeconomicus* -ihmisen ylivaltaa taloustieteellisten ja sosiologisten teorioiden käsityksissä ihmisestä joko ’ali- tai ’ylisosaalistettuna’ toimijana.

Vuonna 1986 Yhdysvaltoihin New School of Social Research -yliopiston *Hannah Arendt* -oppituolin haltijaksi kut-

suttu unkarilaissyntyinen Agnes Heller argumentoi, että yhteiskuntatieteissä on kysymys ymmärtämisen lisäämisestä. Hellerin artikkeli ”Yhteiskuntatieteiden hermeneuttisesta metodista yhteiskuntatieteiden hermeneutiikkaan” on ilmestynyt suomeksi Niin & näin -lehdessä vuonna 1995. Maurizio Lazzarato selvittää ja kommentoi Veblenin aikalaisen, ranskalaisen sosiologin, Gabriel Tarden ajattelua teoksessaan *Kapitalismin vallankumoukset* (2006). ’Uusmonadologia’ ja ’aivojen välinen yhteistyö’ avaavat näköaloja *mahdollisiin maailmoihin*.

Kirjojen lisäksi aineistonani on ollut paitsi kulutustutkimusta käsitteleviä tieteellisiä aikakauslehtiä myös sanomalehdistä, erityisesti Helsingin Sanomista valitsemiani toimituslähtöisiä asiantuntija-artikkeleita sekä kirjoituksia viikko- ja aikakauslehdistä. Näistä ’ajankohtaisteksteistä’ vuosilta 2005–2010 poimimillani sitaateilla olen hankkinut ’tarttumapintaa’ tämän päivän kysymyksiin, joihin kirjat vastaavat teknisen luonteensa vuoksi tietyllä viiveellä. Kyseisten kirjoitusten edustamaa kriittistä diskurssia voi pitää ’heikkojen signaalien’ kanavana, jota seuraamalla saa lisäviitteitä reititykseen kohti tutkimusasetelmani kannalta ’toivottavaa tulevaisuutta’.

2. Kriittinen ’syvärakenne’

JOHDATUSTA LUVUN SISÄLTÖÖN

Sosiologiassa on C. Wright Millsin (1917-61) ajoista alkaen yleisesti ottaen ajateltu kriittisyyden suhteessa ympäröivään yhteiskuntaan olevan hyve. Vain kriittisesti yhteiskuntaa tarkastelevat tutkimukset voivat olla tärkeitä ja tehdä ”interventioita” yhteiskuntaan. (Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 19.) Termillä ’kriittinen’ tarkoitetaan yleisesti arvostelevaa tai kielteistä asennetta tai, spesifisemmässä yhteydessä, arvostellen tutkivaa tai punnitsevaa lähestymistapaa kohteena olevaan asiointilaan. Tiedeyhteisössä jälkimmäinen viittaa pyrkimykseen lisätä tai oikaista asiaan liittyvää tietoa ’tieteellisen tarkasti’. Tieteenhistoriaan liitettynä tällainen tieteenihanne viittaa valistuksen aikaan, jolloin järki nostettiin ylimmäksi totuuden tavoittelun välineeksi. Tähän ’comtelaiseen’, positivistiseen perinteeseen liittyvää (kriittistä) tutkimusta voi kutsua – termin sekä historiallisessa että funktionaalisessa merkityksessä – ’valistavaksi tutkimukseksi’. (Englannin kieliseksi käännökseksi sopisi luontevasti ’educative research strategy’, jossa education tarkoittaisi kasvatusta tai sivistystä valistuksen ajan hengessä.)

Luonnehtiessani tutkimustani epiteetillä ’kriittinen’, lähtökohtanani on kuitenkin termin yhteys sanaan ’kriisi’. Kriisi viittaa sellaiseen tilaan, jossa tapahtuu käänne joko parempaan tai huonompaan suuntaan, sairaustapauksessa jopa kuolemaan. Kriittinen on tässä etymologiassa ymmärrettävissä joksikin, joka kantaa mukanaan kriisiä, on ’kriittisessä tilassa’. Taustalla on jo klassisesta kreikkalaisesta filo-

sofiasta tuttu kokemus rikki reväistystä todellisuudesta, joka ikään kuin odottaa eheytymistä (ks. Marcuse 1969, 139). Oma tutkijaminäni tunnustautuu sellaiseksi kriittiseksi tutkijaksi, joka paitsi on 'kriisitietoinen', myös samaistaa itsensä kriisissä, 'kriittisessä tilassa' olevaan joukkoon.⁴⁶ Periaatteessa tällaiseen tilanteeseen voi reagoida kahdella tavalla (joita kumpaakin esiintyy myös tiedeyhteisön piirissä).

Ensiksikin, tinkimättä tieteellisestä kriittisyydestä, tutkija voi yrittää tehdä diagnoosia eli kaivaa esiin kriisin aiheuttajan oletuksella, että enemmistöltä tiedostamatta jääneiden vääristymien paljastaminen riittää – demokraattisessa järjestelmässä – asiantilan korjaantumiseen. Lähestymistapaan ei sisälly toiminnallisen ulottuvuuden käsitteistämistä, joten osuva nimi sille olisi 'paljastava tutkimus.' (Englanniksi 'relational research strategy'.)

Toinen kriisilähtöinen tutkimusote menee vielä pitemmälle: paitsi että on kriittinen molemmilla edellisillä tavoilla, tutkija pyrkii etsimään ja esittämään vaihtoehtoisia käytäntöjä, sellaisia jotka johtavat uudenlaiseen todellisuuskäsitykseen ja sosiaalisiin suhteisiin. Oletus on, että yhteisöllisessä kriisitilanteessa jokin uusi kollektiivinen toimija hahmottaa tilansa ja tilanteen sellaiseksi, että siitä avautuu uusi *mahdollinen maailma*. Voisi puhua konkreettisesta utopiasta tai utopian konkreetistumisesta, siitä miten "tosi tulee mahdolliseksi". Tutkija etsii siis vastausta kysymykseen, miten kriisistä noustaan uutena. Suuntausta voi kutsua 'eheyttäväksi tutkimukseksi'. (Lähestymistapaa voisi englanniksi kutsua termillä 'consolidative research strategy'.) Mitä jälkimmäinen saattaisi tarkoittaa kuluttajien yhteiskunnassa, siihen palaan tutkimuksen viimeisessä luvussa.

Tässä luvussa selvitän sellaisia kriittiseen realismiin perustuvia metodologisia taustaoletuksia, jotka ohjaavat mi-

46 Tutkimuksessani on tässä mielessä mukana 'autopatografista' piirretty eli kuvaan omaa tilaani osana olettamaani yhteisöllistä, kulutus-suhteisiin kytkeytyvää patologiaa, jota kuvaan luvussa 3.4. (Autopatografiasta etnografisena metodina ks. Ellis & Bochner 2003.)

nuu johtopäätösten tekemisessä asioiden vallitsevasta tilasta. Perusajatus on, että vaikka sosiaaliset rakenteet paljolti ohjaavat ihmistä yksinä konventionaaliseen käyttäytymiseen, tämä ei ole determinoitu kohtalo; sosiaalisen toiminnan muodot ovat ainakin periaatteessa palautettavissa yksilöiden yksittäisiksi teoiksi. (Ks. Räsänen 2004, 36.) Käänteisesti: yksilöt yhdessä saavat tietyin ehdoin aikaan yhteisöllisen – 'yhteiskunnallisenkin' – tason muutoksia. Tutkimuksellinen ongelmani on löytää mahdollisuus artikuloida kulutusyhteiskunnan muutoksen mahdollisuus uskottavalla tavalla.

Olemassa on kulutusta käsittelevän tutkimuskirjallisuuden mittava kaanon, mutta kuten Warde (2005) toteaa, sen sisäinen teoreettinen yhteensulattaminen puuttuu. Tilanetta hankaloittaa se, että eri tieteenaloilla on vain vähän yhteistä pohjaa. Miksi ihmiset tekevät sitä, mitä he tekevät, ja miksi he tekevät sitä, mitä tekevät, juuri sillä tavalla kuin tekevät, ovat Warden (2005) mukaan käytäntöjä koskevia "sosiologisia avainkysymyksiä". Hän uskoo vastausten olevan välttämättä aikaan sidottuja ja institutionaalisia eli historiallisia ja sosiaalisia.

Ongelma ei ole yhtään vähäisempi yksittäisissä tieteissä, kuten sosiologiassa, jossa Warde (2005, 131-132) sanoo tulosten viittaavan kaksinaisuus: on tuotettu joko abstrakteja ja spekulatiivisia yhteiskuntateorioita tai yksityiskohtaisia tapaustutkimuksia. Lisäksi tapaustutkimukset on suunnattu suosittuihin mutta rajattuihin aiheisiin, kuten muotiin, mainontaan tai joihinkin populaareihin vapaa-ajan aktiviteetteihin, joissa erityistä huomiota on kohdistettu niiden symbolisiin merkityksiin ja rooliin identiteetin rakentamisessa. Näitä tapaustutkimuksia lienee rohkaissut näkyvästi esillä olevat versiot abstrakteista teorioista, joissa sanotaan, että kuluttajilla ei ole muuta vaihtoehtoa kuin valinnan vaihtoehto ja että heitä punnitaan heidän valintansa symbolisen arvon perusteella.⁴⁷

47 Warde viittaa tässä Baumanin (1988) ja Giddensiin (1991).

2.1. Käsitteistä ja käsitteistämisestä

Kriittisessä teoriassa todellisuuden katsotaan rakentuvan historiallisten olosuhteiden muovaamista (ja jäykistämistä) sosiaalisista ja tajunnallisista rakenteista. Tieteenfilosofisesti em. näkemys tunnetaan 'kriittisenä realismina'. 'Kriittinen' viittaa tässä eron tekemiseen 'naiviin' realismiin eli käsityksiin ihmisen havaintojen ja oletetun todellisuuden identtisydestä. Kriittiseksi realistiksi tunnustautuva yhteiskuntatieteilijä ymmärtää tutkijan rajoituksineen olevan osa tutkittavaa. Tavoitettavissa oleva tieto on tulkitsevaa, pyrkimystä olemisen ehtoja koskevan ymmärryksen syventämiseen ilman ehdottoman totuuden tavoittamisen haavetta, mutta toimintaa sitä kohti. Kriittinen realismi hylkää kuitenkin myös erityisesti postmodernismin suosiman käsityksen todellisuudesta *pelkästään* konstruktiivisena. (Lintula 2005, 30-31.)

Yksilöiden toimintaa rajoittavat ja ohjaavat sosiaaliset ja tajunnalliset rakenteet, jotka ovat uppoutuneina institutionaalituneisiin käytäntöihin, tapoihin, tottumuksiin, habitukseen ja muihin relaatioihin; näiden vaikutuspiiriin ihmiset joutuvat jo syntymästään asti. Kriittiseen realismiin nojaavan tutkijan näkökulmasta ihmisten toimintaedellytykset eivät ole kuitenkaan sillä tavoin tai siinä määrin rakenteiden determinoimia kuin esimerkiksi 'reaalisosialistisessa' marxilaisuudessa tai strukturalismissa on oletettu. Historiallisina ja sosiaalisina ne ovat ihmisten aikaansaannoksia ja ihmisten muutettavissa olevia.

Yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa laiminlyödään usein käsitteiden perustana olevat ontologiset perusoletukset eli näkemykset todellisuuden luonteesta ja sitä koskevan tiedon saannin mahdollisuudesta. Käsitteitä käytetään myös eri merkityksissä eri yhteyksissä eikä näiden käyttötapojen eroja eksplikoida. (Elder-Vass 2010; ks. Kaidesoja 2011.) Käsitteenmuodostuksella on toisaalta myös valtaulottuvuus: vallitseva käsitys asiointilan oikeasta laidasta on muokannut

instituutioita ja käytäntöjä sellaisiksi kuin ne ovat. Kriittisen teorian perinteessä katsotaankin, että tiukka käsitteistäminen helposti tyypistää tutkittavaa ilmiötä gramscilaisittain 'hegemonisesti' vääristävällä tavalla.⁴⁸ "Se taho, joka onnistuu saamaan muut ajattelemaan omilla termeillään, voittaa valtapelissä, koska muut myöntyvät ajattelemaan tuon tahon intressien mukaisesti" (Karvonen 2013, 22).

Weberiin yhtyen Heller (1995, 14-15) suosittelee käsitettä 'määrittäminen' määritelmän sijasta. "Määrittäminen selventää ajatusta niin pitkälle kuin mahdollista: ei pyritä siihen, että näin määritetty käsite jokaisessa käytössä ja tulkinnessa merkitsee samaa, vaan että se tarkoittaa enemmän tai vähemmän sitä, mitä itse olemme päättäneet sen tarkoittavan." Hyväksyen tämän 'epämääräisyysperiaatteen' tosiasiana sommitelen meneillään olevista muutosprosesseista hahmottuvia ja ideaalituypillisesti määrittämiäni käsitteitä uudenaikaisiksi 'konstellatioksi', joka kuvaisi 'mahdolliseksi tulevaa maailmaa' tai 'mahdollisuuksien avaruutta'. (Ks. tt. 7.)

Bauman (2007, 27) toteaa keskeisten käsitteidensä 'kulttuurin yhteiskunta, konsumerismi ja kulutuskulttuuri' olevan weberiläisiä 'ideaalituyppejä'. Ne ovat abstraktioita, joilla yritetään tavoittaa sellaisen hahmon (configuration) uniikkisuus, jonka osatekijät eivät ole uniikkeja; osatekijät voivat eri aspekteineen esiintyä muissakin yhteyksissä, mutta ideaalituyppiin valikoituu niistä sellaiset aspektit, jotka määrittävät sen (ideaalituypin) muotoa. Bauman katsoo useimmilla rutiininomaisesti yhteiskuntatieteissä käytetyillä käsitteillä olevan ideaalituypin statuksen. Esimerkkeinä hän

48 Frankfurtin koulun jäsen Adorno halusi kokonaan luopua käsitteisiin pyrkivästä ajattelusta. Ajattelun tavoitteeksi hän asetti 'konstellation', joka on ikään kuin käsitteistämistä ilman käsitteeseen kuuluvan rajauksen tekemistä. Adorno vastusti tällaista rajaavaa ajattelua, koska katsoi sen olevan yhteydessä yhteiskunnalliseen dominaatioon. Myös monet Marcusen *Yksilötön ihminen* -teoksen keskeisistä käsitteistä, kuten 'transkendenssi' tai ajattelun ja/tai todellisuuden 'kaksiulotteisuus' jäävät vaille täsmällistä määritelmää. (Ks. Huttunen: <http://users.jyu.fi/~rakahu/yhteiskunta.html>)

mainitsee myös 'kapitalismin, feodalismien, vapaat markkinat, demokratian, yhteiskunnan, yhteisön, paikallisuuden, organisaation ja perheen'.⁴⁹ Weberiä seuraten Bauman pitää asianmukaisesti konstruoituja ideaalityyppejä hyödyllisinä ellei peräti välttämättöminä kognitiivisina apuvälineinä, jotka valaisevat kuvatun sosiaalisen todellisuuden tai elämänmuodon olennaisia, välttämättömiä piirteitä jättäen samalla varjoon joitakin muita vähäistä tai satunnaista relevanssia omaavia aspekteja. "Ideaalityypit' eivät ole todellisuuden kuvauksia: ne ovat työkaluja sen analysoimiseen" (mt. 27).

Esittäessäni vaihtoehtoista tulkintaa talouden (ja kulutuksen) käsitteelle alakäsitteineen hahmottelen Baumanin tavoin weberiläisiä 'puhtaita ajatusrakennelmia' tehdäkseen ymmärrettäväksi 'epäpuhdasta todellisuutta', samalla välttämättä sekoittamasta puhtaita ideaalityyppejä todellisiin ilmiöihin tai olioihin. Kyse on parhaimmillaankin likiarvoista. Bauman oikeuttaa tällaisten mallien rakentelun paitsi sopivina työkaluina asuttamamme yhteiskunnan "ratkaisevan tärkeiden aspektien ymmärtämiseksi" myös johdonmukaisen, koherentin tarinan rakentamiseen jaetusta kokemuksestamme.⁵⁰

Esiymmärrys avaa tutkimukselle näköalan, jonka yksityiskohdat tarkentuvat tutkimuksen etenemisen myötä. Jos ei halua pysähtyä jollekin tietylle ymmärryksen tasolle, astuu Hellerin (mt. 16-17) mukaan 'hermeneuttiseen kehään'. Kun on ennalta ymmärtänyt jotakin, ymmärtää asiat jatkossa niin, että aikaisempi ymmärrys sisältyy uuteen korkeammalla tasolla ja niin edelleen. Juntunen & Mehtonen (1982,

49 Selostaessaan Weberin ideaalityyppien käsitettä Juntunen & Mehtonen (1982, 100) toteavat käsitteen alaa voitavan laajentaa koskemaan kokonaisia tieteenaloja: "Olisi Weberin ajattelutavan mukaista pitää niin ihmistieteitä kuin saman tieteenalan eri koulukuntia eräänlaisina laajentuneina ja kehittyneinä ideaalityyppeinä."

50 Kun siis käytän esimerkiksi termiä 'kuluttajien yhteiskunta' (tai 'kultusyhteiskunta'), en katso käsitteen sisältävän mitään erityistä laatuominaisuutta. Se on kuvaileva representaatio, (kansallis)valtion asujamiston aggregaatio, asukkaiden kasauma.

115-116) selittävät hermeneuttisen kehän muodostuvan esiyymmärryksen ja (varsinaisen) ymmärryksen välillä tapahtuvasta kehämäisestä liikkeestä. He havainnollistavat asiaa toteamalla, että ymmärtääksemme jonkin teoksen taideteokseksi meillä täytyy olla ennakkolta 'taiteen käsite' tai 'käsitys taiteesta' (taiteen käsitettä koskeva esiyymmärrys). Näin pystymme alustavasti orientoitumaan taideteoksiin, ja tämä orientoituminen auttaa meitä syventämään, täsmentämään ja korjaamaan taiteen esikäsitettämme, joka puolestaan auttaa meitä entistä paremmin tunnistamaan taideteoksia jne. Sama pätee kulutuksen instituution tutkimiseen.

Juntunen & Mehtonen (samoin kuin Heller) kuvaavat edellä luonnehditun ajatteluprosessin 'liikerataa' spiraalina, erotuksena loogisesta, sulkeutuvasta kehästä (*circulus vitiosus*). Se on tyypillistä myös dialektiselle ajattelulle, jossa teesi synnyttää antiteesin ja ne yhdessä muodostavat synteetin elementit. Samaa tarkoittaen Marcuse (1969) lähestyy dialektista logiikkaa 'kaksiulotteisena ajatteluna'. Yhteiskuntatieteille ominainen *tietämisen* muoto sisältää Hellerin mukaan paitsi muiden tieteiden tapaan *kumoamisen* periaatteen myös ja erityisesti *tulkinnan ja uudelleentulkinnan* periaatteen. Tällä tavoin ymmärryksen tiedon ja tulkinnan suhteesta seuraa myös mahdollisuus 'nousta konkretiaan' eli avata tietä uudenselityksiin käytäntöihin. Yhdistettynä (Marcusen) dialektiseen ajatteluun hermeneuttinen kehä spiraalina on ikään kuin kierreportaat, joita pitkin askeletaan abstraktista konkreettiin.

Hellerin mukaan yhteiskuntatieteen tehtävä on lopullisten selitysten antamisen sijasta *itseymmärryksemme lisääminen*. Hellerin ymmärryksemme vajavaisuutta koskeva tunnustus muistuttaa kirkkoisä Augustinuksen tunnettua toteamusta ajan määrittämisen vaikeudesta:

"Niin kauan kuin yhteiskunnalliset instituutiot ja historialliset kokemukset pysyvät meille 'kyseenalaistamatta

annettuina', ymmärrämme niitä tietyssä määrin. Sillä silmänräpäyksellä jolloin alistamme ne huolelliseen koetteeluun, ymmärtääksemme, mistä niissä on todella kysymys, ryhdymme loppumattomaan etsintään. Mitä tärkeämpi määrätty instituutio, elämäntapa tai historiallinen kokemus aikamme yhteiskunnalliselle tajunnalle on, sitä vähemmän se antaa itseään ymmärtää kokonaan, riippumatta yhteiskuntatieteilijöiden tarjoamista 'lopullisista' ja 'ehdottomista' selityksistä." (Heller 1995, 16.)

Edellä Heller lähestyy Ricoeurin nimeämää 'epäilyn hermeneutiikkaa', jossa omaa ymmärrystä asiaintilasta pidetään pintapuolisena ja vääristyneenä. Heiskalan (2000, 165) mukaan tämä liittyy kulttuurin sisältämiin piirteisiin, jotka johtavat toimijat ja subjektit tunnistamaan sitä tai sen osia systemaattisesti väärin. "Teoreetikot ja tutkijat voivat kuitenkin hypoteettisten tulkintojensa varassa paljastaa näitä virhetunnistuksia." "Hypoteettiset tulkinnat' viittaavat omassa tulkintahorisontissani yhtäältä abduktiiviseen päättelymuotoon ja toisaalta todellisuuden kaksiulotteiseksi konstruoivaan ajatteluun, välineisiin joilla pyrin ymmärryksen syventämisen ja muutoksen mahdollisuuden artikuloimiseen.

2.2. Taustateoriasta tulkintateoriaan abduktiivisen päättelyn avulla

Teoreettinen tutkimukseni ei pyri tilastolliseen selittämiseen vaan ymmärryksen lisäämiseen kulutuksen ilmiöstä sekä muutoksen mahdollisuuden käsitteistämiseen. Kvalitatiivisessa tutkimuksessa tarvitaan Eskolan ja Suorannan (2005, 81-82) mukaan kahdenlaisia teorioita: tausta- ja tulkintateorioita. Edellinen on teoria, jota vasten aineistoa tarkastellaan, jälkimmäisissä on kyse lähes rajattomien tulkintamahdollisuuksien jäsentämisestä kysymyksillä, joihin

aineistosta etsitään vastauksia. Taustateorianani on käsitys yhteiskunnan vähittäisestä muutoksesta tuotantokulttuurista kulutuskulttuuriksi, jota olen käsitellyt ensimmäisessä luvussa (tt. 1.2.). Käsillä olevassa luvussa selvitän tulkintateoriaani.

Eskola ja Suoranta (mt. 215) toteavat Kaplanin (1964) ajatusta mukaillen yhä enemmän siirryttävän siihen, että aineistojen tehtävänä ei ole hypoteesien todistaminen, vaan niiden keksiminen. Tässä lähestytään *abduktiivisen loogisen päättelyn* maailmaa. Entä jos -tyyppiseen pohdintaan perustuva hypoteesien nostaminen edellyttää tarkastelutapaa, jota edustaa Marcusen näkemys *todellisuuden kaksiulotteisesta luonteesta*. Emansipatoristen, muutoksen mahdollisuuteen tähtäävien vaihtoehtojen etsimistäni ohjaa tulkintateoria, joka muodostuu aineistoni käsittelemään ilmiökenttään kohdistamastani abduktiivisesta kysymyksenasettelusta. Suuntaa-antavana hypoteeseilleni on Ernst Blochin ajatus konkreettisesta utopiasta, 'toivottavasta tulevaisuudesta' jonka realisoinniseen tarvittavat elementit ovat jo olemassa.

"Jokainen keksintö on normeja, sääntöjä ja yksilöä sekä yhteiskuntaa määrittävien tapojen murtuma", Maurizio Lazzarato (2006, 41) toteaa esitellessään ranskalaisen 1800-luvun filosofin Gabriel Tarden ajattelua. Hän huomauttaa (mt. 44n) Tardella olleen paljon yhtäläisyyksiä amerikkalaisen pragmatismien, erityisesti William Jamesin, kanssa. Käytäntöjen teoriaan viime aikoina kohdistunut kiinnostus on nostanut esiin pragmatismien lisäksi kutsutun C.S. Peiracen ajattelun ja hänen kehittämänsä abduktiivisen päättelyn metodin, jota sovelletaan paljon juuri keksimisen tutkimukseen.

Peirce esitti abduktion⁵¹ kolmantena päättelymallina deduktion ja induktion lisäksi.⁵² Se on 'havainnon logiik-

51 Lat. *abducere* = johtaa, viedä, viekoitella pois.

52 Tavanomaisia loogisia päättelymuotoja ovat hypoteettis-deduktiivinen malli ja induktivismi. Deduktiivinen malli perustuu hypoteesien ja ideoiden testaamiseen ja näin saatujen 'testiseurausten' vertaamiseen todel-

kaa' tai 'laajentavaa päättelyä', jolta puuttuu muotologiikan pätevyys. Tämä puute antaa tilaa keksimiselle. Peirce pitää abduktiota ainoana loogisena operaationa, jolla uusia ideoita tuodaan mukaan tutkimusprosessiin. Abduktion voi ymmärtää päättelymallina sekä asiantuntijuuden ja kokemuksen myötä kehittyvänä 'intuitiona'. Sillä on myös merkittävä osa yhteisöllisessä tiedonrakentamisessa. (Bertilsson ja Voetman Christiansen, 469, 472; Paavola ja Hakkarainen 2006, 269-271).

Abduktion perusidean Paavola ja Hakkarainen (mt. 271) esittävät Hansonia (1958) ja Peircea mukailleen seuraavasti:

Yllättävä fakta C on havaittu.

Mutta jos hypoteesi H olisi tosi, C olisi itsestään selvä.

Siten on syytä olettaa, että hypoteesi H on tosi.

Josephson (1998e) puolestaan esittää kaavan hieman toisessa muodossa:

D is a collection of data

Hypothesis H explains D

No other hypothesis explains D as well as H does

Therefore: H is probably correct

Peircen artikkelikokoelman toimittaneiden Bertilssonin ja Voetman Christiansenin (s. 470) mukaan abduktion arvo on siinä, että se osoittaa, miltä todellisuus suurin piirtein näyttää. Abduktion myötä luotava todellisuus on "yhteys, merkityssikermä". Sen seurauksia voidaan selvittää sekä deduktiivisesti että induktiivisesti, mutta sen syntyä ei voida palauttaa kumpaankaan kahdesta muusta toimituksesta, eli se tulee muodollisen päättelyn premissien ulkopuolelta. Kiikeri ja Ylikoski (2004, 170) huomauttavat, että abduktioske-

lisuudesta saataviin havaintoihin. Induktivismi lähtee toisesta päästä: tutkimusaineistosta ja havainnoista johdetaan yleisempiä käsityksiä ja säännönmukaisuuksia.

man voi kuitenkin ajatella asettavan *ongelmakontekstin*, jossa hypoteesi H keksitään.

Abduktio on 'päättelyä taaksepäin'. Siinä haetaan hypoteeseja, jotka selittäisivät joitakin yllättäviä havaintoja tai ilmiöitä. Tämä yllättävä elementti toimii ikään kuin johtolankana selityksen etsimisessä. Hypoteesien muodostamista siis ohjaavat vallitsevan teorian kannalta yllättävät tai ristiriitaiset havainnot.⁵³ Uudet teoriat eivät synny induktivismiin tavoin tutkimusaineistosta yleistämällä vaan hakemalla näille ilmiön ristiriitaisille tai muuten yllättäville piirteille sellaisia selityksiä, jotka tekevät ne ymmärrettäväksi. Tutkijaa kehoitetaan kiinnittämään huomiota syihin, jotka tekevät jostakin hypoteesista niin mielenkiintoisen, että se sopii lähemmän tarkastelun kohteeksi. (Paavola ja Hakkarainen 2006, 271; Hanson 1958; Kiikeri ja Ylikoski 2004, 169).

Havaitsemisella on abduktiossa tärkeä rooli: abduktiivisen oivalluksen jälkeen aineisto näyttäytyy uudessa valossa. 'Hahmotustapahtuman' vaikutuksesta järjestyvät aineisto näyttäytyy havainnoijalle uuden käsitteen tai hypoteesin avulla yhtäkkisesti järjestyneenä jonkin periaatteen mukaan uudella tavalla. (Kiikeri ja Ylikoski, 170).

Uusien yllättävien ilmiöiden tai piirteiden imponoima taaksepäin päättely tuo mieleen yhtäältä emergenssin käsitteen ja – toisessa metodologisessa puhunnassa – totaliteetin ja sen momenttien suhteen. Puuttumatta laajemmin emergenssin käsitteestä käytävään keskusteluun⁵⁴ liitän käsitteen ajatukseen kokonaisuusien tarkastelun ensisijaisuudesta suhteessa sitä koostaviin komponentteihin. Kokonaisuus jäsentää osiaan eikä se ole palautettavissa osiinsa; se rakentuu osista eikä itse ole todellisuuden taso. Kokonaisuudella

53 Tulkitsevassa käsitetutkimuksessa tullaan varsin lähelle abduktion ideaa: "Mielenkiintoista 'esiyymmärryksellistä' havaintoa voidaan pitää johtolankana, joka johdattaa tutkijaa tutkimuksen tuloksena esitettyihin johtopäätöksiin." (Takala ja Lämsä, 381.)

54 Tiede & Edistys -lehden teemanumero 4/2007 keskittyi emergenssin käsitteeseen valaisten monipuolisesti käsitteestä käytyä debattia.

on kuitenkin uusia kausaalisia ominaisuuksia, jotka eivät selity osiensa kausaalisilla ominaisuuksilla. Lisäksi nämä kokonaisuuden ominaisuudet voivat muuttaa osiensa käyttäytymistä (Kuorikoski & Ylikoski 2007, 300, 303-304). Hegeliltä Marxin kautta varhaiseen kriittiseen teoriaan periytyneen näkemyksen mukaan totaliteetti konstituoituu (sille alisteisten) momenttien välityksellä, jotka puolestaan voidaan ymmärtää totaliteetteina suhteessa momentteihinsa.⁵⁵

Ampliatiiivisesta eli tietoa laajentavasta luonteestaan huolimatta abduktio on kuitenkin 'heikko päättelymuoto', päättelyä 'parhaaseen selitykseen', minkä takia tuloksena on vain mahdollinen selitys. Kaikki mahdolliset selitykset eivät tunnu uskottavilta eivätkä anna aiheutta lähempään tarkasteluun. Päättely parhaaseen selitykseen voidaan nähdä osana laajempaa prosessia tai päättelysarjaa, jossa edetään abduktiivisin päättelyaskelin. Kullakin päättelysarjalla on oma sisäinen rakenteensa ja niihin sisältyy erilaisia päättelyaskelia, jotka voivat olla sekä deduktiivisia että induktiivisia tai muunkin tyyppisiä. 'Abduktiivisen strategian' avulla lähestytään ongelmallista ilmiötä siten, että muutkin tiedossa olevat tosiseikat otetaan huomioon. Taustatiedon avulla karstataan 'villit' hypoteesit. Parasta selitystä arvioitaessa pitää ottaa huomioon sen mielekkyys, yksinkertaisuus, taloudellisuus ja selitysvoima. (Paavola ja Hakkarainen 2006, 272-273; Kiikeri ja Ylikoski 2004, 171-172).

Ajattelun kaksiulotteisuuden⁵⁶ voi nähdä tarkoittavan

55 Uuden ajan *rationalistisessa* perinteessä (mm. Spinoza) todellisuus käsitettiin keskenään sisäisissä suhteissa olevien asioiden kokonaisuudeksi eli totaliteetiksi. Hegeliltä Marxille periytynyt näkemys totaliteetista momenttiansa välityksellä konstituoituvana entiteettinä on vastakkainen niin ikään uuden ajan empiristiselle filosofialle (mm. Hume), jolle oli ominaista atomistinen ajattelutapa. Sen mukaan kaikkia yhteenliittymiä on pidettävä periaatteessa satunnaisina, kontingenteina; todellisuus ei muodosta mitään sisäistä ykseyttä, vaan koostuu toisistaan riippumattomista 'singulariteeteista'. (Ks. Juntunen & Mehtonen, 124.) Kontingenssin voi nähdä myös 'mahdollisuutena' (Ks. Virno 2006, 157). Käsitteen ilmenemismuodoista yhteiskuntatutkimuksessa ks. Eräsaari 2006e.

56 Käsitteen Marcusen kaksiulotteisen ajattelun käsitettä tt. 6.1.

ilmiöiden selityksen, diagnoosin ja parannuskeinojen avautumista sellaisesta suunnasta, joka edustaa vallitsevaan todellisuuskäsitykseen nähden 'transsendenttista' todellisuutta – transsendenssi⁵⁷ ymmärrettynä dialektisessa mielessä vallitsevan näkemyksen 'ylittävänä'. Sen ei tarvitse olla – ehkä se ei voikaan olla – mitään 'ylimaallista' sen enempää kuin 'maanalaista', arkitajunnan pimentoon painamaa piilodellisuutta, vaan jotakin *ilmaantumassa* olevaa, joka antaa ihmiselle *mahdollisuuden* nähdä asiointilan uudessa valossa, ja jolla on jo reaalityn vastine idullaan. Perinteisten päättelymuotojen avulla hankittavaa eksaktia, syllogistista selitystä ilmiöille ei yhteiskuntatieteissä ole välttämättä hedelmällisintä hakeakaan vaan pikemminkin niiden *ymmärtämisen* lisäämistä. (Ks. Heller 2005.) Tämä taas edellyttää tilan antamista yllättäville havainnoille, aineistoista nouseville vallitsevien teorioiden vastaisille ilmiöille tai näkemykselle havaitun tai koetun todellisuuden sisältämistä ristiriidoista.

Kaksiulotteisen ajattelun ja abduktiivisen strategian soveltaminen tutkimuksessani on vaikuttanut aineistonvalintaani ja aineistosta nostamiini hypoteeseihin. Vebleniä ja hänen osoittamaansa suuntaa seuraten tarkastelen käytäntöjä, jotka ovat sosiaalisten eli ylikokoonliittymien tarveilijöiden lähteitä. Niukkuus ja kateuden sävyttämä keskinäinen kilpailu liittyvät toisiinsa Veblenin (2002, 31) teesissä, jonka mukaan omaisuutta kasaamalla tavoitellaan mahdollisimman vahvaa asemaa yhteisössä:

"Jos vertailu on selvästi epäedullinen, normaali keskivertoyksilö on kroonisen tyytymätön osaansa. Tyytymättömyys väistyy, kun hän on saavuttanut yhteisönsä tai luokkansa niin sanotun normaalin varallisuustason. Alkaa pinnistely entistä suuremman varallisuusperustaisen etäisyyden luomi-

57 Termi tulee latinan sanasta *transcendere*, joka tarkoittaa "yli kiipeämistä". Kuvaannollisesti (käsite)rajojen ylittämistä, toisen todellisuuden tavoittelua. Transsendenttisen (joskus myös transkendenttinen) vastakäsite immanenttinen tulee latinan sanasta *immanere*, "sisään jäävä".

seksi oman ja keskimääräisen tason väliin. Kateutta herättävä vertailu ei koskaan ole yksilölle niin edullinen, ettei hän ilomielin näkisi itseään vieläkin korkeammalla suhteessa kilpailijoihinsa varallisuusperustaisesta arvostuksesta taiteltaessa.”

Abduktio sopii kulutuksen ilmiöiden tarkasteluun esimerkiksi seuraavaan tapaan: Entä jos Veblenin yli sata vuotta sitten tekemä analyysi kulutustarpeiden intersubjektisestä keskinäisriippuvuudesta olisi koko kulutuksen ilmiötä konstituiva tekijä, niin silloin – samojen 'linssien' läpi katsottuna – myös oman aikamme kulutusyhteiskunnan 'epämuodostumat', anomaliat, saisivat parhaan selityksen. Abduktiivinen päättely näyttää kuitenkin usein piiloutuvan rationaalisen argumentaation ja reflektiivisen ajattelun metodien sisään: paitsi aineistossani näin on laita myös omassa tutkimuksessani, jossa en kaavamaisesti sovelle mitään loogisen päättelyn muotoa, mutta käytän aineistoni tarjoamia yllättäviä havaintoja 'johtolankoina' hypoteesien muodostuksessa.

Abduktiivis-tyyppisen päättelyn käyttö näkyy keskeisessä aineistossani Veblenin ja Marcusen teksteissä, niiden tavassa hahmottaa todellisuutta. Veblenin voi katsoa päätyneen kulutuskeskeiseen yhteiskunta-analyysiinsa (tt. 4.) juuri sellaisen abduktiivisen, 'taaksepäin' suuntautuvan päättelyn avulla, jossa hypoteesit nousevat aineiston vallitsevaan talousteoriaan nähden ristiriitaisista elementeistä.⁵⁸ Marcusen 'kaksiulotteisen ajattelun' näen puolestaan perustuvan entä jos -tyyppiseen kysymyksenasetteluun, jossa 'on' ja 'tulee olla' jännittyvät olemisen ääripäiksi Blochin konkreettisen utopian hengessä (tt. 6.2.). Samankaltainen jännite vallitsee Baumanin käsityksessä ihmisen *de jure* -riippumattomuuden muuttamisessa riippumattomuudeksi *de facto* (tt. 6.3.).

58 Veblen oli ollut nuoruudessaan lyhyen aikaa Peircen oppilaana Johns Hopkins -yliopistossa. (Riesman 1960, 58.)

Näissä jännitekentissä liikuttaessa voi nykytilaan suuntautuvan kritiikin sanoa nojaavan johonkin 'ei-vielä-näkyvään', johonkin jolla ei ole vielä mitään hahmoa, mutta joka on (a) toivottava ja (b) perustuu olemassa oleviin, reaalisiin toteutumisdellytyksiin.

Abduktiivisella päättelyllä on muodollista yhtäläisyyttä ns. kontrafaktuaalisen ajattelun kanssa, jota on viljelty – tosin kiistanalaisesti – erityisesti historiatieteissä. Kontrafaktuaalista päättelyä voi kutsua myös "jossitteluksi" (ks. Lintula 2008a, 26), kun pyrkimyksenä on miettiä mahdolliseksi oletettuja vaihtoehtoja jo tapahtuneelle. Oikeampi vertailukohde abduktiolle olisi kuitenkin 'kontranarratiivinen' päätelymuoto. Siinä lähtöoletus on, että menneestä ajasta tai nykyisyydestä vallitsee lukkiutuneita totuuskäsityksiä, jotka tarkemmin analysoitaessa osoittautuvat tarkoitushakuisesti konstruoiduiksi, ja niissä on valtautuvuus vahvasti mukana. Vaihtoehtoiset tulkinnat todellisuudesta, 'kontranarratiot' tarjoavat mahdollisuuden eteenpäin suuntautuneisiin entä jos -tyyppisiin kysymyksiin mahdollisista maailmoista. (Lintula 2008b, 31-36.)⁵⁹ Tällainen nykyaikaa koskeva, kyseenalaistettavissa oleva hegemoninen narratiivi voisi olla jatkuvan talouskasvun imperatiivi, jota käsittelem tarkemmin luvussa 3.4.

Tietoteoreettisesti abduktiivisella päättelyllä on yhtymäkohtia konstruktivismiin. Kun realismi on perinteisesti keskittynyt todellisuuden *kuvaamiseen*, sen vastakohtana pidetty konstruktivismi on korostanut todellisuuden *rakentumista*. Kausaaliseen selittämiseen perustuva realismi on liitetty luonnontieteeseen, kun taas teleologiseen, päämäärälähtöiseen selittämiseen keskittynyt konstruktivismi yhdistetään puolestaan ihmistieteisiin. Luonnontiede antaa kuvauksen (deskriptio) jostakin, joka jo on tapahtunut, on

59 Lintula käsittelee kahdessa artikkelissaan kontrafaktuaalista ja kontranarratiivista ajattelua Mads Mordhorstin artikkelin "From counterfactual history to counternarrative history" (Management & Organization History, 1/2008, 5-26) pohjalta.

olemassa tapahtuneena: siinä olemassa oleva (ontos) muuttuu tiedoksi (episteme). Konstruktivismissa kysymys on tulevaisuuteen suuntautuvasta preskriptiosta⁶⁰, jossa suunta on päinvastainen: tieto muuttuu olevaksi. Tässä on mukana määräämisen ja normatiivisen pitämisen (ought to) ulottuvuus. (Karvonen 2013, 18).

2.3. Muutoksen kuvausta vai mahdollisen käsitteistämistä?

Tieteessä yleisesti päämäärien oletetaan tulevan muualta, viime kädessä tiedeyhteisön(kin) ylläpidosta vastaavien poliittisten ja talouden instituutioiden taholta; tieteen tehtävä on keskittyä rationaalisesti keinoihin niiden saavuttamiseksi. Toisenlaista kantaa edustaa klassisesta saksalaisesta idealismista periytyvä käsitys, jonka mukaan tieteen tärkein tehtävä on sivistyksen luominen, ylläpito ja kohottaminen. Siihen liittyy läheisesti kritiikin ajatus, mikä perustuu vakaukukseen siitä, että järki (Vernunft) on myös käytännöllistä – käytäntö ymmärrettynä moraalisenä, eettisesti kantaaottavana. (Juntunen & Mehtonen, 1982; ks. myös Kant 1995, 93.) Tästä näkökannasta luovuttiin yleisesti modernia aikakautta hallitsevaksi nousevan liberalistis-utilitaristisen tieteenfilosofisen suuntauksen myötä.

Melin & Nikula (2003, 256) katsovat yhteiskuntatieteen klassikoiden, Marxin, Weberin, Durkheimin ja Parsonsinkin tulkintojen yhteiskunnallisesta muutoksesta ja kehityksestä tiivistyvän ”teollisen yhteiskunnan tarinaksi” tai ”teoriaksi modernisaatiosta, sen tuottavista voimista ja tuloksista”. Enemmän tai vähemmän kaikki sen jälkeinen teoreettinen ja empiirinen tutkimus on ollut ”keskustelua modernisaa-

60 Voitaisiin puhua myös ’prognostisesta kehystämisestä’ Ylä-Anttilan (2009e, 9; tt. 1.3.) tarkoittamassa mielessä.

tioteorian kanssa, sen kritiikkiä tai täydentämistä”⁶¹. Marx katsoi muutoksen tapahtuvan konfliktien, ristiriitojen ja vallankumousten kautta, mikä edellytti vallankumouksellisten etujoukkojen postuloimista. Weber painotti rationaalistumista yhteiskuntaa perustavasti muuttavana prosessina, Durkheim korosti sosiaalisen työnjaon muutoksen vaikutusta solidaarisuuteen, ja Parsonsinkin pyrkimys oli tulkita muutosta rakenteellisen funktionalismin puitteissa yksilön ja toiminnan käsitteiden kautta.

Yhteiskunnallisen muutoksen tutkimus jakautui varhaisvaiheessaan yhtäältä – klassisen saksalaisen idealistisen filosofian radikaalin siiven vaikutuksesta – suuntaukseen, joka pyrki vaikuttamaan muutoksen suuntaan ja toisaalta muotoutumassa olevan ’sosiologisen’ tutkimuksen klassikkojen myötä (vain) muutosta analysoimaan keskittyväksi linjaksi. (Melin & Nikula 2003.) Jälkimmäinen suuntaus on muodostunut tutkimuksen valtavirraksi.⁶² Kuvaavaa on Baumanin, Marcusen tapaan pessimismin ja optimismin välillä horjuvan urbaanin ’profeetan’ parahdus keskeltä postmodernia⁶³ arvorelativismia: ”Kuinka naurettavalta tuntuukaan yrittää

61 Myös Slater (1997, 1-2) on sillä kannalla, että modernin syntyajan ja erityisesti valistuksen jälkeen ei ole noussut esiin uusia merkittäviä yhteiskunnallisia kysymyksiä.

62 Sama trendi koskee myös kulutustutkimusta. Uusitalo on havainnut esimerkiksi mikrokulttuurien tutkimuksista nykyään puuttuvan lähes kokonaan ’modernin projektille’ ominaisen kriittisen näkökulman tai yrityksen edes selittää tai ymmärtää ”kulutuskulttuurien historiallisia syitä tai muuntumismekanismeja, puhumattakaan ennustamisesta tai muutokseen pyrkivistä tavoitteista” (Uusitalo 2008, 402). Baumanin (2002) mukaan muutospyrkimyksen puute koskee yleisesti sosiologista tutkimusta.

63 Postmodernien diskurssien epämääräisyys ja arvonihilismiä lähentelevä relativismi on toki herättänyt myös vastareaktioita, kuten Steinbyn (2008, 58) sarkastinen kannanotto osoittaa: ”Jos liberaalikapitalistinen järjestelmä tai sen valtaa pitävät olisivat panneet pystyyn salaliiton keksikseen, miten nykyjärjestelmälle vaaralliset intellektuellit voitaisiin tehdä vaarattomiksi, se ei olisi keksinyt mitään sopivampaa kuin postmodernin ajattelun, sikäli kuin se on kääntynyt – nähdäkseni useiden alkuperäisten ajattelijoidensa intentioiden vastaisesti – ihmisen voimattomuuden, tiedon mahdottomuuden ja kaikkien asioiden läpinäkymättömyyden julistamiseksi.”

muuttaa historiankulun suuntaa, kun kukaan ei edes vihjaa siihen suuntaan, että historialla tulisi olla suunta” (Bauman 1996, 23).

Yleisesti ajatellaan, että vaikka tiede ei antaisikaan (eettisiä) päämääriä, se antaa tietoa keinoista ja niiden yhteydestä päämääriin sekä tietoa vaihtoehtoista ja erilaisten menettelytapojen seurauksista. (Ks. esim. Halonen, 2009e.) Myös Heller (1995, 15) vain raottaa ovea muutoksen suuntaan: varoitettuaan yhteiskuntatieteilijää vahvasta retoriikasta hän toteaa, että ei-retorisen tai lievästi retorisen yhteiskuntateorian ei tarvitse olla arvovapaata. Vaikka Heller yhtyy Weberin käsitykseen siinä, että yhteiskuntatieteet seuraavat omia normejaan ja että toisten kulttuuristen alueiden normien ei tule antaa vaikuttaa niihin, hän katsoo toisilla alueilla pätevien arvojen voivan ”rikastuttaa yhteiskuntatieteellistä tutkimusta tai ohjata sitä kriittisiin näkökulmiin, joista tutkimusta voidaan tehdä”.

Klassisen saksalaisen idealismin perinnettä 1930-luvulta alkaen jatkaneen ’varhaisen kriittisen teorian’ katsannossa dialektinen logiikka ja kaksiulotteinen ajattelu asettivat jännitteen sen välillä, miten asiointila on ja sen miten asioiden tulisi olla. Tämä edellyttää Marcusen (1969, 140) mukaan ”olennaisen ja satunnaisen luonnon, olemassaolon tosien ja väärin muotojen” erottamista. Erottelun tulee perustua vallitsevan tilanteen loogiseen analyysiin ja yhtä hyvin sen mahdollisuuksien kuin sen satunnaisuudenkin ymmärtämiseen. (ks. tt. 6.)

Varhainen kriittinen teoria ei sulje pois sellaista tietoisuuden muutosta, jolla olisi tiettyjen teknis-taloudellisten ja yhteiskuntapoliittisten edellytysten toteutuessa laajakantoisia käytäntöön⁶⁴ ulottuvia vaikutuksia. (Ks. esim. Horkheimer 2008, 14.) Marxilla on myös Husserlin kanssa – Marcusen tavoin – keskenään samanlainen käsitys siitä, että korkea teoreettinen tietoisuus edellyttää tieteen ja käytännön vä-

64 Käytännöistä ja käytännöstä eli praksiksesta ks. tt. 3.3. ja 7.3.

lisen yhteyden oivaltamista. Se on elimellinen osa korkeaa teoreettista itseymmärrystä, reflektointia ajattelua⁶⁵. Teoria ja käytäntö ovat molemmat ihmisen sosiaaliseen elämään kuuluvia asioita. (Juntunen & Mehtonen 1982, 17). Marxilla praksis ei ole teorian vastakohta. Juntunen & Mehtonen (mt. 118-119) toteavat Marxin painottavan praksiksen teoreettista merkitystä: ”Praksiksen teoreettisen merkityksen tiedostaminen antoi hänen teorialleen *uudentyyppisen* praktisen ulottuvuuden, jolla teknisen ja ideologisen käytännön rajoitukset voitetaan.” (Korostukset Juntunen & Mehtosen.)

Desain⁶⁶ (2008, 25) mukaan Marxin erotti kansantalouden uranuurtajista Adam Smithistä, David Ricardosta, James Millistä ja ranskalaisista fysiokraateista se, että nämä eivät olleet toimineet kriittisesti. Desai katsoo kriittisen ajattelun olevan filosofian tutkimusmenetelmän, työkalun, mutta myös ase. Se ”auttaa kumoamaan vallitsevan filosofisen suuntauksen sisältäpäin, koska sen avulla voidaan löytää suuntauksen omat ristiriidat, sen vahvimpiin kohtiin kätkeytyvät heikkoudet. Maailman tunteminen antaa mahdollisuuden maailman muuttamiseen” (mt. 25). Marxin kyseenollessa voi tässä mielessä filosofian ohella puhua yhtä hyvin sosiologiasta.

Peircen ’pragmaattisen maksimin’ mukaan käsitteiden merkitys liittyy niiden ajateltavissa oleviin käytännöllisiin seurauksiin. Teorian ja toiminnan tulee olla tiiviissä keskinäisessä vuorovaikutuksessa.⁶⁷ Peircellä siis käsitteet ja representaatiot sekä toiminta ja materiaaliset tekijät ”pikemminkin

65 Reflektointia ajattelun käsitettä 1800-luvun saksalainen idealismi käyttää oman ajattelun ja toiminnan perusteiden pohdinnasta. Juntunen & Mehtonen (1982, 11) pitävät käsitettä onnistuneena luonnehdintana siitä ”spesifistä, jonka filosofia voi ja jota sen tulee muille tieteille tarjota”.

66 Intialaissyntyinen taloustieteilijä ja Englannin parlamentin ylähuoneen jäsen Meghnad Desai ei itse tunnustaudu marxilaiseksi, mutta antaa Marxille suuren arvon tiedemiehenä.

67 ”Pragmatistit painottavat käytännön merkitystä ja tarkastelevat ihmistä toimivana olentona, joka kiinnittyy todellisuuteen toimintansa ja käytäntöjensä kautta” (Kilpinen ym. 2008, 7).

limittyvät yhteen kuin muodostavat omat erilliset todellisuuden alueensa". (Paavola & Hakkarainen 2008, 176.) Samansuuntainen ajatus on Marxilla tunnetussa lauseessaan: "Filosofit ovat vain eri tavoin selittäneet maailmaa, mutta tehtävänä on sen muuttaminen."

Teorian ja toiminnan tärkeysjärjestys yhteiskunnallisessa muutoksessa on tuskin selvitettävissä, mutta joka tapauksessa muutosta edeltää vanhojen uskomusten, asenteiden, tiedon, käytäntöjen, rakenteiden ynnä muiden *status quota* konstruoivien ja ylläpitävien sosiaalisten rakenteiden jonkinasteinen murenemisprosessi. Yhteiskunnallinen muutos edellyttää paitsi uusien ideoiden kehittämisprosesseja myös sosiaalisten, uusia käytäntöjä luovien innovaatioiden diffuusiota, 'tihkumista' vanhojen rakenteiden läpi kriittisen massan ylittävässä määrin. (Kalliokulju & Palviainen 2006e; ks. tt. 7.3. jossa tarkastelen käyttöinnovaatioiden diffuusiota verkostoympäristössä.)

Muutoksen vaikeutta mutta myös 'toivoa paremmasta' valaisee kriittisessä teoriassa vastapareina nähdyt 'yhteiskunnan tosiasialliset voimat' ja toisaalla 'mahdollisuudet'. Ernst Blochin (1985) ja Herbert Marcusen (1969) mukaan vaihtoehtoisen praksiksen tulee perustua yhteiskunnassa, sen kulloisessakin kehitysvaiheessa, reaalina oleviin elementteihin. Kyse on mahdollisten maailmojen luomisesta. Muutoksen mahdollisuus sisältää potentiaalisen vallan muutokseen, mutta toteutuakseen tämän potentiaalin tulee konkretisoitua uusiksi käytännöiksi. Siihen tarvitaan subjektiivista elementtiä, tietoista toimijuutta. Mutta myös tietoa tai tietoisuutta 'vapauttavista' päämääristä. (ks. tt. 6.2.)

Käsitykseen tiedeyhteisöjen vastahakoisuudesta yhteiskunnallisen muutoksen aktiiviseksi airueksi ryhtymisestä löytyy historiallisia perusteita. Tieteen konventiot liittyvät vallitsevaan valtarakennelmaan ja sen tietoisuushorisonttiin – riippumatta tieteen oman osallisuuden asteesta näiden luomisessa. Asiaa valaisee Debordin (2005[1977]) teesi, jon-

ka mukaan elämme "ainoan voitollisesti päättyneen vallankumouksen" seurauksena porvarillisen ideologian mukaan järjestyneessä yhteiskunnassa, ja että tiedekin on sen ehtojen alainen instituutio. Tällä rajoituksella on seurauksensa: talouden hallitsemisen ja historian haltuunoton projekti ei itse voi olla tieteellinen, jos sen on tunnettava ja "upotettava itseensä yhteiskunnan tiede". Jos muutokseen pyrkivä liike "luulee voivansa hallita oman aikansa historiaa tieteellisellä tiedolla, säilyy sen vallankumouksellinen näkökulma *porvarillisena*" (mt. 77, korostus Debordin).

Pohtiessaan intellektuaalisen maailmankuvan luomista ja intellektuellien aseman muotoutumista tässä (postmodernissa) maailmassa Bauman (1996, 110-111) toteaa jouduttavan akateeminen filosofia muodollisena oppialana unohtamaan, koska se näyttää voivan jatkaa loputtomiin oman instituutionaalistetun diskurssinsa tuottamista. "Maailman muuttuminen ei juuri hetkauta akateemista filosofiaa, koska sillä ei ole minkäänlaista kosketusta yhteiskunnalliseen todellisuuteen." Samansuuntaisia ajatuksia filosofiaan liittyen on 'kansanyliopiston' perustaneella filosofi Michel Onfraylla (2009, 18) hänen kehottaessaan jättämään syrjään yliopiston, koska se "uusintaa yhteiskuntajärjestelmää ja opettaa historiaa, jonka se on itse valmistanut omiin mittoihinsa sopivaksi – platonismi, idealismi, kristinuskko, skolastiikka, tomismi, kartesiolaisuus, kantilaisuus, spiritualismi, hegeliläisyys, fenomenologia ja kaikki muu, mikä antaa tekosyyntä olla turhaan sekaantumatta maailmanmenoon..."

Kapitalismin alkuajoista lähtien pääomapiirien ja poliittisten vallanhaltijoiden välillä tiedetään vallinneen läheisen kumppanuuden. Talouselämän keskeiset toimijat, ylikansalliset suuryritykset, pystyvät tänä päivänä sanelemaan kansallisvaltioiden harjoittaman politiikan agendan tärkeysjärjestyksen kilpailuttamalla niitä yritysalamalle tarjolla olevista palveluista, valitakseen kulloinkin parhaat toimintaedellytykset mistä tahansa maailman kolkasta. Tuotantoa edusta-

van tai palvelevan liiketoiminnan voi nähdä saavuttaneen ideologisen voiton poliittisista instituutioista. Liikeryitys onkin tänä päivänä, kuten Riihimäki (2002, 52) määrittää, ”paitsi tuotantokeskus myös kulutuskeskeisen elämäntavan arvokeskus”. Lazzarato (2006, 80) toteaa samassa hengessä, että ”yritys ei luo esinettä (tuotetta) vaan maailman, jossa esine sijaitsee. Se ei myöskään luo (työtä tekevää tai kuluttavaa) subjektia vaan maailman, jossa subjekti sijaitsee”.

Eurooppalaisissa yliopistoissa ajankohtainen kysymys liike-elämän ja akateemisen maailman kohtaamisesta yhteisen diskurssin sisällä ei Baumanin (2002, 71) mukaan ole mikään uusi ilmiö. Hän toteaa talouden instituutioiden intervention akateemiseen maailmaan olleen yleisen käytännön teollisesta vallankumouksesta lähtien. ”Parin edeltävän vuosisadan ajan akatemialla ei ollut muita maailmoja pyydystettäväksi käsitteellisiin verkkoihinsa pohdittavaksi, kuvattavaksi ja tulkittavaksi, kuin kapitalistisen vision ja käytännön kerrostama maailma.” Baumanille ei ole epäselvää se, kumpi osapuoli vastasi kohtaamisten agendasta. Vaikka ne halusivat luoda vaikutelman, että ne pitivät etäisyyttä toisiinsa, ”kokoushuoneen sisustamisesta on aina vastannut, ja vastaa yhä, liike-elämä.” Tulkitsen sekä Debordin ja Onfrayn että Baumanin viittaavan tiedeinstituution itselleen *de facto* hyväksymään ’toimintatilaan’, jossa vallitsevan yhteiskuntamuodon omaksuman todellisuuskäsityksen kieltämiselle saati sille vaihtoehtoisten käytäntöjen asettamiselle ei ole sijaa.

Erityisesti toisen maailmansodan jälkeen merkittävä osa yhteiskuntatiedettä organisoivat Juntunen ja Mehtosen (1982)⁶⁸ mukaan ”metodologisesti sosiaaliteknologian palvelukseen”. Tämä johti myös mitattavuuden korostamiseen tieteellisyyden kriteerinä. Positivistinen usko tieteen kykyyn ratkaista ainakin periaatteessa kaikki ongelmat perustuu metodologian ehdoilla pelkistettyyn käsitykseen todellisu-

68 Seuraan Juntusen ja Mehtosen (1982, 102–108, 138) kuvausta tieteen välineellistymisprosessista ilman yksilöityjä viittauksia.

desta mitattavissa olevana tai mitattavissa olevista suureista koostuvana.

Saksalaisen idealismin piirissä ajateltiin 1800-luvulla tieteen tärkeimmän tehtävän olevan sivistyksen luominen, ylläpito ja kohottaminen. Siihen liittyi läheisesti *kritiikin* ajatus, mikä perustui lujaan vakaumukseen siitä, että järki (Vernunft) voi olla myös käytännöllistä – käytäntö ymmärrettynä moraalisenä, eettisesti kantaaottavana. ”Tämä Kantin, Fichten ja Hegelin ajatus ilmenee ihmistieteissä normatiivisen argumentaation (oikeaa ja väärää, hyvää ja pahaa, rumaa ja kaunista koskevien perusteltujen kannanottojen) hyväksymisenä. Tällainen suhtautuminen ei joudu 1800-luvulla vakavasti uhatuksi”.

Sivistystiedon tradition rinnalle alkoi kuitenkin kehittyä toisenlainen käsitys *tieteen* käytännöllisestä tehtävästä järjen käytännöllisyyden sijasta. Tämän uuden tehtävän nähtiin liittyvän ennen kaikkea vallankäyttöön, luonnon ja sosiaalisen ympäristön *säätelyyn*. Juntunen & Mehtonen toteavat Auguste Comten kiteyttäneen tämän ajatuksen iskulauseeseen: ”Tietäminen ennustamisen tähden – ennustaminen säätelyn tähden.” Luonnon säätelyllä tarkoitetaan teknologian avulla harjoitettua luonnon hyväksikäyttöä, sosiaalisella säätelyllä puolestaan ymmärretään yhteiskunnallista vallankäyttöä. Juntunen & Mehtonen toteavat, että yritys säätelyn muuttamisesta teknologian kaltaiseksi on vanha, mutta että se täsmentyy toisen maailmansodan jälkeisessä murrosvaiheessa. Merkittävä osa yhteiskuntatiedettä organisoivat tuolloin itsensä ”metodologisesti sosiaaliteknologian palvelukseen”. Ajatus yhteiskuntatieteistä käytännöllisen järjen normatiivisen argumentaation alueena syrjäytyi ja kiinnostus kohdistui nyt *keinoihin* annettujen päämäärien saavuttamiseksi.

Tekninen rationaalisuus rajoittuu keinoihin.⁶⁹ ”Juuri tässä ilmenee yhteiskuntatieteen murroksen ydin: päämääriä kos-

69 Keskustelen rationaalisuuden välineluonteesta tarkemmin tt. 2.4.

kevat (normatiiviset) kysymykset aletaan ymmärtää tieteen ulkopuolisiksi asioiksi. Ne ratkaiskoon valtataistelu, 'pää-töksentekokoneisto', hallitseva puolue tms. Järki ei voi olla käytännöllinen". Horkheimer (2008, 19n) mainitsee Max Weberin jäljittäessään tällaisen käänteen syntyä. Hän toteaa Weberin pessimistisen näkemyksen järkipärisen ajattelun ja toiminnan mahdollisuudesta olevan askeleen kohti kantaa, että "filosofian tai tieteen avulla ei voida määrittää ihmisen päämäärää". Weber (2009) perustelee välineraationaalisuutta tieteen arvovapaudella. Tämä järjelle 'annettu', välineelliseksi rajattu 'toimeksianto' sisältyy Humen (1978, 415) väitteeseen, jonka mukaan "järki ei voi kertoa meille mitä päämääriä tai haluja meillä tulisi olla", vaan "se on vain passioidemme (intohimojemme) orja". (Lehtinen 2006, 218-219.)

Yhteiskuntatieteen välineellinen hyväksikäyttö lisääntyy ja systematisoituu samanaikaisesti järjen käytännöllisyyden kieltämisen kanssa.⁷⁰ Uuspositivismi legitimoit tämän kehityksen tieteenfilosofisella tasolla. Juntunen & Mehtonen toteavat, että avainasemassa tässä ovat uuspositivismin kolme keskeistä ajatustapaa: matemaattisen täsmällisyyden ideaali, metodologinen monismi ja arvoarvostelmien tieteellisen rationaalisuuden kieltäminen. Jälkimmäinen merkitsee juuri

70 Kiinnostava ajankohtainen debatti valtiiovallan kasvavasta kiinnostuksesta ohjata tieteen tekemistä syntyi vuoden 2013 alussa Suomessa. Professori Göte Nyman (2013) otti kantaa sanomalehden mielipidesivulla: "Valtioneuvosto kasvattaa sektoritutkimuslaitosten kautta tutkimuksen rahoitusosuutta, jonka tarkasta suunnasta se päättää. Syntyy uusi tutkimuksen valtamekanismi, eivätkä poliitikot malta olla kamppailematta tästä vallasta ja sen lisäämisestä." Tendenssistä ja sen kytkeytymisestä talouskasvun tavoitteeseen on valaiseva esimerkki Daniel Bellin kirjoitus vuodelta 1967: "Jokainen yhteiskunta nykyisin on tietoisesti omistautunut taloudelliselle kasvulle, jäsentensä elintason nostamiselle, ja siksi sosiaalisen muutoksen suunnittelulle, ohjaamiselle ja valvomiselle. Se, mikä tekee nykyisistä tutkimuksista niin erilaisia kuin vanhemmista, on tutkimusten suuntautuminen tiettyihin sosiaalipoliittisiin päämääriin. Ja tämän uuden ulottuvuuden lisäksi niitä muotoilee itsetietoisesti uusi metodologia, joka lupaa, että realistisille vaihtoehdoille ja valinnoille tarjoutuu aiempaa luotettavampi perusta." (Siteeraus: Bauman 2002, 158.)

järjen käytännöllisyyden kieltämistä. Matemaattisen täsmällisyyden ideaali on sama kuin määrällisen mitattavuuden vaatimus: "vain mitattavat asiat ovat tieteellisesti relevantteja".

Välineellisen ajattelun myötä yhteiskuntatieteet kehittävät metodologiaansa erityisesti 'käyttätymistieteinä' eli pyrkivät soveltamaan empirismin oppeja ja matemaattisen täsmällisyyden ideaalia, jälkimmäistä lähinnä tilastomatematiikan menetelmien muodossa. Fenomenologia, hermeneutiikka ja marxilainen ajattelu edustavat toista kantaa. "Ne ovat omaksuneet ja kriittisesti säilyttäneet sen erityisen uutuuden, jonka saksalainen klassinen idealismi on tuonut filosofiaan."

Samansuuntaisesti Juntunen ja Mehtosen kanssa Horkheimer (2008, 10) toteaa esipuheessa teoksensa *Välineellisen järjen kritiikki* vuoden 1967 saksankieliseen laitokseen yhteiskunnallisesti määrittäneen kehityssuunnan olevan viemässä kohti uuspositivismia ja ajattelun välineellistymistä. Marcusella (1969, 36-37) on kriittinen kanta filosofiassa, psykologiassa ja muilla aloilla vallitsevaan ajattelutapaan, jota hän luonnehtii luonnontieteissä operationalismiksi ja yhteiskuntatieteissä behaviorismiksi. Hankalimpia käsitteitä eliminoidaan, koska niitä ei voi muuntaa tarkasti suoritettavissa olevien toimitusten tai käyttäytymisen kielelle. "Tämä radikaalin empirismin rynnäkö (...) tarjoaa siten metodologisen perustelun sille hengen vähättelylle joka intellektuelleille on ominaista; se lujittaa positivismia joka kieltää järjen transkendoivat ainekset ja täten se on yhteiskunnallisesti vaaditun käyttäytymisen akateeminen vastine" (s. 37).

Heller (1995, 12-13) tuo esiin viime vuosikymmeninä tapahtuneen muutoksen yhteiskuntatieteen suhteessa luonnontieteille ominaiseen positivistiseen tieteenihanteeseen. Hän mainitsee 'tieteen' pitkään katsotun sisältävän sekä luonnon- että yhteiskuntatieteet, jolloin molempia luonnontieteen mallin mukaan pidettiin sekä eksakteina että kumu-

latiivisina. Sittemmin ihmistieteiden, tai kuten yleisemmin puhutaan, yhteiskuntatieteiden, ero luonnontieteisiin on alkanut näkyä pyrkimyksenä *itseymmärryksemme* lisäämiseen. Vaikka ongelmista toki yhteiskuntatieteissäkin puhutaan, niitä selitetään ja asetetaan ”tähän tai tuohon yhteyteen” ja niitä ratkaistaan näissä yleisissä puitteissa ja yhteyksissä, yhteiskuntatieteet eivät sisällä ‘lopullisia ratkaisuja’, eivät silloinkaan kun työskennellään yhden paradigman puitteissa. Tässä mielessä Heller toteaaakin yhteiskuntatieteiden olevan filosofian sukulaisia, eivät luonnontieteiden. Yhteiskunta- ja luonnontieteiden ”yhä ilmeisemmin hedelmätön järkiavio-liitto” näyttääkin Hellerin mukaan päättyneen hiljaiseen avioeroon. Voisi lisätä, että eronneilla on kuitenkin pitkän yhteiselämän aikana syntyneet yhteiset uskomukset ja tavat, jotka vaikuttavat pitkään kummankin elämässä.

Sulkusen (2006, 132-133) mukaan sosiologia omaksui ”noin sata vuotta kestäneellä kultakaudellaan” taloustieteen kanssa saman käsityksen yhteiskunnasta koneena, jonka toimintaa selittämään riittää sen omat toimintaperiaatteet: sosiaalista selitetään sosiaalisella. Ajatus oli, että kun toimintaperiaatteet tunnetaan, konetta voidaan ohjata ja sen toimintaa suunnitella.⁷¹ Eksaktiksi tieteeksi alansa mieltänyt taloustieteen valtavirta vieroksui ’psykologisointia’ ja ’sosiologisointia’: suuntauksen mukaan talouden (ja koko yhteiskunnan) lakien selittämiseksi riittää yksinkertaiset oletukset ihmisen rationaalisuudesta.

2.4. *Homo oeconomicus* – rationaalisen valitsijan muotti

Kulutuksen ilmiön tutkimuksessa valtavirtaa edustaa empiristinen, tilastotiedoilla operoiva tutkimuksellinen lähesty-

71 Tällaista ajattelua vastustamaan Sulkusen mukaan mm. Bourdieu asettui hylkäämällä siihen implisiittisesti liittyvän teorian yhteiskunnan objektivistisesta rakenteesta. (Ks. tt. 5.3.)

mistapa. Kuluttajan käyttäytymistä ja subjektiivisia motiiveja on yhteiskuntatieteissä paljonkin tutkittu esimerkiksi etnografisella havainnoinnilla, haastattelemalla ja kyselylomakkeita käyttäen, kvantitatiivisia ja kvalitatiivista tutkimusotetta yhdessä ja erikseen soveltaen. Koko talouden kiertokulun kulutuslähtöinen kriittinen analyysi odottaa kuitenkin teki-jäänsä. Taloustieteestä empiristiseen yhteiskuntatieteeseen yleisesti levinnyt rationaalisen valinnan teoria on kriittisestä näkökulmasta katsottuna uutta teorianmuodostusta sementtoivasti estävä asia.

Taloustieteessä vallitsevana ’työkaluna’ on kuluttajaa kuvaava ’ideaalityyppi’, joka ajaa omaa etuaan tavara- ja palvelumarkkinoilla ja pyrkii rationaalisin keinoin hyötynsä maksimoimiseen. Rationaalisen valitsijan teoria olettaa kuluttajan tulevan kauppapaikalle hyvin määriteltyine, tyydyttämättömine tavara- ja palvelutarpeineen, joihin eivät ole vaikuttaneet sosiaalinen vuorovaikutus, kulttuuri, talouden instituutiot eivätkä muiden kulutusvalinnat tai varallisuustaso. Taloustieteilijät kytkevät hyödyn käsitteen – utilitaristiseen perinteeseen liittyen – ’haluttavuuteen’. Rationaalisen toimijan odotetaan tuntevan sekä nykyiset että tulevat makunsa, ja hänen oletetaan tekevän etunsa maksimoimisen kannalta oikeita päätöksiä. Hän kykenee laskelmoimaan ja hänen kiinteät preferenssinsä ovat paitsi muista ihmisistä riippumattomia niin kuitenkin samankaltaisia. Hän edustaa kulttuurista vakiota, joka on yhteisöjen ulkopuolinen oman tiensä kulkija. (Ackerman 1997, 651; Kahneman 2012, 431, 470, 472; Mäki 2011).

Rationaalinen valitsija weberiläisenä ideaalityyppinä liittyy teoriaan, jonka synty ajoittuu jo ns. klassisen taloustieteen alkuvaiheeseen ja joka edelleen voi hyvin erityisesti ns. Chicagon taloustieteellisen koulukunnan propagoimassa uusliberalistisessa ideologiassa. Sen mukaan on sekä tarpeellonta että jopa moraalitonta suojella ihmisiä valinnoiltaan, kunhan nämä eivät aiheuta vahinkoa muille. Koulukunta

loi toimijoiden rationaalisuusoletuksesta äyllisen perustan politiikan libertariaaniselle suuntaukselle (Ks. Kahneman 2012, 470.) Taloustieteellä on ollut 1930-luvulta lähtien vahva vaikutus kuluttajan päätöksenteon tutkimuksessa, jossa pyritään formaalisten mallien rakentamiseen. Kuluttajatutkimuksen on nähty redusoituneen pitkäksi aikaa valinnan ja siihen liittyvän prosessoinnin tutkimukseksi. Kuluttaja olenoitui ostajana, valitsijana, mainosinformaation prosessoijana yms. (Laaksonen 2005, 2.)⁷²

Olla kuluttaja on tehdä valintoja: päättää mitä haluaa ja harkita miten käyttää rahansa saadakseen sen. Kenelläkään ei ole oikeutta määrätä, mitä kuluttaja ostaa rahoillaan. (Rajoituksia tosin on.) 'Kuluttajan suvereniteetti' on vastustamattoman vapauden kuva: paitsi moderniin kuuluvaa oikeutta valita intiimi partnerimme se antaa yhden harvoista konkreettisista ja jokapäiväisistä vapauden kokemuksista, joka tuntuu henkilökohtaisesti merkitykselliseltä moderneille subjekteille. Erityisesti sen liberaalissa versiossa kuluttajavalinta on yksityinen akti – henkilökohtainen, perheen tai ystävien keskeinen asia ilman julkisen intervention pelkoa. (Slater 1997, 28.)

Uusitalon (1997, 19) mukaan kuluttajan käyttäytymisteoria kuvaa ja selittää rationaalisen valinnan teorian pohjalta kuluttajan markkinoilla myytävien tuotteiden ja palvelujen valinta- ja ostokäyttäytymistä. Sille yhtä hyvin kuin behavioristisille päätöksenteon prosessimalleille yhteistä on käsitys yksilön rationaalisuudesta: ”kuluttaja valitsee sellaisen

72 Valinnan teorian ohella ja lisäksi kuluttajatutkimus on pitkään nojautunut teorioihin, jotka oli kehitetty psykologiassa, sosiologiassa, sosiaalipsykologiassa ja viestintätieteissä. Kuluttajatutkimuksesta muodostui kenttä, jolla eri tieteenalan tutkijat kehittivät ja testasivat teorioitaan. (Laaksonen 2005e, 1.) Dominoivaksi Laaksonen mukaan on kehittynyt sosiaalipsykologiasta ja kognitiivisesta psykologiasta innoituksensa saanut tutkimus. Tämän suuntauksen myötä markkinointi (taloustieteen 'aputieteenä') nousi tieteenalaksi, jossa kuluttajatutkimusta aktiivisimmin harjoitettiin. Edelleen kuluttajatutkimus on merkittävä osa markkinoinnin akateemisesta tutkimuksesta.

hyödykeyhdistelmän joka antaa parhaan odotettavissa olevan hyödyn”.

Rationaalisen valinnan teoria liittyy positivistisen tieteenihanteen traditioon, jonka mukaan 'järki ei voi olla käytännöllinen' eli että siitä on arvoarvostelmat kitkettävä pois. Mikään ylyksilöllinen järki ei voi legitimiä määrätä joitain tiettyjä arvoja tai tarkoituseriä eikä myöskään tieteellistä, moraalista tai poliittista auktoriteettia, mitkä ylittäisivät yksilöiden itselleen määrittämät preferenssit ja vapaat valinnat niiden toteuttamiseksi. ”Tosiasioiden ja arvojen erottaminen on kaiverrettu (inscribed) kuluttajan perushahmoon” (Slater 1997, 48).⁷³ Tosin behavioraalisessa eli käyttäytymistaloustieteellisessä tutkimuksessa Kahnemanin (2012) mukaan hylätään rationaalisen toimijan äärimmäiset muodot. Niissäkään vapautta ei kyseenalaisteta arvona. ”Elämä on kuitenkin käyttäytymistaloustieteilijöistä monimutkaisempaa kuin ihmisten rationaalisuuteen aidosti uskovien mielestä.” (Kahneman 2012, 471.)

Taloustieteessä ennustavissa tai selittävässä rationaalisen valinnan malleissa yksilöiden päämääräksi oletetaan yleensä oman edun tavoittelu. Passioiden ja hyödyn tavoittelun välinen erottelu 1700-luvulla johti taloustieteilijät liittämään vain jälkimmäisen taloudellisiin motiiveihin: muiden vaikuttimien nähtiin esiintyvän erillisillä, ei-rationaalisesti organisoiduilla elämänalueilla. (Granovetter 1985, 506.) Tämän utilitaristisen näkemyksen Uusitalo (1999) katsoo tosin ajautuneen vaikeuksiin, kun laaja-alaisemmat utilitaristit liitivät tavoiteltaviksi arvoiksi myös sellaisia asioita kuin 'ystä-

73 Pitäytyminen rationaalisuuden välineelliseen määrittelyyn perustuu siis myös Humen toiselle tunnetulle ajatukselle, jonka mukaan siitä, miten asiat ovat, ei voida (tai pidä) päätellä, miten niiden tulisi olla. Tämä näkemys avaa kuitenkin Humen atomistiseen ajatteluun sisältyvän *kontingenssin* käsitteen kautta pääsyn mahdollisiin maailmoihin. Tosin Hume (2002, 151) toteaa illuusiottomasti, että ”(k)aiikki hallitusuunnitelmat, jotka edellyttävät ihmiskunnan tottumusten suurta uudistumista, ovat puhtaasti kuvitteellisia”.

vyys, terveys, tieto, rakkaus ja kauneus'.⁷⁴ Yhteishyödykkeisiin viitaten Uusitalo toteaa, että "yksilörationaaliset mallit eivät pane riittävästi painoa sille, että kuluttajien valinnat ovat sosiaalisesti sidoksissa toisten kuluttajien valintoihin ja että valintoihin vaikuttaa muukin kuin oma hyöty". Preferenssiteoria tuli avuksi: "Hankalasta hyvien tai ei hyvien asioiden luokittelusta luultiin kuitenkin päästävän eroon taloustieteessä, kun siirryttiin preferenssiteoriaan. Tuotetaan ja maksimoidaan sitä, mistä ihmiset valinnoillaan osoittavat pitävänsä" (Uusitalo 1999, 198).

Samuelsonin (1938) 'paljastetun preferenssin' (revealed preference) teoria on edelleen kuluttajan kysyntäteorian peruskiviä. Siinä oletetaan kuluttajien mieltymykset voitavan yhtäläistää heidän tekemiensä ostosvalintojen kanssa. Näin vältetään hankalalta *ostopäätöksiin johtavien* syiden selvittämiseltä. Usklassisten mallien menestys perustuu juuri kyseenalaiseen oletukseen, jonka mukaan kunkin kuluttajan mieltymykset ovat muiden kuluttajien preferensseistä riippumattomia ja sellaisina hänen yksityisasiansa. Tutkijat tekevät oletuksia ihmisen asenteista ja tavoitteista tilastoitujen ostopäätösten perusteella ja pyrkivät niistä loogisesti muodostamaan yleistä teoriaa. (Ostokassin sisältöä voidaan tietenkin uteliaisuudesta tarkastella ja tehdä siitä erilaisia johtopäätöksiä, jotka osoittavat vain sen, että ihmisten käsitys rationaalisuudesta ja hyödystä vaihtelee.)

Paljastettujen preferenssien teoria mahdollistaa kulutuksen ilmiön redusoimisen ostovoiman käyttöä koskevien

⁷⁴ Taustalla tässä näkemyksessä on valistuksen perua oleva järjen kunnioitus: sen oletettiin johtavan tiedon kautta myös moraalisesti oikeisiin valintoihin. (Slater, 47) Epäilemättä myös Kant ajatteli juuri näin (valistuksen kautta hankittavan) tiedon ja moraalin kytkeytymisestä toisiinsa: "Mikään aikakausi ei voi sitoutua ja vannon saattavansa seuraavaa sellaiseen tilaan, missä sen olisi mahdotonta kiertää (varsinkin tärkeitä) tietoja, puhdistaa niitä väärinymmärryksistä ja ylipäänsä kulkea edelleen valistusta kohti. Se olisi rikos ihmisluontoa vastaan, jonka alkuperäinen kutsumus muodostuu juuri tästä edistymisestä; ja jälkeen tulevat ovat täysin oikeutettuja hylkäämään nämä päätökset perusteettomina ja epäillillä tavalla tehtyinä" (Kant 1995, 82-83).

tilastotietojen käsittelyksi. Preferenssiteoria viittaa siis rationaalisen valinnan teorian keskittymiseen sellaisiin soveluksiin, joissa voi käyttää matemaattisia menetelmiä. (Ks. Lehtinen 2006, 219). Kilpinen (2006, 276) toteaa, että ekonomisteille ja muille rationaalisen valinnan teoreetikoille laskennallisuudesta luopuminen olisi yhtä anteeksi antamaton virhe kuin on Bourdeauin mukaan sen soveltaminen sopimattomissa paikoissa. "Kysymys on siitä, että ekonomistinen ajattelu tapaa samastaa jäännöksettä keskenään taloudellisen hyötylaskennan ja inhimillisen rationaalisuuden yleensä." Galbraith (1969, 191-192) katsoo teorian sopivan valtavirtaa edustaville taloustieteilijöille: "Taloustieteilijä ei ryhdy epäilyttäviin moraalisiin pohdiskeluihin siitä, ovatko tyydytettävät tarpeet tärkeitä tai sopivia. (...) Halu on olemassa. Se riittää hänelle. Hän käyttää kaiken ammattitaitonsa tyydyttääkseen tuon halun, ja sen mukaisesti hän panee asianmukaista painoa tuotannolle, joka tyydyttää tarpeet." Kokonaiskysyntä (aggregate demand) voidaan näin ollen laskea yksinkertaisesti yhteenlaskemalla yksittäisten kuluttajien ostoslistat. (Mason, 2000.) Kansakunnan ja kansalaisen oletettu (taloudellinen) hyvinvointi (BKT) voidaan sitten todeta laskemalla yhteen ostovoiman vuotuisen käytön kokonaismäärä ja sen jakautuminen *per capita*.

Taloustieteilijöiden vaalima käsitys atomisoituneesta ihmisyydestä sulkee pois sosiaalisten rakenteiden ja relaatioiden vaikutuksen tuotantoon, jakeluun ja kulutukseen: kilpailutetuilla markkinoilla kukaan yksittäinen tuottaja tai kuluttaja ei vaikuta merkittävästi kokonaistuotantoon tai -kysyntään ja siksi ei myöskään hintoihin tai muihin kaupan ehtoihin. Yksi syy siihen, että teoria on kestänyt intellektuaaliset hyökkäykset on Granovetterin (1985) mukaan mallin poliittisessä attraktiivisuudessa. Teoreettisesti malli poistaa *järjestyksen* ongelman ainakin talouden piiristä. Kun Hobbes edellytti "autokraattista auktoriteettia" luonnontilaisten ihmisten pakottamiseksi järjestykseen, klassisissa liberalismissa ja siihen

liittyen klassisessa taloustieteessä katsottiin kilpailevien markkinoiden tekevän repressiiviset rakenteet tarpeettomiksi. Kilpailu määrää kaupan ehdot tavalla, jota kauppiaat yksilöinä eivät voi manipuloida. Granovetter kiteyttää Adam Smithin ajatuksen siten, että ”sosiaalinen atomisaatio on välttämätön ehto täydelliselle kilpailulle”. (mt. 483-484.) Kasvottomiin atomeihin perustuva toimijamalli on kuitenkin törmännyt ongelmiin sekä politiikassa että taloudessa.

Uusklassisen talusteorian oletuksen, jonka mukaan ihminen yksilönä pyrkii hyödyn maksimoimiseen, valjasti talusteorian kulmakiveksi jo Smith. Etsiessään tutkimilleen ilmiöille Newtonin tavoin yhtä selitystä, hän päätyi oman edun tavoitteluun ihmisen toimintoja määrittävänä tekijänä. Tämä ei kuitenkaan ole, kuten Desai (2008, 38) huomauttaa, sama asia kuin itsekkyyden tai henkilökohtainen ahneus, ”vaikka sellaisen vääran tulkinnan ovat monesti tehneet sekä Smithin kannattajat että vastustajat”.⁷⁵ Smith oletti, että yksilön oman edun tavoittelu koituu myös yhteiseksi eduksi markkinoiden ”näkyttömän käden” ohjauksessa.⁷⁶

Slater (mt. 28-30) katsoo ehkä kohtalokkainta hyötykeksien valinta-ajattelun yksilökeskeisyydessä olevan sen, että se on ristiriidassa yhteiskunnallisen järjestyksen, solidaarisuuden ja auktoriteetin kanssa. Jos yksilöt määrittävät omat intressinsä, kuinka voi yhteiskunta pysyä koossa? Tämä näyttää olevan yhteinen huolenaihe politiikan laidasta laitaan: jos emme voi arvostella (judge) tai säädellä (regulate) yksilöiden haluja, miten he voivat työskennellä aikaansa-

75 Myös Lehtinen toteaa ’oman edun’ olevan osin harhaanjohtava vastine englannin kielen ’self-interest’ -termille, joka pitää sisällään myös sen mahdollisuuden, että henkilön etu voi olla myös toisen etu. Sulkunen (2006, 148) käyttää termistä suomenkielistä ilmaisua ”itsestään huolehtiminen”.

76 Gronow (2003, 29) toteaa Smithin metaforallaan tarkoittaneen opettaa, että ”ihmisten toimilla, niin itsekkäillä kuin hyvää tarkoittavillakin, on usein aivan toisenlaisia seurauksia kuin ihmisten itsensä aikomat ja tarkoittamat”. Näin ollen Smith katsoi, että ”oli parempi vedota ihmisten itsekkäisiin pyrkimyksiin, jos halusi saada aikaan jotakin hyvää”. Lopputulokset olisi tällä oletuksella kokonaisuuden kannalta parempi.

dakseen hyvän tai edistyksellisen tai autenttisen kollektiivisen elämän?

Shankar et al. (2006) horjuttavat rationaalisen valinnan teorian ja vapaus valinnanvapautena -ajattelun perustuksia viittaamalla tarpeiden keskinäisriippuvuuden ajatukseen, jonka mukaan ihmiset tekevät kulutus päätöksiä yksilöinä epävapaaossa positiossa, ryhmäsidonnaisesti ja ostovoimaltaan itseään vahvempia kansakuluttajiaan kadehtien. Kirjoittajat kiteyttävä sanottavansa: vapaus valinnan ja aineellisen voittokulun kautta (freedom through choice and material progress) on käsillä, mutta ainoastaan niille, jotka voivat olla mukana markkinoilla myymällä työvoimaansa, pääomatuloillaan tai pääomavarannolla, olipa tämä sitten Bourdieun (1984) tarkoittamassa mielessä taloudellista, sosiaalista tai kulttuurista. Ja, kuten artikkelin kirjoittajat toteavat, näin määritellyn vapauden edellytykset jakaantuvat harvoin tasaisesti. Asymmetriset valtasuhteet kuluttajien välillä jäävät helposti huomioimatta, koska kuluttajille ei anneta mitään sosiaalista identiteettiä. Tämä johtaa markkinat suosimaan niitä, jotka kykenevät harjoittamaan enemmän valintaa ja näin se lisää jo olemassa olevaa eriarvoisuutta. (mt. 1015-1016.)

Valintateorian taustalla oleva yksinkertaistettu ihmiskuva on helppo kyseenalaistaa muun muassa psykologian ja sosiaalipsykologian piirissä länsimaissa tehtyjen tutkimusten perusteella, samoin kuin antropologien havaintojen valossa eri kulttuureissa esiintyvistä eroista suhteessa rationaalisuuteen tai hyötyyn. Baudrillard (2004, 43) katsoo kulutukseen aina liittyneen ominaisuuksia, jotka eivät täytä rationaalisen hyötyajattelun kriteerejä. Hän tekeekin eron hyödyn ja rationaalisuuden välillä: ’epärationalinen’ voi olla ’hyödyllistä’, tuhlauksella voi olla positiivinen funktio. Yleisesti tunnettu esimerkkinä tästä on luoteisamerikkalaisten intiaanien harjoittama ’potlatch’-käytäntö, jossa arvoesineitä tuhoetaan aseman hankkimiseksi yhteisössä (ks. Mauss 2006,

32). Heller (2005, 22) toteaakin, että ”ihmiset voivat toimia rationaalisesti yhtä hyvin rationalistisessa kuin ei-rationalistisessakin kulttuurissa”. Rationaalisuus useimmiten viittaa toiminnan suorittamisen kompetenssiin ei päämääriin.

Arkipäivän(kin) kokemuksen kahdesta tärkeästä havainnosta, joiden mukaan ihminen ei ole talousteorian tarkoittamassa mielessä rationaalinen valitsija eikä kulutusvalinnoissaan itsenäinen päätöksentekijä, ei taloustieteessä ole – kriittisestä näkökulmasta katsottuna – tehty relevantteja johtopäätöksiä. Ackerman (1997, 651) toteaa, että huolimatta tärkeästä roolista, joka kulutuksella on talousteoriasa, taloustiede on ollut yksi uuden tutkimusaallon vähiten tärkeitä kontribuuttoreista ja yksi vähiten vaikutteita kulutustutkimuksen uusista lähestymistavoista omaksuneista tieteenaloista.⁷⁷ Hän katsoo tämän osoittavan konventionaalisen taloustieteellisen kuluttajakäyttäytymisen teorian joustamattomuutta (rigidity). Vain hinnat, tulot ja henkilökohtaiset maut vaikuttavat kulutukseen – ja koska maut ovat uusklassiseen taloustieteeseen nähden ulkosyntyisiä (exogenous), ei ole tarkoituksenmukaista puhua muusta kuin hinnoista ja tuloista. (Ks. myös Slater 1997, 50.)

Uusklassinen taloustiede ”linnoittaa” liberaalin yksilön privaatiuden moraalisesti, kognitiivisesti ja teknisesti. Kuluttaja on immuuni kaikkia syytöksiä vastaan ja suvereeni sanelua vastaan. Taloustieteen vaaliman rationaalisen valitsijan mallin levinneisyydestä huolimatta Slater (1997, 96) toteaa lähinnä Campbelliin (1989) viitaten ”romantismin ja kulttuurin” muodostavan kulutuksen nykyisen kielivaraiston, ei rationalismin eikä hyötyajattelun. Bauman (2002, 155-156) kommentoi kuluttajan rationaalisuuden ja hyö-

77 Moitteita on suunnattu myös taloussosiologiaan: ”(T)aloussosiologiaksi itseänsä nimittävä sosiologia ei ole juurikaan pyrkinyt ottamaan kantaa niin taloustieteille ja sosiologiallekin yhteisten ongelmien ratkaisemiseksi. Pikemminkin näyttää olevan niin, että havaitessaan ilmiöt ongelmaksi taloussosiologit kieltävät niiden hyödyllisyyden kokonaisuudessaan” (Erola 2004, 22).

dyn maksimointitavoitetta ironisesti: ”Rationaalinen valinta’ välittömyyden aikakaudella tarkoittaa, että *tavoitellaan tyydytystä mutta vältellään seurauksia*, ja erityisesti vastuuta, joka näihin seurauksiin liittyy” (korostukset Baumanin). Myös Laaksonen (2005e, 7) varoittaa valintateorian soveltamisen kuluttajatutkimusta yksipuolistavasta vaikutuksesta. Kulutuksen tutkimuksen pelkistyessä valinnan ja ostamisen tarkasteluksi kulutuksen merkityksen arviointi supistuu pelkäksi tyytyväisyyden asteen toteamiseksi. ”Yksittäisten transaktioiden ja asiakassuhteiden tyytyväisyyden summana ei kuitenkaan synny mitään enempää kuin tuo tyytyväisyys itsessään. Kulutuksen laatua pitäisi arvioida laajemmin.”

Taloustieteen ennusteet ihmisten käyttäytymisestä toimivat joissakin tilanteissa erittäinkin tarkasti ja ovat hyviä likiarvoja monissa muissa (Kahneman 2012, 328). Voi silti kysyä, kuinka hyvin rationaalisen valinnan teoria sovitettuna kuluttajan käyttäytymisen kuvaajaksi palvelee taloustieteen(kään) talouden ohjattavuutta koskevia päämääriä, ottaen huomioon vaikkapa sekä kansantalouksien että kotitalouksien ylisuuret velkaantumiset viime aikoina. Mallin muutkin, kulttuuriset ja yhteiskunnalliset implikaatiot ovat arveluttavia. Ideaalikäsitteenäkään rationaalinen valitsija ei vastaa psykologisesti orientoituneen tutkimuksen tuloksista hahmottuvaa kuvaa kuluttajasta.

Homo oeconomicuksen ’vastanäyttelijä’ yhteiskuntatieteen traditiossa on *Homo sociologicukseksi* nimitetty ideaalityyppi, joka tarjoaa edelliselle vastakkaisen jäsenystävän ihmisen toimintaan. Siinä nähdään sosiaaliset normit ja roolit yksilöiden tärkeimmiksi vaikuttimiksi. Sosiologien etenkin viime vuosisadan alkupuolella suosiman mallin perusideana on Räsänen (2004, 39) mukaan se, että ”yksilön toiminta on pitkälti kulloisessakin sosiaalisessa yhteisössä omaksuttujen normien ja tottumusten mukaista”. Räsänen katsoo kuitenkin, että malli ei tarjoa yhtä ”yhdenmukaista teoreettista lähtökohtaa” kuin vastapoolinsa, johon mm. mikrotaloustiede

on sitoutunut vuosikymmenten ajan. Silti *Homo sociologicus*-ihmiskuvan lähtökohdasta katsottuna ”nykyiset ja aikaisemmat yhteiskunnalliset asemat sekä ryhmäjäsenyydet vaikuttavat vahvasti siihen, millaisiksi ihmisten uskomukset, intressit ja preferenssit muodostuvat”.

Taloustieteestä muihin yhteiskuntatieteisiin levinnyt käsitys, jonka mukaan sosiaaliset vaikutukset ovat syynä rationaalisen valinnan vinoutumiseen, on kauan vaikeuttanut talouselämän yksityiskohtaista sosiologista analyysia ja antanut ’revisionistisille taloustieteilijöille’ mahdollisuuden uudistaa talousteoriaa rikastuttamalla sen naivia psykologiaa. Tämä naivius ei Granovetterin (1985, 506) mukaan kuitenkaan ole pääongelma, joka on pikemminkin sosiaalisen rakenteen huomiotta jättäminen.

Tutkimukseni luvuissa 3, 4 ja 5 kuvaan makrotason kehityskulkujen aikaansaamaa muutosta vaurastuneiden ihmisten itsekäsityksessä. Kulutuksen noustua ihmisarvoa määrittäväksi tekijäksi uudenlainen ideaalityyppi on ilmestynyt kriittisen tutkimuksen valokeilaan. Kuluttajan uskotellaan olevan talousteorian propagoima suvereeni valitsija; todellisuus on jotakin muuta. Kuluttava ihminen, *homo consumens*, on pikemminkin kanssakuluttajien makujen vieteltävissä oleva, irrationaalisesti ja impulsiivisesti valintoja tekevä, institutionaalistuneisiin, intensiivistä kulutusta edellyttäviin käytäntöihin lukkiutunut henkilö, joka pyrkii rakentamaan identiteettejä ostovoimansa käytön avulla. Silmiinpistävä samankaltaisuus edeltäjäänsä, tuottajaksi identifioituneeseen ’taloudelliseen ihmiseen’ kuluttavalla ihmisellä on siinä, että hän toimii yksin ja omaa hyötyään tavoitellen. (Ks. Slater 1997, 28; Bauman 2002, 197-198). Konsumeroitunut kuluttaja on eräänlainen hybridi, kaksi ääripäätä ’ylittävä’ ideaalityyppi, joka uskoo itse omaan suvereniteettiinsä, vaikka kaikki todisteet viittaavat hänen ja hänen kanssaihmistensä tarpeiden keskinäisriippuvuuteen.

3. Kulutusyhteiskunnan aate ja käytännöt

JOHDANTOA LUVUN SISÄLTÖÖN

Bauman kutsuu modernin sulatusuuniksi ajanjaksoa, joka raivasi tien (Weberin käsittein) instrumentaalisen eli välineellisen rationaalisuuden voittokululle ja valta-asemalle, marxilaisittain talouden määräävälle roolille. Se saneli kaiken inhimillisen toiminnan, ’päällysrakenteen’, olemassaolon ehdot ja tehtävän. ”Näin rakentui kerroksittain uusi järjestys, joka määriteltiin valtaosin talouden ehdoin. Tuo uusi järjestys oletettiin korvaamiaan järjestyksiä lujemmaksi, koska se oli niistä poiketen immuuni ei-taloudellisen toiminnan esittämille haasteille.” (Bauman (2002, 11.)

Massatuotanto avasi Pandoran lippaan: yhä kasvavaa tuotantoa tuli vastata yhä vahvistuva kysyntä. Vähitellen prosessin myötä kansalainen, alamainen, identifioitui kuluttajaksi. Tuottajien yhteiskunta muuttui kuluttajien yhteiskunnaksi (Baudrillard 2004; Bauman 2007), jonka koko kulttuurin kulutus läpäisee.⁷⁸ Tätä kuluttajien yhteiskunnan

78 Rinnakkain kulutusyhteiskunnan kanssa voinee ilman väärinkäsityksen vaaraa käyttää Slaterin (1997) tavoin kulutuskulttuurin käsitettä. Ritzer & Jurgenson (2010, 16) toteavat molempia käytettävän, mutta että kulutusyhteiskunnan rakenteen sijasta kulutuskulttuuri painottuu normeihin, arvoihin ja merkityksiin yhteiskunnassa, jota kulutus dominoi. ”Se, että kutsuu sitä joko kulutusyhteiskunnaksi, kulutuskulttuuriksi tai vaikkapa kulutuskapitalismiksi, on vähemmän tärkeää kuin tosiasia, että kaikki näistä kiinnittävät huomion kulutuksen kasvavaan tärkeyteen, erityisesti suhteessa tuotantoon.” Sekä kulutusyhteiskuntaa että kulutuskulttuuria ylläpitävää ajatusrakennelmaa tai ideologiaa luonnehtii juuri konsumerismin käsite. Ks. myös Ritzer (2004, 1), jossa tämä toteaa termit kulutus (consumption) ja postmoderni yhteiskunta (postmodern society) nähdyn nykyään yleisesti synonyyminä kulutusyhteiskunnan (consumer society) käsitteelle.

vallitsevaa ideologiaa Bauman (2007) kutsuu konsumerismiksi. Se ylläpitää pakonomaista kuluttamista.

Lähes virallistetun ideologian ilmenemismuotona on havälitteisen vaihdon hegemonia. Vaihtotalouden terminologiassa ostovoiman käyttö redusoituu merkityssiirtymän kautta kulutukseksi; sen määrällinen kasvu on yhteiskuntapolitiikan keskeinen tavoite. Kukin kuluttajajaksilö pyrkii erikseen yhä suurempaan osuuteen aineellisesta vauraudesta ja sosiaalisesta arvonnasta. Baumanin määrittämys konsumerismista implikoi perusteita luopua (kansallis)valtiokeskeisestä yhteiskunnan käsitteestä, kun kyse on modernin jälkeisestä ajasta, postmodernista.

3.1. Konsumeroitu kulttuuri

Taloustieteen tutkimuskohteena kulutuksen ilmiöllä ymmärretään käytettäväksi tarkoitettun tavarun (ja palvelun) hankintatapahtumaa, ei itse käyttöä. Taloustieteen käsitteistössä kulutus suorastaan pelkistyy rahan käytöksi. Raha on Simmelin (1997) tarkoittamassa mielessä abstraktia tavaraa, jolla itsellään ei ole mitään ominaisuuksia, mutta joka voidaan muuttaa miksi tahansa kaupan olevaksi asiaksi tai ominaisuudeksi. (Steinby 2008, 39.) Varsinaisesti raha on siis se, mitä kulutetaan ostettaessa tavaraa tai palveluja. Tavarakin tosin kuluu käytössä, mutta kuluminen on käytön (ei-toivottu) sivuvaikutus, ei sitä pääasiallisesti määrittävä ilmiö.⁷⁹ Raha ei ole pelkkä taloudellisen vaihdon vaan myös taloudellis-yhteiskunnallisen viestinnän väline. (Riihimäki 1991, 22. Ks. myös Douglas 1979.)

Kulutus tulee talusteorian ja talouspolitiikan fokukseen määrällisenä suureena, *aggregaattina* eli yksittäisten ostojen

⁷⁹ Laaksonen (2005e, 3) katsoo samansuuntaisesti: ”Myönnettäköön, että termi ’kuluttaja’ ei ole kovin deskriptiivinen suhteessa sen sisältöön. Eihän kuluttaessa mikään välttämättä kulu.”

summana (Slater 1997, 179). Taloustieteen ja liike-elämän yhteisenä kiinnostuksen kohteena on rahassa mitattava tavarun vaihto, jonka viimeinen vaihe on kulutusosto. Kulutukselle jää ikään kuin hyödykkeen saattohoidon tehtävä. Tarkoitushakuisesti unohdetaan, että osto on vain tavarun *käytön* oikeuttava ennakkoehto. (Riihimäki 1996, 21, 26; ks. myös esim. Ackerman 1997, 651.) Tosin yleinen käyttäytyminen näyttäisi tukevan ’vääriä’ teoriaa: ostaminen koetaan kuluttamisena ja kuluttaminen ostamisena. Kulutus todellakin fokuoittuu ostotapahtuman ja siihen liittyvän ’uutuuden lumon’ tuomaan elämykseen; obsolenssi, tavarun laadun ja kestoian tietoinen ”asettaminen”, tuntuu vaihtotalouden kasvutavoitteen kannalta pelkästään tarkoituksenmukaiselta toiminnalta. Käytössä tavarat ei yleensä ehdi kulua lähes tulkoonkaan loppuun, kun se jo siirretään syrjään.

Markkinasuhteet ovat anonyymit ja periaatteessa universaalit: kuluttaja ei ole asiakas vaan anonyymi subjekti, joka voidaan kuvitella ja konstruoida kohteena – markkinointikampanjoiden maalina, markkinatutkimuksen profiloimana tyyppinä, massamarkkinan tai markkinasegmentin yksittäisenä torsofiguurina. Myös personoivat ominaisuudet tuotetaan ja jaetaan persoonattomalla ja yleistävällä tavalla: muotoilu, mainonta, markkinointi alkavat ennen laajalevikkistä tuotantoa, koska tähän liittyy tarve personoida impersonaalinen, kulttuurisesti spesifioida yleinen ja abstrakti. (Slater 1997, 26-27.)

Puustinen (2008) erittelee pitkälle kehitettyä tuottajien tarpeisiin rakennettua tiedonkeruu- ja manipulointikoneistoa, jolla ohjailaan kuluttajia käyttäytymään mainostajien toivomalla tavalla.⁸⁰ Lazzarato (2006, 84) valaisee asiaan

⁸⁰ Puustinen (2008, 21) toteaa media-alalla puhuttavan ’kohderyhmäkaupasta’: ”mediat myyvät tuotteistettuja kohderyhmiä mainostajille”. Kun media on itse ottanut tehtäväkseen hankkia yleisöjä mainostajille, näiden ei tarvitse enää olla yhtä suorasukaisia tavoitteittensa julkittuonia kuin vielä maailmansotien välisenä aikana. ’Kuuluisaksi mainosmieheksi’ esitelty Sir Charles Higham (1938, 67) opettaa kollegoiaan potentiaalisten asiakkaiden käsittelyssä: ”Ihmiset eivät ole tyhmiä, mutta he ovat

liittyvää valtaulottuvuutta toteamalla mainonnan olevan ”vietteliksi naamioituvaa autoritaarista puhetta”. Hän (mt. 82) painottaa kulutuksen ’pakkososiaalistavaa’ vaikutusta: se on ennen muuta maailmaan kuulumista, liittymistä universumiin. Kävelyretki kaupungilla, aikakaus- tai sanomalehden ostaminen, television tai radion päälle laittaminen riittää osoittamaan, että tämän maailman muodostavat lausomasommitelmat: ”merkkijärjestelmät, joiden ilmaisua kutsutaan mainokseksi ja joiden ilmaisu on houkutus tai käsky, joka on itsessään maailmaan – itseen ja muihin – kohdistuvaa arviointia, arvostelma tai uskomus.” Kyseessä on ”kehotus, houkuttelua sitoutua elämäntapaan, toisin sanoen tapaan pukeutua, olla ruumiissaan, syödä, kommunikoida, asua, siirtyä paikasta toiseen, kuulua sukupuoleen, puhua ja niin edelleen”.

Vallitsevassa uusklassisessa talousteoriassa *luovaa* toimintaa on edelleen vain tuotanto ei kulutus. Taloustieteessä arvon on katsottu syntyvän vain tavaran valmistamisen yhteydessä. Arvoa ei enää synny tavaran siirryttyä ostotapahtumassa lopulliselle käyttäjälleen: tapahtuu ainoastaan esineen asteittainen kulumisen loppuun, sen käyttöarvon, hyödyn, siirtyminen käyttäjälleen. Siihen ei katsota liittyvän mitään luovan tai tuottavan prosessin aineksia. Paradoksaalisesti kuluttaja mahdollistaa tuottajan ’luovan’ toiminnan jatkuvuuden tuhoamalla tämän aikaansaannoksia. (Riihimäki 2002, 102.)

Kulutuskulttuurin (konsumeristinen) käsite implikoi, että käytännöt ja kulttuuriset arvot, aatteet, pyrkimykset ja identiteetit määritetään ja suunnataan suhteessa kulutukseen

hämmästyttävän saamattomia ja nahjusmaisista. Jos joku kykenee murtaamaan tämän saamattomuuden ja nahjusaisuuden panssarin ja pääsee heihin käsiksi, niin hän saa heidät tekemään melkein mitä tahansa. Sanoma- ja aikakauslehtien palstat ovat aseita, jotka tämän murtamisen toimittavat nopeasti ja varmasti, mutta niistäkin ovat merkityksettömiä toimituksen omat palstat, sillä niihin nähden ollaan toimittajien armoilla sekä sensatiivisten varjossa. Tulee ostaa ilmoituspalstat voidakseen itse niitä hallita.”

mieluummin kuin muihin yhteiskunnallisiin dimensioihin, kuten työelämä tai kansalaisuus, uskonto, maailmankatsomus tai virallinen asema. Kulutuksesta tulee sosiaalisen elämän fokus. Kulutuskulttuuri nauttii arvonantoa, joka edistää sen arvojen laajentumista toisille sosiaalisen alueille, kuten kuluttajanäkökulman omaksuminen julkisten palvelujen tuottamisessa ja terveyshuollossa osoittaa. (Slater 1997, 24-25.) Markkinaistumisen ekspansio tuottaa uusia valloituksia: esimerkiksi sosiaalipalvelujen, urheilun, ruumiinosien (mm. kohdun!), rikoksen ja rangaistuksen, avioliiton ja avioeron, uskonnon ja tieteen tulemisen markkinoitaviksi tuotteiksi. (Mäki 2011.) Markkinaistuminen on sekä reaalisista että käsitteellistä: jälkimmäistä edustavat taloudesta peräisin olevien käsitteiden ja termien leviäminen yhä uusille elämänalueille; tällaisia ovat mm. investointi, pääoma, hyöty, hinta, kustannus, voitto, ”satsaus”, tuotto, tuote, tuotteistaminen.

Kulutussyhteiskunnassa elämä on siis kauttaaltaan markkinasuhteiden välittämää: se kohdentuu kiinnostaviin hyödykkeisiin ja hyödykkeistä kiinnostavat kohteensa. Kulutamme tavaroita, palveluja ja elämyksiä, jotka on tuotettu yksinomaan tullakseen myydyiksi kuluttajamarkkinoilla. Ei ole olemassa sääntöjä siitä, kuka voi kuluttaa; ei myöskään ole rajoja sille, mitä rahalla saa: kaikkia sosiaalisia suhteita, aktiviteetteja sekä aineettomia ja materiaalisia hyödykkeitä voidaan periaatteessa kohdella rahaan vaihdettavina tavaroina.

Emme itse tee hyödykkeitä joita käytämme, vaan kulutus on valinnan akti vaihtoehtoisten hyödykkeiden laajan kirjon sisällä sellaisten instituutioiden tuottamana, jotka eivät ole kiinnostuneita tarpeesta tai kulttuurisista arvoista vaan voitosta ja taloudellisista arvoista. Ihmiset myyvät työvoimaansa (yleensä yksityisten omistamien tuotantovälineiden eli pääoman omistajille) rahapalkkaa vastaan tuottaen tavaroita, jotka ovat normaalisti yhdentekeviä heille, kyetäkseen osta-

maan toisilla markkinoilla tavaroita, joita he oikeasti tarvitsevat (ja joiden tuottajat ovat muita, yhtä välinpitämättömiä, työläisiä ja kapitalisteja). Tästä näkökulmasta palkkasuhde (ei teollinen massatuotanto), kapitalistiset tuotantosuhteet (ei tuotantovälineiden tekniset voimat), tuottavat kuluttajan ja tekevät sen välittömästi ja automaattisesti. Työläinen ja kuluttaja ovat syntyneet samasta sosiaalisesta suhteesta. Kuluttajat on tuotettu, kun markkinat ilmaantuvat taloudellisen regulaation yleiseksi välikappaleeksi. Kulutuskulttuuri on sanalla sanoen *kapitalistista* kulttuuria. (Slater, mt. 25-26.)

Bauman (2007, 25, 28) myöntää kulutuksen sinänsä arkipäiväisen ja rutiininomaisen luonteen todeten ilmiön juurten ulottuvan muinaisten organismien elämään ja että se on pysyvä, olennainen osa kaikkia tunnettuja elämänmuotoja. Hän korostaa, että kulutuksen sinänsä ollessa yksilöiden puuhaa, konsumerismi on yhteiskunnan ominaisuus. Hankiakseen tällaisen attribuutin yhteiskunnan täytyy irrottaa, 'vieraannuttaa' yksilöistä heidän läpeensä yksilöllinen kykynsä tarvita, haluta ja toivoa – samaan tapaan kuin työkyky irrotettiin yksilöistä tuottajien yhteiskunnassa – ja esineellistää ulkoapäin tulevaksi voimaksi; tämä panee 'kuluttajien yhteiskunnan' käyntiin ja pitää sen kurssissaan ihmisten erityislaatuisena yhteenkuuluvuuden muotona, asettaen samalla parametreja yksilöiden tehokkaille elämänstrategioille ja muutenkin manipuloiden yksilöllisten valintojen ja käytäytymisen kalkyyleja.

Kuluttajien yhteiskunnan digitalisoituvassa kommunikatioympäristössä sosiaalisen elämän Bauman (mt. 2-3) väittää olevan siirtymässä kyberavaruuteen, siitä tulee sähköistä eli virtuaalielämää. Aika tuntuu kerrostuvan ihmisen vastaanotettavaksi tarkoitetun ärsykemäärän kasvaessa monikanavaiseksi. Todelliseksi vaihtoehdoiksi tulevat liittymisen kybermaailmaan tai sosiaalinen kuolema. 'Verkko' korvaa yhteiskunnan tieteellisessä diskurssissa ja arkipuheessa. Osallistumattomuudesta seuraa vierastamista, syrjimistä ja

epäluuloa. Fyysisen, sosiaalisen ja psyykkisen alastomuuden vaatimus tekee kuluttajien yhteiskunnasta 'tunnustuksellisen'. On paljastettava kaikki nauttiakseen luottamusta.

Kuluttajia luokitellaan tiedonkeruun avulla. Yhteistyöhalukkaat poimitaan erikseen, kun taas rahattomia, luottokelvottomia ja yhteistyöhaluttomia kohdellaan paariana, jonka kohtalona on ulossulkeminen. Maahanmuuttajista seulotaan kelvollisiksi investointihalukkaat rahakkaat ja ansaitsemiskykyiset koulutetut henkilöt. (mt. 4-5.) Ei ole enää luokkia, joihin ihmiset samaistuvat tai sijoitetaan: on vain eritasoisia ja -kykyisiä kuluttajia. Alimpana on joukko, jota yhteiskuntakerrostumien kategoria ei entuudestaan tunne. Sen muodostavat ne, jotka eivät kuulu edes 'alempiin luokkiin'. Tämän 'underclassin' muodostaa joukko, joka on nimenomaan konsumerismin tuote: pelistä pudonneet, täysin epäonnistuneet kuluttajat. Vertailukohtana voi Baumanin mukaan pitää kansallissosialismin rotuoppia, käsitystä juutalaisista, jotka 'suvereeni valta'⁸¹ sulki ulos ensin kansalaisuuden ja sitten ihmisyyden kategoriasta. (mt. 122-123.)

Tilastollisista luokituseroistaan huolimatta kaikki asuttavat samaa sosiaalista tilaa, joka tunnetaan markkinoiden nimellä. Kaikki ovat osallisia markkinoinnista, tahtoen tai tahtomattaan. (mt. 6.) Soppailuun perustuva elämä, 'uiminen tavaravirrassa', tarjoaa runsaasti uusia alkuja ja mahdollisuuksia *uudestisyntymiseen*. Kaleidoskooppimaisen muutoksen maailmaan koko elämän projektit tai pitkän tähtäyksen suunnitelmat eivät sovi. Vastaavasti säätelyn purku

81 Bauman (2007, 123) viittaa Carl Schmittin määritelmään 'suvereenista'. Suvereeni on se, jolla on yksinoikeus vapauttaa (*exempti*) tai sulkea ulos (*exclude*), ja valta asettaa syrjään sellaisten ihmisten kategoria, joihin lakia sovelletaan, hylkäämällä (*denying*) tai peruuttamalla (*withdrawing*) anomus. Samansuuntaisesti vaikuttaa Rortyn (1996, 1996e) tekemä ero kysymysten "mitä on ihminen?" ja "kuka on ihminen?" välillä. Edellinen kysymys on tieteellinen, jälkimmäinen poliittinen. Hänestä on tekopyhyttä tai itsepetosta pitää kaikkia ihmisiä, ihmiskuntaa, minkään poliittisen toimintaohjelman tasavertaisena osallistujana tai kohteena. "Me" on aina valikoinnin (*triage*) tulos.

ja yksityistäminen ovat valtion kontribuutio siirtymiselle kulutusyhteiskuntaan. Kuten peleissä yleensä, tulevaisuuden suunnitelmilla on taipumus muuttua väliaikaisiksi, avoimiksi ja oikukkaiksi, eivätkä ne ulotu paria siirtoa kauemmas. ”Mitä heikompi ote nykyhetkestä, sitä vähemmän kyetään suunnittelemaan tulevaisuutta” (Bauman 2002, 165). Bauman liittää tämän tendenssin prekarisaationa⁸² tunnetuksi tulleeseen asiantilaan, elämäntilanteen ja -ehtojen epävakautumiseen, joka koettelee vakiintuneita organisaatioita ja elämänmuotoja. Hänen mukaansa *halun*⁸³ laukaisevana tekijänä on niiden pidäkkeiden poistuminen, mitkä aikaisemmin saivat ihmisen puurtamaan *siirretyn* tyydytyksen kannustamana. Kuluttajien yhteiskunnassa yksin jätetty, tulevaisuudesta epävarma yksilö turvautuu välittömän tyydytyksen etsimiseen.

’Notkean modernin’ vietyä ihmiseltä kiinnikkeet elämään ja elannon turvalliseen perustaan katkesivat siteet myös pidättäytymiseen halujen tyydyttämisestä. ”Kun pitkäaikaista turvaa ei ole, välitön tyydytys näyttää houkuttelevan järkevältä strategialta. Mitä ikinä elämä tarjoaakin, tarjotkoon sen sitten saman tien – *hic et nunc*. (...) Tyydytyksen lykkääminen on kadottanut viehätöksensä.” Kaikki mitä arvostamme

82 Bourdieun Bauman (2002, 193) toteaa käyttäneen prekarisaatio-termiä esitelmänsä otsikossa (*Le précarité est aujourd’hui partout*) jo vuonna 1997. (Suom. 1999 teoksessa *Vastatulel*.) Bourdieu’hön viitaten Bauman toteaa, että ”epävarmuus, ailahtelevaisuus, haavoittuvuus on kaikkein laajimmille levinnyt (samoin kuin kaikkein kipeimmin koettu) nykyistä elämää leimaava asia”. Ilmiö, jota erikielillä käsitteillä yritetään tavoittaa ja artikuloida, on ”yhdistetty kokemus aseman, oikeuksien ja elannon turvattomuudesta, niiden jatkuvuuden epävarmuudesta ja uhasta. Se kohdistuu ruumiiseen, minään ja sen ympäristöön – omaisuuteen, naapurustoon, yhteisöön.” (Ks. myös tt. 6.4 ja 7.1.)

83 ’Kuluttavan ihmisen’ rinnakkaiskäsite *homo expetens* (wanting, needy; suom. tavoitteleva, pyrkivä, havitteleva) ’haluava ihminen’, korostaa halua tarpeen sijasta uutuushankinnan laukaisevana ostamisen yllykkeenä. (ks. Naish 2009.) Filosofi Timo Airaksinen toteaa eräässä haastattelussa: ”Kaupallinen todellisuus on halun todellisuutta. Minä tahdon, haluan, himoan, isoan tuota, ja se tunne sotketaan tarpeeseen. Luullaan, että tarvitsen, vaikka haluan.” (Laitinen 2007.)

saattaa huomenna olla roskaa, houkuttelevat palkinnotkin menettävät arvonsa saatuina, muuttuvat häpeän aiheiksi. ”Muoteja tulee ja menee huumaavalla vauhdilla, kaikki halun kohteet vanhentuvat, muuttuvat luotaantyöntäviksi, jopa vastenmielisiksi ennen kuin niistä ehditään kunnolla nauttia. Tänäpäin niin muodikkaita elämäntyyliä pilkataan jo huomenna.” (mt. 194). Voisi lisätä, että ikään kuin ilkkuen kaikkea muuttuvaa jo ohitetut kuvastot palaavat kulutettaviksi ns. retro- tai vintage-ilmiöinä.

Vaihtuvat trendit ruokkivat tavaroiden ja palvelujen kertakäyttöisyyttä. Myös ihmissuhteet muuttuvat Baumanin mukaan kertakäyttöhyödykkeiksi, tai niihin sovelletaan kauppiaitten suosimaa ’koeaikaa’, jonka puitteissa tavaran voi palauttaa. Niihin sitoudutaan vain niin pitkäksi aikaa kuin ne tuovat tyydytystä. ”Sosiaalisen olemassaolon haavoittuvuus kannustaa havaitsemaan ympäröivän maailman välittömään kulutukseen tarkoitettujen tuotteiden maailmana. Mutta maailman pitäminen asukkaineen päivineen kulutustavaroiden varastona tekee kestävien ihmissuhteiden rakentamisesta äärimmäisen vaikeaa” (mt. 197).

Huomioimatta viime aikoina yleistynyttä ’vastuullisen kuluttamisen’ ajatusta ja tapoja Bauman kuvaa konsumerismin läpituokemaa kulttuuria dystopiana. Kulutusyhteiskunnalla on kyky neutraloida kaikenlainen toisinajattelu: jatkuva tyytymättömyyden integroidaan palvelemaan systeemin etuja. Utopiat yksityistyvät: maailman tilasta huolestumisen ja huolehtimisen korvaa huoli omasta itsestä ja vastuullisuus vain itselleen. Konsumeristiseen utopiaan ei sovi ajatus maailman asuttamisesta ihmisillä, jotka välittäisivät enemmän toisistaan. Yksilö ei halua olla riippuvainen kenestäkään. Näköpiiriin avautuu paljon valloitettavaa, tyhjältä näyttävää tilaa; se otetaan niiltä, jotka välittävät ja huolehtivat muista tai niiltä, jotka ovat huolenpitoa vailla. Toisin kuin Hobbesin idyllissä valtiosta rauhanomaisen ja ystävällismielisen yhteisyyden takaajana tämä ’yhteiskunta’ toimii nyt it-

sekeskeisen, itseensä viittaavan, egotistisen elämän alustana moraalisesti rajoittuneille ihmisille leikkaamalla, neutralisoidulla tai vaientamalla pinnan alla kummittelevan 'vastuun Toisesta', joka näyttäytyy aina kun Toisen näkee kasvoista kasvoihin. (Bauman 2007, 48-51.) Tavaroiden kanssa on helppo tulla toimeen, koska ne eivät kysy mitään. Mitä enemmän ihmiset asioivat toistensa kanssa Internetissä, sitä ahdistavammaksi tulee tapaaminen kasvoista kasvoihin, koska se edellyttää transaktiota ja katsekontaktia. Subjekteista tulee kohtaamisessa myös objekteja. (mt. 16.)

Bauman toteaa fetisismien säilyvän, mutta muuntuneena: "Jos *tavarafetisismien* osa oli peittää näkyvistä tuottajien yhteiskunnan humaani, aivan liian humaani substanssi, nyt on *subjektiviteettifetisismien* vuoro kätkeä kuluttajien yhteiskunnan tavaroistunut, aivan liian tavaroistunut todellisuus" (mt. 14). Bauman jatkaa dialektista ajatuskulkuaan: "Kuluttajien subjektiviteetti muodostuu ostosvalinnoista, ostoslistasta. Mikä on oletettu oman sisäisen totuuden *materialisaatioksi*, on tosiasiallisesti ostosvalintojen materiaalisten – esineellistyneiden – jälkien *idealisaatiota*" (mt. 15). Subjektiviteettifetisismi, joka vaivaa kuluttajien yhteiskuntaa, on pohjimmiltaan illuusio, kuten tavarafetisismikin, joka vaivasi tuottajien yhteiskuntaa. (mt. 19.)

Kuluttajien yhteiskunnassa subjekti–objekti-dualismi luokittuu kuluttajan ja hyödykkeen väliseksi. Ihmissuhteissa subjektin suvereniteetti muotoillaan ja representoidaan kuluttajan suvereniteetiksi, kun taas objektin epätäydellisesti tukahdutettu vastarinta, sen alkeellinen suvereniteetti saadaan näyttäytymään jonakin riittämättömänä, epänormaalina, viallisenä ja väärin valittuna. Markkinavetoisella konsumerismilla on resepti tähän ongelmaan: on vaihdettava viallinen tai epätäydellinen eli epätydyttävä hyödyke uuteen ja parannettuun. Resepti on kääntynyt juoneksi, jolla kuluttaja saadaan automaattisesti ja lähes refleктоimatta, opitusti ja sisäistetysti korvaamaan vanhentunut ('outdated')

tavara uudella. Tämä tarve on sisään kirjoitettuna tuotteiden muotoiluun ja julkistamiskampanjoihin, joilla haetaan vakaata myynnin kasvua. Tuotteen käytön lyhyt elämänodote on osa markkinointistrategiaa voiton maksimoimiseksi; se istutetaan kuluttajan käytäntöihin uutuuden glorifioinnilla, tämän päivän tarjouksella ja eilisen mustamaalauksella. Kun lupa (ja määräys) hylätään ja korvataan kulutushyödykkeellä, joka ei enää tuo tyydytystä, laajennetaan parisuhteen alueelle, kumppanit on pudotettu kulutushyödykkeiden asemaan. Paradoksaalisesti tämä pudotus johtuu heidän kamppailustaan saavuttaa ja monopolisoida suvereenin kuluttajan valtaoikeudet. (mt. 20-22.)

Baumanin mukaan individuaalistumiseksi kutsuttu prosessi on vapautumista sääntelystä ja rutiineista, mutta samalla sen kääntöpuolena konsumeristisesta elämäntavasta tulee sosiaalinen elinehto. Siihen liittyen ihmisten väliset perinteiset siteet löystyvät ja kaupallistuvat. Kuluttajien yhteiskunta määrittää ihmisen individuaaliseksi kuluttajaksi – se puhuttelee häntä, viittaa häneen, kutsuu palvelukseen, vetoaa häneen, kyseenalaistaa ja myös pysäyttää hänet hänen kulutuskapasiteettinsa perusteella. Toisenlaisella mekanismilla kuin fordismi, mutta yhtä kategorisesti tämä 'yhteiskunta' Subjektina (isolla alkukirjaimella) vaatii tulla "kuulluksi, kuunnelluksi ja totelluksi"; se punnitsee, palkitsee ja rankaisee jäseniään kutsuun vastaamisen nopeuden ja säntillisyyden perusteella. Kulutuskulttuurin käskyjen, ohjeiden ja periaatteiden tiukka noudattaminen on joukkoon kuulumisen ehto;⁸⁴ ne merkitsevät suoranaista vedenjakajaa modernissa historiassa. (Bauman 2007, 52-53.)

Bauman katsoo siis, että yksilöytymiskehityksessä kyse on ihmisen lopullisen emansipaation sijasta tavaramarkkinoiden toteuttamasta elämismailman valloituksesta, jossa

84 Bauman käyttää tässä yhteydessä Althusserin (1984) tunnetuksi tekemää termiä 'interpellaatio'. Termi sisältää määreitä, joilla kohde identifioidaan 'subjektin' alaisena 'subjektina'. (Ks. myös Roman-Lagerspetz 2011, 8-9.)

markkinoiden kirjoitetut ja kirjoittamattomat lait on korotettu elämää määrääviksi yleisohjeiksi (precepts). Niiden huomiotta jättäminen koituu säännörikkajan tuhoksi, päätyen helposti karkotusrangaistukseen. Ihminen on tuomittu kuluttajaksi kehdosta hautaan. Myös lapset korotetaan suvereeneiksi, jotta heistä voi tulla markkinoinnin kohteita. (mt. 62-64.) *Markkinaistuminen* on kaupallisen vallankumouksen jälkiaalto, joka on ihmisten välisten suhteiden enenevää muuttamista markkinavälitteisiksi. Siinä on kyse vaihtotalouden eskalaatiosta, rahavälitteisen vuorovaikutuksen laajenemisesta yhä useammille alueille, kuten lasten altistamiseen muodille ja merkeille, aikuisten ulkonäön muokkaamiseen ja vanhusten hoivaamiseen. (Mäki 2011.)

On toki olemassa joukko ihmisiä, jotka uskovat tarpeiden rajallisuuteen, tulevat toimeen sillä minkä katsovat tarvitsevansa eivätkä koskaan etsi uusia tarpeita, jotka saattaisivat nostattaa mielihaluja. Konsumeristisessa kulttuurissa nämä yksilöt ovat Baumanin (2007, 99-100) havaintojen mukaan *viallisia kuluttajia (flawed consumers)*. 'Kansantuomio' (ostrakismi) ja ulossulkemisen uhka vaanii myös niitä, jotka ovat tyytyväisiä omistamaansa identiteettiin ja olennoituvat sellaisina kuin heille tärkeät ihmiset heidät ottavat. Konsumeristisessa kulttuurissa vallitsee pysyvä paine olla *joku muu*.

Bauman (2005) kuvaa kaksi tapaa tulla petetyksi yksilöllisyyden suhteen. Kääntyminen itseän oman yksilöytensä löytämiseksi johtaa erilaisten eksperttien ja 'self-help-gurujen' ideologioiden orjuuttamaksi. Kulutus on toinen sosiaalisesti hyväksyty tapa toteuttaa itseään, mutta sekin johtaa umpikujaan. 'Kulutustalous' (consumer economy) on Baumanin mukaan nopeasti ikääntyvien hyödykkeiden, lähes välittömän tavaroiden 'moraalisen vanhenemisen' ja tavaroiden nopean kierron taloutta ja siten kasvun ja tuhlauksen taloutta. Menestys tai epäonnistuminen yksilöyden jahdissa riippuu juoksijan nopeudesta ja kyvystä (Vebleninkin havaintoa muistuttavasti) päästä eroon asioista tai esineistä, jotka ver-

tailuryhmässä on jo hylätty; tosin kulutustavaroiden muotoilijat "liiankin halukkaasti" tarjoavat uutta mahdollisuutta edellisessä kilvassa pudonneille. Olla yksilö on yhtä kuin olla erilainen verrattuna kaikkiin muihin; toisaalta eletessä 'yksilöllisyyden yhteiskunnassa' kaikkien *täytyy* olla yksilöllisiä. Sopeutuminen yksilöllisyyden normiin johtaa kuitenkin muiden matkimiseen.⁸⁵ Ja tämä tarkoittaa suostumusta tulla määritellyksi itsensä ulkopuolelta.

Vieraantumisen kuluttajien yhteiskunnassa on ihmisten ja ihmissuhteiden esineellistymistä Baumanin (2007) katsannossa. Yksilöt hakevat huomiota promovoinnalla myyntiin tarkoitettua, toivottavaa ja haluttua hyödykettä ja tekevät kaikkensa kohottaakseen sen markkina-arvoa. Ja tämä tavara ovat he itse. Ihmiset ovat samanaikaisesti tavaransa myyjä ja myymiään tavaroita. (mt. 6). Päästäkseen osallisiksi sosiaalisista palkinnoista heidän tulee läpäistä testi, joka vaatii heitä uudelleen luokittumaan – tavaroiksi, tuotteiksi joilla on kyky vetää puoleensa asiakkaita ja herättää kysyntää. (mt. 13.) Tähän liittyy itsen näytteillepano. Ihmissuus on kiinni huomioarvosta sosiaalisessa verkostossa, jossa tulee olla valmis paljastamaan intiimitkin detaljit yksityiselämästään. Kyseessä on valinnan vapauden harha yhdistyneenä näennäiseen kapinaan. (mt. 1-2.) Ihmisiä riivaa tarve 'tavaroidua' (commoditize themselves) – muuttaa itsensä attraktiiviseksi tavaroiksi. He käyttävät hyväksi kaikki markkinointi-instituution tarjoamat niksit ja neuvot tässä tarkoituksessa. (mt. 111.)

Bauman (2007, 11) katsoo, että kuluttajien ja heidän kulluttamiensa objektien kohtaamisesta on tullut rakennuspuita erityislaatuiseksi ihmissuhteiden verkolle, 'eksistentiaaliselle yhteenliittymälle'. Sille on luonteenomaista ihmisten välis-

85 Yksilöllisyyden harhasta kertoo Ruotsissa tehty tutkimus, jossa amerikkalaisten, ruotsalaisten ja turkkilaisten hyvätuloisten nuorten kaupunkilaisten sisustusihanteet osoittautuivat toistensa kaltaisiksi, vaikka "(k) kaikki tutkittavat korostivat yksinkertaisuutta, aitoutta ja yksilöllisyyttä" (Snellman 2009).

ten suhteiden uudelleenjärjestely samankaltaiseen muotoon kuin ovat suhteet kuluttajien ja heidän kulutuskohteidensa välillä. Tämä kuluttajamarkkinoiden merkittävä saavutus on aikaansaatu ihmisten välisen tilan 'kolonisaatiolla' ja 'anneksiolla'⁸⁶ – katkaisemalla tässä tilassa vallinneet ihmisten väliset suhteet ja rakentamalla heidän välilleen raja-aidat.

Baumanin artikuloima väite viittaa tuotantoa hallitsevaan ajattelutapaan, jossa ihmistä lähestytään atomistisena kuluttajana. Kulutus on toimintaa, joka on tarjolla ihmiselle yksilönä ja yksin. Riesmanin ja kollegojen (1950) klassisen 'yksinäisten joukkojen' kuvauksen hengessä Bauman (2002, 197-198) kohdentaa tämän yksin, oman onnensa sepäksi jätetyn ihmisen kohtalon kuluttajaan. Hän toteaa, että juuri yksin jääminen on linkki maailman 'konsumeroimisen' ja ihmisten välisten siteiden hiipumisen välillä: "Toisin kuin tuottaminen, kuluttaminen on yksinäistä puuhaa, parantamattoman yksinäistä jopa niinä hetkinä, kun sitä harrastetaan muiden seurassa." Baumanin ratkaisuehdotus yksin jätetyn ihmisen ongelmaan on politiikan ja (parlamentaarisen) demokratian 'rehabilitointi'. Sen hän esittää kriittisen teorian uutena, varhaiseen nähden käänteisenä tehtävänä (ks. tt. 6.3). Se ei kuitenkaan tuo ratkaisua yksilöyden ja yhteisöyden epätydyttävään rinnakkaiseloon, mikä juuri on aiheuttanut yksilöyden ylikorostumisen kulutusyhteiskunnan kontekstissa.

Baumanin raflaava kuvaus konstruoimastaan kuluttajien yhteiskunnasta on (kenties tarkoituksellisen) yksipuolinen leimatessaan kulutukseen liitetyt identiteetinrakentamisen subjektiivisesti koetut myönteiset tuntemukset ikään kuin väärän tietoisuuden aikaansaannoksiksi. Hän ei myöskään kehittele mitään muutakaan positiivista agendaa kulutuksen ympärille. Tarkoituksena Baumanilla näyttäisi olevan myöhemmin tässä tutkimuksessa (tt. 6.3.) esitellyksi tulevan teesinä pohjustaminen, jonka mukaan kulutusyhteiskunnassa

⁸⁶ Kirjaimellisesti: alueen anastus.

'yksityinen sfääri' on kolonisoinut 'julkisen', minkä takia nyt tarvitaan parlamentaarisen politiikan rehabilitointia. Vaikka paljolti yhdyen Baumanin 'aikalaisdiagnoosiin', olen eri mieltä hänen tarjoamiensa hoitokeinojen pätevydestä. Pyrkimys yksilöllistymiseen on pitkäaikaisen historiallisen taistelun avulla saavutettu oikeus; kysymys on vain siitä, miten sen voi sovittaa sosiaalisesti ja ekologisesti kestävien yhteisten tavoitteiden kanssa paremmin, kuin se on onnistuttu tekemään kansallisvaltioperustaisen parlamentaristisen demokratian puitteissa.

3.2. *Yksilöytymisen ambivalenssi*

Sosiologian keskeisiin kysymyksiin kuuluvan yksilö-yhteisö-ongelman käsittelyssä kriittisen teorian mukaan sekä yksilöyden (toivottava) toteutuminen että (vallitseva) toteutumatta jääminen tapahtuvat sosiaalisessa kontekstissa: olemassaolon peruskysymyksiin on löydettävä ylyksilöllinen ratkaisu. Tämä vaatimus edellyttää eron tekemistä erityisesti taloustieteen mutta myös parlamentaarisen demokratian implikoimasta käsityksestä ihmisestä rationaalisenä, atomistisena äänestäjä-valitsijana. Ihmisen yksilöyden ja yhteisöyden suhteessa on etsittävä ratkaisua singulariteettien eli ainutkertaisuuksien sellaiseen yhdistymiseen, joka ei hävitä yksilöyttä.

Modernit individualismin käsittämistavat syntyivät markkinavaihdon myötä. Ne pyyhkäisivät pois kiinteän sosiaalisen järjestyksen sekä mahdollisuuden että toivottavuuden. Post-traditionaalisessa yhteiskunnassa itse yhteiskunta, sosiaalinen identiteetti, tulee yksilöiden rakentaa: se ei enää ole ylhäältä annettu muotti, vaan viidakko. Ei vain yksilön asema arvojärjestyksessä ole enää epävakaa vaan koko järjestelmä on menettänyt stabiliteettinsa ja sitä edustavat alati vaihtuvat tavarat ja kuvat. Pääsyä tavaramaailmaan säätelee

raha; tavarat merkitsevät sosiaalista asemaa yhä monimutkaisemmilla tavoilla. (Slater 1997, 39.)

Valistuksen voi sanoa tehneen yksilöstä maailman keskipisteen filosofisessa mielessä ja liberalismiin tehneen yksilöstä sen moraalisen ja poliittisen keskipisteen. (mt. 39.) Yhä elinvoimainen valistuksen perua oleva vapauskäsite on korostuneesti yksilökohtainen: vapauden ja privaattisuuden yhteenkuuluvuus on keskeinen aksiooma modernin yksilön ideassa. Esimerkiksi järki käsitteistettiin valistuksessa yksilössä sijaitsevana privaattina resurssina, jonka avulla *mies* (tämän tarinan sankarina) kykeni vastustamaan tradition, uskonnon, poliittisten eliittien tai taikauskon irrationaalista yhteiskunnallista auktoriteettia. Asiaan kuului, että yksilölliset varustukset artikuloitiin myös yksilön *intresseistä* käsin, jotka vain hän voi tietää ja joita hänellä oli täysi oikeus tavoitella. (mt. 27-28.)

Bauman (2007, 61) toteaa, että ihmisen historiaa on rutiininomaisesti kuvattu pitkänä marssina kohti persoonallista vapautta ja rationaalisuutta, ja että sen myöhäisintä vaihetta on luonnehdittu siirtymiseksi tuottajien ja sotilaiden yhteiskunnasta juuri kuluttajien yhteiskuntaan. Tämä olisi asteittaista, lopulta täydellistyvää yksilöiden emansipaatiota alkuperäisistä 'vaihtoehtottomista' ('no choice'), ennalta määrättyjä skenaarioita ja pakollisia rutiineja noudattamaan pakottavista käyttäytymiskaavoista. Kyseessä on kuvausten mukaan ehkä ratkaiseva hyppy rajoituksista ja epävapaudesta kohti yksilön autonomiaa ja itsehallintaa. Bauman toteaa tämän siirtymän useimmiten kuvatun "yksilön itsemäärämisoikeuden lopullisena riemuvoittona", joka on ymmärretty "ensisijaisesti rasitteettoman subjektin jakamattomana suvereniteettina". Suvereniteetti puolestaan tulkitaan tässä kontekstissa yksilön oikeudeksi vapaaseen valintaan. "Kuluttajien yhteiskunnan yksilöjäsenen on määritelty nimenomaisesti *homo eligensiksi*." "Valitsevan ihmisen" tilanne on kuitenkin ambivalentti.

Huoli individuaalistumisen seurauksista ei ole uusi eurooppalaisessa kriittisessä perinteessä. De Tocqueville (2006) kirjoitti jo 1830-luvulla, että Yhdysvalloissa havaittava yltiöindividualismi ja vulgaari materialismi muuttavat yhteiskunnan atomististen yksilöiden kokoelmaksi, aggregaatiksi. Durkheimin 1890-luvun analyysi tuo esiin yhtäältä yksilöytymisen vapauttavan puolen (teollistumiseen liittyvä työnjaon ja liikkuvuuden lisääntyminen vapauttavat ihmiset vanhoista sosiaalisista siteistä), mutta myös sen negatiiviset seuraukset: itsekeskeytyksen lisääntymisen, oman edun tavoittelun, vieraantumisen. Durkheim (1990) näki yhteiskuntaa uhkaavana vaarana anomian eli normittomuuden. Ilmonen (2004) huomauttaa "Durkheimin painajaisen" sittemmin esiintyvän erityisesti angloamerikkalaisessa kirjallisuudessa mainiten Riesmanin ja kollegoiden (1950), Berger et al:n (1974), Bellah et al:n (1996) ja Putnamin (2000). Beck (1995) ja Beck-Gernsheim (Beck & Beck-Gernsheim 2001) on syytä mainita ilmiön analyysoijina.

Debord (2005, 41) tuo Baumanin tapaan esiin ajatuksen monen yksilöllistymisenä juhlimasta atomistisuudesta *eristyneisyytenä*, jonka talousjärjestelmä tuottaa: "Eristämiseen perustuva talousjärjestelmä on *eristämisen keuhatuotantoa*. Teknologian pohjana on eristyminen, ja teknologia eristää vuorostaan. Kaikki spektakulaarisen järjestelmän *valikoimat hyödykkeet* autoista televisioihin ovat myös sen aseita 'yksinäisten massojen' eristäytyneisyyden tilan jatkuvaksi lujittamiseksi. Speaktaakkeli löytää aina vain konkreettisemmin omat edellytyksensä." (Korostukset Debordin.)

Granovetter (1985) erottaa kaksi ääripäätä yhtäältä taloustieteen ja toisaalta sosiologian piirissä hahmotelluissa ihmisen (taloudellista) toimintatilaa koskevissa näkemyksissä: hän pitää 'alisosiaalistettuna' (undersocialized) taloustieteen käsitystä ihmisestä yksilötoimijana, joka tekee rationaalisia valintoja vapaana sosiaalisista siteistä; sosiologi puolestaan yleisesti syyllistyvät 'ylisosiaalistettuun', de-

terministiseen oletukseen ihmisten toiminnasta tapojen tai velvollisuuden pakottamina, luonnolliseksi koetun, oikean, kohtuullisen tai reilun menettelytavan vaihtoehtottomasti ohjaamina.⁸⁷ Tässä näennäisessä vastakkaisuudessa Granovetter (mt. 485) näkee ironista dramatiikkaa: molemmissa näkemyksissä päätöksentekijä/toimija on atomisoitunut yksilö. Edellisessä atomisaatio on seurausta kapea-alaisesta utilitaristisesta oman edun tavoittelusta; jälkimmäisessä taas käyttäytymismallit on yksiötasolla sillä tavoin sisäistetty, että sosiaalisilla (lähi)suhteilla on niihin vain perifeerinen vaikutus.⁸⁸ Mutta kuten Erola (2004, 15) toteaa, ”kummankin sosiaalitieteen ’klassisten’ virhepäätelmien seuraus on ollut sosiaalinen determinismi nimenomaan silloin, kun ollaan kiinnostuneita yksilöiden toiminnasta ja tekemistä valinnoista, oli sitten kyse markkinoista tai muista sosiaalisen toiminnan ympäristöistä.” Hän jatkaa, että taloustieteiden ratkaisu rajata toiminta pääasiassa *homo oeconomicus* -malliin ei ole toiminut yhtään sen paremmin kuin sosiologian tapa olettaa normit sosiaalisesti palautettaviksi oleviksi.⁸⁹

Ihmisten toiminnan hedelmällinen analyysi vaatii Granovetterin (mt. 487) mukaan välttämään sekä ali- että ylisosiaalistavan näkemyksen teoreettisia atomisaatio-implikaatioita.

87 Historiallisena taustana tälle dikotomialle voi nähdä yhtäältä *homo oeconomicus* -käsitteen tulon taloustieteen ’jumaltermiksi’ ja toisaalta vastaavaan asemaan sosiologiassa nousseen *sosiaalisen* käsitteen, jota itseään ei myöskään tarvitse selittää. Erityisesti Durkheimiin pohjautuvassa traditiossa ”sosiaalista selitetään sosiaalisella”. Yksilön rooli jää molemmissa traditioissa ongelmalliseksi. (Ks. Erola 2004, 12.)

88 Granovetter (1985, 485) panee merkille jo Hobbesilla *Leviathan*-teoksessa näiden kahden käsityksen esiintymisen ja näennäisen ongelmattoman sulautumisen: atomisaatioonsa tuskastuneet luonnontilaiset asukit luovuttavat hilpein mielin kaikki oikeutensa autoritaariselle vallalle ja sen seurauksena käyttäytyvät tottelevaisesti ja kunniallisesti; yhteiskuntasopimus-juonen avulla heidät puijataan suoraan alisosiaalistuneesta ylisosiaalistuneeseen tilaan.

89 Räsänen (2004) on laajemmin käsitellyt Granovetterin esiin nostamaa ongelmaa erittelemällä *homo oeconomicus*- ja (Ralf Dahrendorfin tunnetuksi tekemää) *homo sociologicus* -oletusta yksilön toiminnan jäsenystypöinä.

Toimijat eivät käyttäydy tai tee päätöksiä atomeina sosiaalisen kontekstin ulkopuolella, eivätkä myöskään noudata orjallisesti heille heidän sosiaalisen asemansa perusteella laadittua käsikirjoitusta. ”Heidän päämäärätietoinen toimintansa on sen sijaan juurtunut⁹⁰ (embedded) konkreettisiin jokapäiväisiin sosiaalisten suhteiden järjestelmiin.” Käyttäytyminen ylipäätään on kiinteästi juurtunut interpersonaalisten suhteiden verkostoihin. (Että tästä kompromissista ei seuraisi vain ’heikkoa yhteisöllisyyttä’, eli että miten tämä Granovetterin esiintuoma kaksoisharha olisi korjattavissa ’kulutussuhteiden’ uudelleenjärjestymisellä, on eräs tapa luonnehtia käsillä olevan tutkimukseni peruskysymystä.)

Käyttäytymistä ohjaavat suhteet ja niiden muodostamat verkostot ovat paitsi horisontaalisia myös vertikaalisia. Ihminen syntyy ympäristöön, jota leimaa edellisten sukupolvien sille antamat merkitykset. Maailma ’annetaan’ meille merkityksellisinä kokonaisuuksina, jotka ovat jotakin enemmän kuin ’puhtaat’ aistihavainnot. Juntunen & Mehtonen (1982, 115) toteavat, että ”niin pian kuin ihminen on ollut ihmisenä olemassa, hän on luonut merkityksiä kantavaa todellisuutta – ei suinkaan vain itselleen ja aikalaisilleen vaan myös tuleville sukupolville. Jokainen sukupolvi tulee tähän tilanteeseen: maailma on olemassa aina jo merkitsevä.” Tapa jolla tulkitsemme maailmaa on kulttuurimme mahdollistama ja rajaama, mutta henkilöhistoriamme muokkaamana ainutkertainen. (Ks. Eskola & Suoranta 2005, 45.) Voisi sanoa, että jokaiselle muodostuu omaan ’habitukseensa’ liittyvä *tulkintaborisontti*, joka on subjektiivinen, mutta ei atomistinen: ihminen on erilaisten viime kädessä koko ihmiskunnan kattavien verkostojen solmuna ’intersubjekti’.

Selvittäessään Gabriel Tarden monadologiaan liittyvää filosofiaa Lazzarato (2006, 45) toteaa paikallisuuden ja glo-

90 Arminen (2013, 48) käyttää Granovetterin ’social embeddedness’ -käsitettä tarkoittaen ilmaisua ’sosiaalinen ankkuroituneisuus’, mikä myös puolustaa paikkaansa, joskin ’ankkuroituneen’ voi päästää vapaaseen liikkeeseen helpommin kuin ’juurtuneen’.

baaliuden liittyvän toisiinsa ainutkertaisuusien integraation kautta: ”Sosiaalisen tekijän muodostuminen, mahdollisen muuttaminen arvoksi, tapahtuu ainutkertaisuusien vähittäisen integraation kautta. Globaali integraatio on lokaalien integraatioiden joukko”. Lazzarato (mt. 24) katsoo, että yksilöys on kuitenkin vasta muotoutumisensa prosessissa: ”Liberalistiset teoriat edellyttävät jo muodostuneita, vapaita ja autonomisia yksilöitä. Socialistisissa teorioissa kollektiivinen elää elämäänsä erillään sen tuottaneista ainutkertaisuuksista. Nyt olemme kuitenkin ennen näkemättömässä tilanteessa: yksilöllisyydet ja kollektiivisuudet eivät enää ole lähtökohta, vaan niitä luovan ja keksivän avoimen, arvaamattoman ja riskialttiin prosessin päätepiste.” Gabriel Tarden Leibnizin monadologiaan liittyvää filosofiaa selostaessaan Lazzarato (mt. 50) määrittää ihmisyksilön siten, että hän on vain ”häilyvän tasapainon tila, jonka toisiaan vastaan taistelevat ja tätä taistelua ylläpitävät muunnosten sarjat läpäisevät”. Näiden häilyvien tasapainotilojen uumenissa toimivat ”hetkellisesti alisteiset mutta virtuaalisesti vapaat voimat”.

Lazzaraton muotoilu muistuttaa Weberin (1980, 33) käsitystä ’historiallisesta yksilöstä’. Historiallinen yksilö on ”suhteiden koostuma historiallisessa todellisuudessa, jonka yhdistämme kokonaisuuteen käsitteellisesti sen *kulttuurimerkityksen* kannalta”. Tämä ”kapitalismin henkeä” luonnehtiva ideaalikäsite tai -tyyppi ”täytyy *sommitella* vähittäin yksittäisistä, historiallisesta todellisuudesta pääteltävistä osistaan”. (Korostukset Weberin.) Riihimäki (2002, 111) ehdottaa kuluttajaa nyky-yhteiskunnan ideaalityypiksi kutsuen tätä ’universaalijäseniksi’: vaikka kaikki tarkastelisivat rahankulutusta minäkeskeisesti, voisi ongelman yleisinhimillisyydestä johtuen kenen tahansa tilalla olla kuka muu tahansa. Tällöin objektiivisuuden korvaava *universaalijäsenisyys* tulisi ’yhteisöyksilön’ laatuominaisuudeksi. Foucault’n mukaan subjektin muodostumisessa ei tule ottaa lähtökohdaksi oletusta suvereenista, perustavasta tai univer-

saalista subjektin muodosta, jonka voisi tunnistaa jokaisessa subjektissa missä ja milloin tahansa.⁹¹ Foucault kuitenkin myöntää, että eri ilmiöillä voi olla myös universaaleja piirteitä. (Alhanen 2007, 23, 25.)

Jos katsoo, Foucault’n tavoin, *kontingenssin*⁹² esittävän keskeistä osuutta historiassa tai Weberin tapaan ihmisen olevan ’historiallisena yksilönä’ aikakautensa tuote, silloin ’kuluttajien yhteiskunnaksi’ tai ’kulutuskuulttuuriksi’ luonnehditussa historiallisessa tilanteessa *kuluttajuutta* voi pitää subjekteja universaalisesti yhdistävänä tekijänä. ’Universaalijäseniksi’ itsensä mieltävä kulutuksen tutkija ei kuitenkaan ole itseriittoinen: kysymys ei ole introspektiosta vaan ihmisestä vuorovaikutustilanteesta toistensa kanssa.⁹³

Granovetter (1983) puhuu ihmisten taloudellisen toiminnan juurtuneisuudesta sosiaalisiin ’relaatioihin’, mikä ennen markkinoiden syntyä tarkoitti vaihtoa sukulaisten ja muiden lähipiiriin kuuluneiden ihmisten kesken, ja nykytilanteessa lähisuhteiden vaikutusta markkinasuhteiden sisällä. Warde

91 Mm. Agamben (2001; 1995) näyttäisi Foucault’n tavoin ajattelevan, että yhteisöyttä tai yhteisyyttä ei voi postuloida ontologisen yhteisöllisyyden eli lajiolomuksellisuuden oletuksen varaan. Agamben (2001, 16) toteaa pystyvämme kommunikoida vain sen kautta, mikä molemmissa osapuolissa säilyy potentiaalisena, ja ”jokainen kommunikaatio (...) on ensisijaisesti kommunikatiivisuuden eikä jonkin yhteisen kommunikaatiota.” Moderni poliittinen filosofia alkaa keskiajalta, averroismista, ”kaikille ihmisille mahdollisesti yhteisen ymmärryksen ajattelemisesta”. Siinä on samalla kysymys ”yhteisestä voimasta”. (mt. 16-17)

92 Alhanen (2007, 24) tulkitsee Foucault’n pyrkineen osoittamaan monet muuttumattomiksi ja välttämättömiksi käsitetyt seikat historiallisiksi eli aikaan sidotuiksi ja ei-välttämättömiksi eli kontingenteiksi. Warde (2005, 140) toteaa autoilun tulon kuljettamisen ja kulkemisen vallitsevaksi käytännöksi Britanniassa liittyneen autonomistajien luokkakoostumukseen. Heillä oli autoilujärjestöjen kautta kyky harjoittaa poliittista vaikuttamista liikennehallintoon ja infrastruktuurien rakentamiseen. Tällaisen syntyhistorian esiin kaivaminen auttaa ymmärtämään käytäntöjen synnyn valtautottuuksia ja historiallisten kehityskulkujen kontingenttia, ei-välttämättömyyttä, luonnetta.

93 Harjoittaessaan itseriflexiä (erotuksena introspektiosta) tutkija tulee kuitenkin samalla kuvanneeksi ihmistä kuluttajana yleisemminkin. Sama pätee toisinkin päin. Kohdistuessaan tutkivan katseen olioon, jota luonnehtii attribuutilla ’kuluttaja’, tutkija joutuu katsomaan myös peiliin.

asettaa *käytännöt* nykyihmisten (kulutus)käyttäytymistä ohjaaviksi instituutioiksi. Molemmissa voidaan katsoa tarkoitettavan samaa asiaa: kaikki vuorovaikutuksessa keskenään olevat vaikuttavat toisiinsa kaikissa käytännöissä, joissa ovat osallisina, ja yhdessä he vaikuttavat muissa käytännöissä mukana oleviin. Kuluttavien elämäntapojen muutokseen tähdättäessä yksittäiset käytännöt nousevat fokukseen.

3.3. Kuluttaja käytäntöjen ylläpitäjänä

Warde (2005, 143) tuo yksilö-yhteisö-kysymykseen kulutusnäkökulmasta käsityksen yksilöstä erilaisten käytäntöjen leikkauspisteenä. Lähtökohtana hänellä on Reckwitzin (2002, 256) määrittely: Koska on olemassa erilaisia käytäntöjä ja koska kukin toimija kantaa erilaisten sosiaalisten käytäntöjen paljoutta (multitude), kukin yksilö on ainutkertainen (unique) käytäntöjen, fyysisten ja henkisten (bodily-mental) rutiinien risteyspiste. Warde katsoo, että vaikka tämä näkökohta minimoikin yksilöyden analyyttisen tärkeyden, se ei mitätöi singulaarisen yksilön kulutuskäyttäytymisen kuvausta ja luonnehdintaa. ”Yksilön kulutusmalli on hänen käytäntöjensä kokonaisuuteen sisältyvien kulutuksen momenttien summa” (mt. 144). Warde jatkaa, että jos yksilö on vain monien käytäntöjen risteys ja käytännöt ovat kulutuksen peruskallio, silloin avautuu (emerges) uusi perspektiivi kulutuskäyttäytymiseen. Ikään kuin itsestään nousevat esiin uudet selitysmahdollisuudet nykypäivän identiteettien muodostuksesta ja kulutuksen roolista siinä.

Warde toteaa tapaustutkimusten operoivien malleilla korkealla autonomisuuden tasolla olevista yksilöistä, jotka ovat uppoutuneet symboliseen viestintään. Hän uskoo näiden lähestymistapojen antavan vain rajallisen ymmärryksen kulutuksesta ja että hedelmällisten vaihtoehtojen tulee välttää metodologisia individualistisia käsityksiä ‘kuluttajasta’ ja

olla kiinnostunut yhtä paljon siitä, mitä ihmiset tekevät ja tuntevat kuin siitä, mitä he tarkoittavat.⁹⁴ Kriittinen kuluttajatutkimus muuttuu usein moralisoinniksi metodologisen individualismin lähtökohdista. Käsitys intersubjektiveudesta tarjoaa väljemmän pohjan kulutuksen ilmiön ymmärtämiselle.

Peräkkäinen ja päällekkäinen sitoutuminen erilaisiin käytäntöihin, erityisesti edellyttäessään ihmiseltä kuulumista ’erihenkisiin’ ja heterogeenisiin sosiaalisiin verkostoihin, saattaisi olla syynä ajankohtaiseen minäkuvan pirstoutumista ounastelemaan keskusteluun. Kyse on käytäntöjen sosiaalisen organisoimisen vallitsevasta luonteesta. Adekvaatti selitys ilmeisen fragmentaarisiin elämäntyyliin tämän päivän maailmassa voisi olla löydettävissä moninkertaisista sosiaalisista sidoksista ja subjektien erilaisista sijainneista käytäntöjen monenkirjavuudessa. Warden mukaan paljouden, päällekkäisyyden ja ristikkäisyyden ei kuitenkaan tarvitse merkitä minän sulamista, murtumista tai saturoitumista, kuten postmodernissa tulkinnassa on oletettu. Paljon riippuu siitä, miten ja mitkä käytännöt osuvat päällekkäin ja kuinka niiden normit sopivat yhteen. (mt. 144.)

Warde (mt. 137-138) toteaa, että useimmat käytännöt (practices) edellyttävät kulutusta ja johtavat kulutukseen. Huolimatta hyödykkeiden oston tärkeydestä nykypäivän länsimaisissa yhteiskunnissa jokapäiväiseen elämään varustautumisessa kulutusta ei voi rajoittaa eikä määritellä vain markkinoilla tapahtuvaksi vaihdoksi. Lisäksi tarvitaan ku-

94 Mainitsematta Foucault'ta Warde on samoilla linjoilla tämän kanssa siinä, että, kuten Alhanen (2007, 23) toteaa, ”ajattelun kriittisen historian on hylättävä konstituivaan subjektin perustuva analyysimuoto, jossa ajattelua ja sen eri muotoja selitetään subjektin olemuksen ja toiminnan avulla. Tämä analyysimuoto on peräisin Immanuel Kantin filosofiasta, mutta Foucault vastustaa erityisesti fenomenologisia käsityksiä, joiden mukaan kaikki kokemukset määrittävät subjektin tietoisuuden tai subjektin ruumiillisuuden perustalta. Hänen mukaansa subjektin muodostumisessa ei tule ottaa lähtökohdaksi näkemystä suvereenista, perustavasta tai universaalista subjektin muodosta, joka voidaan tunnistaa jokaisessa subjektissa ajasta, paikasta ja tilanteesta riippumatta.”

lutuksen tutkimusta elimellisenä osana päivittäistä elämää. Kulutus voidaan ymmärtää prosessina, jossa toimijat sitoutuvat valittavissaan olevien tavaroiden, palvelujen, suoritus-ten, tiedon tai tunnelman asianmukaiseen käyttöön ja siitä nauttimiseen (appropriation and appreciation), olivat näiden valintojen tarkoitukset sitten ”utilitaarisia, ekspressiivisiä tai kontemplatiivisia”.

Tässä Warden katsannossa kulutus ei ole itsessään käytäntöä vaan pikemminkin momenttina lähes kaikissa käytännöissä. Kulutus – sekä kulumisen aiheuttajana että käyttönä – tapahtuu käytäntöihin kytkeytyneenä: autoa kulutetaan ja bensiiniä poltetaan ajamisen prosessissa. (Ajamisella on päämäärä, esimerkiksi osallistuminen perillä johonkin harrastukseen; autoa ajettaessa saatetaan samalla kuunnella radiota, puhua puhelimeen tai nauttia välipalaa: eri kulutusmuodot ovat lomittain eri käytännöissä.) Kulutustutkimuksissa usein esiintyvät omistamisen ja käytön samanlaisuuden ja erilaisuuden mallit ihmisryhmien sisällä ja välillä on osuvampaa nähdä käytäntöjen organisointitavan ehdollistamina kuin yksilöllisinä valintoina, olivat nämä sitten sidottuja tai vapaita. Käytäntöjen muodostama sanontojen ja tekojen monimutkainen nexus eli yhteenliittymä ei tahdo avautua empiirisellä tutkimusotteella, mikä lienee syy siihen, että ilmiötä ei ole paljonkaan tutkittu.⁹⁵

Warde rakentaa uskottavan yhteyden käytäntöjen ja kulustarpeiden välille. Vallitsevien käytäntöjen voi katsoa olevan myös talouskasvua ruokkivia ilman että yksittäiset kuluttaja-toimijat ymmärtäisivät yhteyden. (Tämän puuttuvan linkin löytäminen on yksi tutkimukseni tarkoituksista.) Siksi on syytä tehdä ero ’käytännön’ (praksis) ja ’käytäntö-

95 Turunen (1997) katsoo, että kulloinenkin teko syntyy eri suuntiin vaikuttavien halujen jännitteessä. Halulla on kohde eli objekti. Halu kohdistuu, siis tarkoittaa eli intentioi jotakin. Kohde voi olla tunnettu tai tuttu jolloin halun ja kohteen suhde on opittu, esim. toistuva ostos. Kohteen ei tarvitse välttämättä olla läsnä, mutta tyypillisesti se herää kohteesta. Kohteet virittävät haluja eli puhuttelevat jotain yllykettä sisimmässämme. Voisi ajatella juuri käytäntöjen kohdentavan haluja.

jen’ välille. Reckwitzille (2002, 249) ’käytäntö’ (yksikkömuodossa) eli ’praksis’ on inhimillisen toiminnan kokonaisuutta kuvaava termi, joka usein esitetään vastakohtana teorialle tai pelkälle ajattelulle.⁹⁶ ’Käytännöt’ (monikossa) sosiaalisten käytäntöjen teorian kontekstissa on jotain muuta. Sen yksikkömuodolla tarkoitetaan rutiininomaista käytöstä, joka koostuu useista toisiinsa kytkeytyneistä elementeistä. Ne voivat olla fyysisiä toimintoja, henkisiä aktiviteetteja, ’esineitä’ tai ’asioita’ ja niiden käyttöä tai hoitoa, taustatietoa ymmärryksenä, tietotaitoa, tunnetiloja ja tietoa siitä, miten toimia eri tilanteissa.

Käytännöt voi Schatzkin (1996) mukaan merkitykseltään jakaa ’koordinoiduiksi entiteeteiksi’ ja ’suorituksiksi’. Ensin mainitut ovat ajassa ilmentyviä ja paikallisesti eri suuntiin hajautuvia tekemisten ja sanomisten yhdistelmiä. Käytäntöjä tässä merkityksessä ovat esimerkiksi ruuanlaitto-, äänestys-, teolliset ja virkistyskäytännöt. Toinen merkitys, käytännöt suorituksina, viittaa käytäntöjen *kantamiseen*, sellaisten tekemisten ja sanomisten suorittamiseen, jotka aktualisoivat ja ylläpitävät toisiinsa monimutkaisesti kytkeytyneiden käytäntöjen muodostamaa nexusta. Nexuksen uusintaminen vaatii käytäntöjen säännöllistä täytöntönpänoa.

Käytännön edustamaa mallia voidaan täydentää lukuisilla yksittäisillä ja usein ainutkertaisillakin toiminnoilla, jotka toisintavat käytäntöä. Yksittäinen yksilö toimii – ruumiillisen ja henkisen toimijan ominaisuudessa – käytännön kantajana, ja itse asiassa monien erilaisten käytäntöjen, joiden ei tarvitse olla keskenään koordinoituja. Hän on paitsi fyysisten aktiviteettien myös tiettyjen rutiiniluonteisten, ymmärtämistä, tietotaitoa ja haluja koskevien mallien kantaja.

96 Tosin esimerkiksi Marxin praktis-kriittisen toiminnan ajatuksessa tunnustetaan praksiksen teoreettisen osuuden merkitys. (ks. Mehtonen & Juntonen 1982, 118-119.) Tutkimuksessani käytän praksis-termiä laajassa merkityksessä, mikä lähenee kriittisen realismin ontologiassa historiallisesti muotoutuneita tajunnallis-toiminnallisia rakenteita, joita käytännöt ylläpitävät. (Kriittisen realismin ontologiasta ks. Lintula 2005, 31-33.)

Nämä tavanomaistetut (conventionalized) 'mentaaliset' aktiviteetit ovat sellaisen käytännön välttämättömiä elementtejä, joihin yksilö osallistuu, eivät yksilön omia ominaisuuksia. (Reckwitz 2002, 249.)

Johtopäätöksensä Warde kiteyttää väitteeseen: käytännön konventiot ja standardit ohjaavat käyttäytymistä. Hän yhtyy uusklassisen taloustieteen varhaisen suunnannäyttäjän Alfred Marshallin kantaan, jonka mukaan pikemminkin toiminta tuottaa tarpeet kuin päinvastoin. Warden mukaan käytäntöön sitoutumisen tosiasia ennemmin kuin mikään henkilökohtainen päätös käyttäytymisen suunnasta selittää kulutuksen luonnetta ja prosessia: ensisijaisesti käytännöt luovat kulutustarpeet, eivät yksilölliset halut. Yksittäiset hyödynnetyt ja kulutetut esineet tai asiat ovat monimutkaisesti yhteenkietoutuneina ja usein korostuneesti jonkin käytännön elementtejä ja kanava sen ylläpitämiseen. Alhasen (2007, 16-19) mukaan Foucault näyttäisi ajattelevan samansuuntaisesti katsoessaan, että käytännöt muodostavat monimutkaisia funktionaalisia kokonaisuuksia, dispositioita⁹⁷ ja verkostoja. Näissä ihmiset objektivoituvat erilaisiksi subjekteiksi historiallisesti muuttuvien käytäntöjen ohjatessa heitä muodostamaan "erilaisia suhteita itseensä, toisiin ihmisiin ja omaan yhteisöön⁹⁸".

Kulutussyhteiskunnan jäsen on kriittisen tulkinnan mukaan rakenteellisista, sosiaalisista, kulttuurisista tai ekonomisista syistä 'lukkiutunut' kulutusta pakonomaisesti määrittäviin käytäntöihin, muoti-ilmiöiden, brändien ja merkkin ansoittamaan kenttään.⁹⁸ Hän joko tuntee voimattomuutta siitä irtautumiseen tai on kritiikittömästi sopeutunut nor-

97 Foucault katsoo 'dispositiivien' (ransk. dispositifs) muodostavan käytäntöjen välisten suhteiden kokonaisuuden, disposition. (ks. Alhanen 2005, 105.)

98 Weber (1980, 39) toteaa jo runsaat sata vuotta sitten (1904-1905) yksilöiden taloudellisen liikkumavaran olevan vähäisen: "Nykyinen kapitalistinen talousjärjestys on valtava kosmos, johon yksilö syntyy ja jonka hän todellisuudessa kokee muuttumattomana kotelona, jossa hänen on eletävä."

maaliksi kokemaansa asiintilaan, olevansa ikään kuin päättymättömällä matkalla ilman muuta tavoitetta kuin muiden mukana pysyminen. Suositun käsityksen mukaan ihmiset 'toteuttavat itseään' preferenssiensä mukaisella valinnoilla. Tämä koskee sekä ostovoiman käyttöä markkinapaikalla että osallistumista käytäntöihin, joissa 'kulutus' tapahtuu tai jotka itsessään ovat kuluttamista (palvelut). Yksilöistä tulee näiden käytäntöjen 'kantajia'. He voivat rajallisesti vaikuttaa käytäntöjen muuttumiseen, mutta yleensä osallistuminen tapahtuu refleктоimattomasti, ainoana tavoitteena pysyä tasoissa (tiettyjen) muiden kanssa ("to keep up with the Joneses"⁹⁹), velkaantumisenkin uhalla.

Ajatuksen kulutuksen kytkeytymisestä kulutusintensiivisiin käytäntöihin voi tiivistää siten, että praksis on totaliteetti, joka tämän päivän yhteiskunnassa on valjastettu palvelemaan talouskasvun imperatiivia. Käytännöt ovat totaliteetin momenteja, jotka koostuvat 'kulutusakteista'. Korkealla abstraktiotasolla ilmaistuna praksis on ikään kuin kasvuparadigman kantaja momenttiansa eli sitä tukevien käytäntöjen avustuksella. Käytännöt kantavat momentteinaan kuluttajien ostopäätöksiä. Vallitsevan makroparadigman mukaan edistys on ostoissa toteutuvaa vaihtoarvojen kasvua. Tämä edellyttää oletusta tarpeiden rajattomasta kasvusta eli että tarpeet eivät ole tyydytettävissä.

3.4. Talouskasvun imperatiivi ja normaaliuden patologia

Markkinayhteiskuntaa vaivaa alituinen pelko siitä, että tarpeet saattaisivat tyydyttyä tai tyydyttämiseen ei olisi taloudellista mahdollisuutta. Taloustieteessä oletetaan aksioomaattisesti, että hyödykkeistä vallitsee pysyvä niukkuus eli että niitä ei ole saatavilla niin paljon kuin niitä haluttaisiin.

99 Idiomi on vanha: Leibenstein (1950, 185) mainitsee sen syntyhistorian juontavan Alexander Popen säkeisiin 1700-luvun alkupuolelta.

Hinnalla rajataan se joukko, joka kutakin hyödykettä voi saada.

'Hegemonisen narratiivin' mukaan juuri niukkuus oikeuttaa pyrkimyksen jaettavan jatkuvaan kasvattamiseen: vain bruttokansantulon absoluuttisen kasvun katsotaan mahdollistavan kaikkien hyvinvoinnin lisääntymisen. Kuten jo Veblen totesi (ks. tt. 4.1.), kasvu ei kuitenkaan poista niukkuutta, koska taistelu jatkuu kasvunkin oloissa kulloinkin jaettavana olevan kokonaiskakun *subteellisesta* osuudesta. Toisten vaurastuessa enemmän muut kokevat kurjistuvansa, vaikka rikastuisivat absoluuttisesti mitattuna.

Slaterin (2005, 28-29) mukaan oletus että tarpeet saattavat olla tyydyttymättömiä on useimmissa kulttuureissa merkki sosiaalisesta tai moraalista patologiasta (synti, korruptio, dekadenssi) tai hyvin erityinen statusleiman antaja yhteiskunnan eliiteille (kilpailevan näytteillepanon kohtuuttomuus). Kulutuskulttuurissa, ainutkertaisesti, rajoittamaton tarvis – halujen ja tyydykkeiden kasvava kehä – on laajalti katsottu olevan ei vain normaalia vaan välttämätöntä sosioekonomiselle järjestykselle ja edistykselle. Slater katsoo, että ”kaupallinen kulttuuri on systemaattisesti riippuvainen tarpeiden tyydyttymättömyydestä (...) Hyödykkeiden tuotanto vaatii alati muuttuvien tavaroiden yhä lisääntyvien määrien myyntiä.”

Myös Marglin (2008, 200) huomauttaa, että valtavirran taloustieteessä on aksiomaattista, että tarpeet ovat rajattomia. Rajattomat tarpeet taas ovat niukkuuden perimmäinen syy (root), ja niukkuus on taloustieteen kulmakivi (keystone). Hän jatkaa niukkuuden vuorostaan aiheuttavan kilpailun, jota käydään kaksintaistelun hengessä (”my blood or thine”), ei niinkään moraalisenä kysymyksenä. Kriittisten ajattelijoiden keskeisenä pitämä kysymys, niukkuuden voittaminen, implikoi kulutuksen kontekstiin asetettuna siis kulutushyödykkeiden välityksellä käydyn kilpailun lakkaamisen. Juuri se, että kilpaillaan, kertoo kilpailun kohteena

olevien asioiden niukkuudesta. Voi sanoa, että mitä leimallisemmin yhteiskunnassa kilpaillaan, sitä pahemmin niukkuus sitä vaivaa.

Keskiaikaisen yhteiskunnan romahtaessa kilpailu Marglinin (2008, 214) mukaan kanavoitui nimenomaan talouteen, ei ihmisluonnon vuoksi vaan sellaisten *yhteiskunnallisten* esteiden murenemisen takia, jotka aiemmin rajoittivat varallisuuden roolia sosiaalisen statuksen mittarina. Kontingentit, historiallisesti ehdollistuneet tekijät ovat ratkaisseet, millä keinoin kulloinkin on kilpailtu, millä tavoin demonstroitu epäluuloja, tai miten saavutettu gloriaa. Kilpailua on voitu käydä esimerkiksi puhe- tai laulutaidolla, epäluuloa on voitu ilmaista harjoittamalla magiaa tai noituutta, ja ihailua on haettu osoittamalla fyysistä rohkeutta taistelukentällä tai älyllistä nokkeluutta seminaarisalissa. Vaikka vastaavaa kilpailua ja komeilua esiintyy myös modernin aikakaudella sotina, urheiluspektaakkeleina ja akateemisena komeiluna (display), Marglinin mukaan on silti erityisellä ja omituisella tavalla modernia kanavoida kilpailu talouteen: juuri talous ilmenee kilpailun päänäyttämönä, jolla jokainen pyrkii esittämään parastaan, ja tällä näyttämöllä menestymisestä, varallisuudesta ja ostovoiman käytöstä tulee ihmisarvon mitta (ks. myös Debord 2005).

Koko talousjärjestelmän säilyminen näyttää reaalisosialismin romahduksen valossa riippuvan sen kyvystä turvata tavaroiden ja palvelujen tuotannon kasvu ja diversifioituminen sekä kuluttaja-kansalaisen ostovoiman jatkuva lisääntyminen. Kansakuntien (taloudellisen) hyvinvoinnin määrää mitataan yleisesti bruttokansantuotteella (BKT) tai -tulolla (BKTL), joiden kasvua on pidetty – merkityssiirtymän kautta – kehityksen tai edistyksen mittarina.¹⁰⁰ Molempia vaivaa

100 Bruttokansantulo on siinä mielessä kattavampi mittari kuin bruttokansantuote, että siihen lasketaan mukaan ulkomailta saadut ja ulkomaille maksetut tulot. BKTL kuvaa maan tuloja BKT:n kuvattessa maan tuotannon arvoa. BKT:n ja BKTL:n kyky kertoa todellisesta hyvinvoinnista on perustellusti kyseenalaistettu ja niille etsitään vaihtoehtoja. Jo 1970-lu-

sama puute todellisen hyvinvoinnin mittaamista ajatellen: ostoksien tai myynnin kohteita erittelemällä ja niihin käytettyjä rahamääriä summaamalla ei saada tietoa siitä, mitä ostetuilla hyödykkeillä on saatu aikaiseksi ihmisten (koetun) hyvinvoinnin kannalta. Galbraith (1969, 205) laskuttaa asiasta jo 1960-luvulla taloustieteilijöiden suuntaan: ”Bruttokansantuotteen riittävä kohoaminen on edelleen saavutusten ensimmäinen mittari. Kenenkään ei tulisi epäillä yksinkertaisen aritmeettisen menestyksenmittaamisen menetelmän mukavuutta maailmassa, jossa niin monet asiat ovat subjektiivisia. Enää ei ole kuitenkaan niinkään epätavallista, että kuulee kysyttävän tuotannon määrän lisäksi myös elämän laatua.”

Myös Baudrillard (2004, 39-40) näkee nurinkuruuden BKT:n laskutavassa, kun kaikki aiheutettujen vahinkojenkin korjaamiset kasvattavat muka hyvinvointia – kukoistava mineraalivesituotanto muiden mukana, kun ensin on luonnonvedet pilattu. Hän sanoo tätä ’kasvun homeopaattiseksi hoidoksi kasvulla’. ”Nämä kompensoivat kulut, joko yksityiset tai kollektiiviset, jotka lisäävät pikemminkin häiriötoimintoja kuin positiivista tyydytystä, ynnätään kaikkiin laskelmiin osana elintason kohoamista. Puhumattakaan lääkkeitä, alkoholistia ja kaikista muista kerskailevista tai kompensoivista kuluista tai asevarustelusta jne. Kaikki tämä on kasvua ja siksi vaurautta.” Olemme kaikkialla saavuttamassa pisteen, missä kasvun ja runsauden dynamiikasta on tulossa kehämäistä tyhjääkäyntiä ja jossa järjestelmä uupuu

ulta alkaen onkin yritetty kehittää mittareita, jotka ottaisivat huomioon hyvinvoinnin eri osatekijöitä, kuten ekologista, sosiaalista ja taloudellista vointia. Savelan mukaan ’kotitalouksien oikaistu käytettävissä oleva tulo’ ja ’todellinen yksilöllinen kulutus’ lienevät parhaat saatavilla olevat elintason mittarit. Nekin ovat kuitenkin sokeita ympäristöä vahingoittavalle tai haittojen korjaamisen vaatimalle ostovoiman käytölle sekä esimerkiksi kotona palkatta tehdyn työn vaikutukselle hyvinvointia ajatellen. Vertailukelpoisuuden ja mitattavuuden ongelmat ovat kuitenkin haitanneet vaihtoehtoisten mittareiden käyttöönottoa kansantalouden kirjanpidossa. (Ks. esim. Savela 2008, 2011; Hoffren 2009, 2010, 2011.)

itsensä ylläpitämisessä. ”Ainoa objektiivinen tulos on luku- ja taseiden syövänomainen kasvu.”

Fromm käyttää ilmaisua ’normaaliuden patologia’ kuvaamaan kulutukseen suuntautumassa olevan teollisuusyhteiskunnan vallitsevaa arvomaailmaa, jossa ihmiselle on varattu tarpeiden tyydyttäjän rooli.¹⁰¹ Hän viittaa yhä syvenevään kuiluun aivollis-älyllisen toiminnan ja affektiivis-emotionaalisen kokemisen välillä: ajatuksen ja tunteen hajautumisen hän katsoo johtavan sairauteen, alhaiseen krooniseen skitsofreniaan. (Fromm 1969, 58-59). Todettuaan, että ihmisinä meillä ei ole muita tavoitteita kuin tuottaa ja kuluttaa yhä enemmän, Fromm (mt. 14-15) muotoilee ongelman, jonka hän sanoo olevan traagisen ja mahdollisesti ratkaisemattoman: ”*Onko meidän tuotettava sairaita ihmisiä jotta taloutemme olisi vakaa, vai pystymmekö käyttämään aineellisia voimavarojamme, keksintöjämme, tietokoneitamme ihmisten hyväksi? Onko yksilöiden oltava passiivisia ja riippuvaisia, jotta heidän organisaationsa olisivat vahvoja ja toimisivat hyvin?*” (korostus Frommin).

Fromm palaa ’normaaliuden patologia’ -teemaan postuumissa teoksessaan *On Disobedience And Other Essays* (1981). Siinä hän profiloii kuluttajan vähemmän mairittelevalla tavalla. *Homo consumens* on Frommin mukaan ihminen, jonka päätavoite ei ole ensisijaisesti *omistaa* tavaroita vaan *kuluttaa* yhä enemmän ja siten kompensoida sisäistä tyhjyyttään (vacuity), passiivisuuttaan, yksinäisyyttään ja ahdistuneisuuttaan. Jättimäisten yritysten sekä teollisten, hallinnollisten ja ammattijärjestöbyrokratioiden luonnehtimassa yhteiskunnassa yksilö, jolla ei ole kontrollia työoloihinsa nähden, tuntee itsensä voimattomaksi (impotent), yksinäiseksi, ikävystyneeksi ja ahdistuneeksi. Samalla suuren kulutushyö-

¹⁰¹ Marcuse (1969, 96-97) toteaa suurin piirtein saman asian: ”Ihmisten aiheuttaman ja vältettävissä olevan tuhon vaarasta on joka tapauksessa tullut ihmisten henkisen ja aineellisen talouden normaali osa sen sijaan, että tämä pysyvä uhka osoittaisi vakiinnutetun yhteiskuntajärjestelmän vialliseksi tai vääräksi.”

dyketeollisuuden voiton pyyde muuttaa hänet mainonnan avulla kyltymättömäksi ihmiseksi, ikuisesti imetettäväksi (an eternal sucking) ja jolle kaikki tulee kulutuksen kohteeksi – savukkeet, alkoholijuomat, seksi, elokuvat, televisio, matkat ja jopa sivistys (education), kirjat ja luennot. Uusia keinotekoisia tarpeita luodaan ja ihmisen makutottumuksia manipuloidaan.

Fromm jatkaa, että ekstremistisimmissä muodoissaan *homo consumensin* edustama karakteri on tunnetusti psykopatologinen ilmiö. Se esiintyy monien masentuneiden tai ahdistuneiden henkilöiden tapauksissa ylensyömisinä, yliostamisena tai alkoholismina. *Homo consumens* elää onnellisuuden illuusion vallassa, vaikka alitajuisesti kärsiikin ikävyytensä ja passiivisuudestaan. Mitä enemmän hänellä on valtaa koneisiin, sitä voimattomammaksi hän tulee ihmisenä. Mitä enemmän hän kuluttaa, sitä enemmän hänestä tulee alati lisääntyvien teollisen systeemin tuottamien ja manipuloimien tarpeiden orja. Hän sekoittaa kauhuelämykset ja jännityksen iloon ja onneen ja aineellisen mukavuuden innostuneisuuteen. Tyydytetystä ahneudesta tulee elämän tarkoitus, ponnistelusta sitä kohti uusi uskonto. Vapaudesta kuluttaa tulee inhimillisen vapauden sisältö. (Fromm 1981, 17-18).

Sairauden metaforaa ovat Frommin lisäksi käyttäneet lukuisat muut yhteiskuntateoreetikot luonnehtiessaan valitsevaa asiointilaa. Deleuze ja Guattari (2007) esimerkiksi katsovat, että kapitalismi tuottaa ja vahvistaa neurooseja pitäkseen normaaliutta yllä. Marcuse (1971, 16-17) luonnehtii jo 1960-luvun lopun amerikkalaista kulutukseen suuntautunutta yhteiskuntaa epiteetillä 'rivo' sen tuottaessa ja pannahsa "säädettömästi näytteille suunnattoman tavaroiden paljouden samalla kun se ryöstää rajojen takaisilta uhreiltaan elämän välttämättömyydet". Marcusen ripitys jatkuu koskemaan ylensyöntiä ja ruoan haaskuuta samalla kun myrkytetään ja poltetaan niukat elintarvikkeet aggressionsa

kohteissa (Vietnamin sota!). Se on myös "rivo poliitikkojensa ja viihdyttäjiensä sanoissa ja hymyissä; rukouksissaan, tietämättömyydessään ja ostettujen intellektuelliensa viisauksessa."

Riesman (1950/1955, 143) kuvaa *ulkoahjatun* ihmisen (hedonistisina) tuntomerkkeinä mieluummin elämysten kuin tavaroiden kasaamisen ja ennemmin muilta saadun ohjailun kaipuun kuin heille suunnatun komeilun. Slaterin (1997, 92-93) mukaan monen tutkijan (mm. Lasch 1978 ja Sennett 1977) mielestä ihmisen käpertyminen itsen ympärille kulutuskulttuurissa on osoitus patologisesta tilasta, tarkemmin sanottuna narsismista. Se ei ole itseen ihastumista vaan melkein päinvastaista asiaa: itsensä ja rajojensa tuntemisen puutetta. Narsistia ajaa halu loputtomiin nautintoihin, kokemuksiin ja yllykkeisiin ilman mitään sitoutumista; jokainen objekti, inhimillinen tai muu, on haluttu osana oman omnipotenssin ja impotenssin välille viritettyä dialektiikkaa.

Gronow (1997, 5) huomauttaa harvoin sivilisaatiokriittikkoihin kuuluneen valistusfilosofi Rousseau'n erottaneen kaksi itserakkauden muotoa: aidon itserakkauden ja itsekkyyden. Ihminen kykenee arvioimaan ja hallitsemaan tarpeita, jotka ovat peräisin edellisestä. Jälkimmäisen hän katsoo johtavan keinotekoisien tarpeiden ilmaantumiseen ja kehittymiseen. Itsekkyyks aiheutuu sosiaalisesta vuorovaikutuksesta: emulaatio johtaa loputtoman tyydyttämättömyyden tilaan. "Vertaan itseäni sinuun; sinä minuun jne. aina ikuisuuteen saakka." Keinotekoiset tarpeet ovat Rousseaula sidoksissa paitsi yksityisomistukseen, vuorovaikutukseen yleensä ja erikseen työnjaon ja kaupan lisääntymiseen.

Bauman (2007, 42) katsoo esiin työntyvän ilmiön, synkämäielisyyden ja apatian, *melankolian*, viime kädessä kuluttajalle tyyppilliseksi vaivaksi ('generic affliction'). Hän toteaa, että *homo eligen*s, valitseva ihminen, kokee olevansa pakotettu ja samanaikaisesti addiktoitunut mutta kyvytön valit-

semaan. Jatkuvaa valintamahdollisuuksien lisääntymistä (ja taloudellista kasvua sen mahdollistajana) edellyttävän elämäntavan ja tuhokehityksen välistä syy-seuraus-yhteyttä on vain vaikea myöntää: ikävät asiat helposti torjutaan tietoisuudesta.

Baumanin mukaan diagnoosin ja hoitotoimenpiteiden on kehityttävä rinta rinnan. Jälkisanoissaan teokseensa *Notkea moderni* Bauman (2002, 255) kirjoittaa Bourdieun *La misère du monde*¹⁰² -teokseen (1993) viitaten, että ”muinaisen, mutta pitkälti yhä pätevän hippokraattisen perinteen mukaan aito lääketiede alkaa näkymättömän sairauden tunnistamisella.” On tunnistettava tosiasiat, joita sairastunut ei kerro. Yhteiskunnasta puhuttaessa se tarkoittaa sellaisten rakenteellisten syiden paljastamista, jotka vihjaavat tilastaan vain väärillä ne. Bauman jatkaa, että sairauden diagnosointi ei tarkoita vaivan parantamista sen enempää lääketieteen tai sosiologian kohdalla. Yhteiskunnan sairaus eroaa kuitenkin ruumiillisista sairauksista merkittävällä tavalla: ”kun on kyse sairaasta sosiaalisesta järjestyksestä, osuvan diagnoosin puuttuminen on keskeinen, ehkä jopa ratkaiseva osa sairautta.”

Suosittellessaan ’toimeksiantoa sosiologialle’¹⁰³ Bauman tähdentää sairauden merkiksi sen, että yhteiskunta lakkaa kysymästä itseltään. Kyselemisen uudelleen aloittaminen on iso askel parantumisen tiellä. Hän toteaa, että ”jos ihmisen tilaa pohdittaessa selittäminen ja ymmärtäminen ovat yhtä – silloin yrityksissä parantaa ihmisen tilaa diagnoosi ja terapia sulautuvat toisiinsa.” (mt. 255).

Kokonaista populaatiota koskevan ’terveydentilan’ spekulointiin liittyy ongelmia, joista tuon esiin kaksi. Ensik-

¹⁰² Kyseisessä teoksessa Bourdieu katsoo sosiologian tehtävän olevan paljastaa ja murtaa arkiajattelulle näkymättömiä asioita ja tehdä taloudellisten ja sosiaalisten rakenteiden passiivinen väkivalta näkyväksi. Hän katsoo tarjoavansa välineitä yhteiskunnan muuttamiseen kärsimyksen poistamiseksi vaikuttamalla valtasuhteisiin. Tämän tehtävän hän näkee ’vapauttavaksi’ (Purhonen & Roos, toim. 2006, 20-22.)

¹⁰³ Bauman puhuu sosiologian ’kutsumuksesta’ (vocation).

sikin yksilön on vaikea poiketa normaaliksi koetusta, tässä tapauksessa kuluttajana omaksutusta, käyttäytymismallista. Syynä on kulutuskäyttäytymisen juurtuneisuus (embeddedness) sosiaalisiin suhteisiin, joista irti rimpui tu mieleen Münchhausenin dilemman. Toiseksi, väittäessään että oma tutkimuspopulaatio (johon itsekin kuuluu) olisi väärän tietoisuuden vallassa tai sairas, tulee tahtomattaan asettuneeksi ”omiensa” yläpuolelle. Ongelma koskee kaikkia kokonaisen arvojärjestelmän haastavia kriitikoita (ks. Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 22-23).

Ratkaisua dilemmaan voi hakea tietoisesta itsensä positioimisesta samaan ’tilaan’ tutkittaviensa kanssa, jolloin kriittisellä tutkijalla on periaatteessa vain yksi mahdollisuus diagnostikkona: sikäli kuin hän syyllistää kuluttajat näiden itselleen aiheuttamasta sairaudesta, hän tulee samalla syyllistäneeksi itsensä. Kritiikki kääntyy itsekritiikiksi. Tällä on kumulatiivinen toiminnallinen vaikutus, jos riittävän monelle selviää oma tilansa ja siitä avautuva toisin tekemisen mahdollisuus.

Kysymyksenasetteluuni pohjautuvan hypoteesin mukaan intersubjektisen tarveriippuvuuden ihmissuhteita rasittava vaikutus edustaa normaaliuden patologiaa kulutusyhteiskunnan kontekstissa. Näkökulman merkittävä varhainen edustaja on Thorstein Veblen, jota ei millään muotoa voi pitää moralistina; pikemminkin hän tekee viiltävän analyysin amerikkalaisen yhteiskunnan yläluokan käyttäytymismallista runsaat sata vuotta sitten. Sitä voi pitää myös onnistuneena ennusteena tulevasta: nousevan keskiluokan ja sitä kohti kurkottavan väestönosan (mukaan lukien työväestön) yhteisestä pyrkimyksestä tavoittaa omaansa ylempänä häämöttävä elintaso.

Veblen on erikoisasemassa kulutustutkijoiden joukossa erityisesti sen kollegoistaan poikkeavan tavan johdosta, jolla hän asettuu taloustieteen sisäpuolelle kulutuksen ilmiön tarkastelijana (Mason 2000). Teollisesta vallankumouksesta

lähtien parin vuosisadan ajan tuotannon nähtiin sijoittuvan yhteiskunnan ytimeen (ks. esim. Ritzer & Jurgenson 2010, 14). Näin siitäkkin huolimatta, että moderneissa talusteorioissa aina marxismia myöten katsottiin, että tuotanto ja kulutus ovat sisäsyntyisesti toisiinsa kytköksissä ja että hyvin konkreettisesti mielessä yhtäältä tuotannosta saatavat tulot ja toisaalta ostovoima ovat saman kolikon kaksi puolta. Kulutuksella nähtiin kuitenkin olevan vain reaktiivinen rooli.

Marx katsoi työn tavaraluonteen johtavan kapitalistien pyrkimykseen minimoida työn hinta, mikä taas rajoittaa kokonaiskysyntää ja osaltaan aiheuttaa jatkuvia häiriöitä markkinoilla tuotannon ja kulutuksen epätasapainon vuoksi (Slater 1997, 179-183.) Marxilta jäi kuitenkin kurjistumisteoriassaan huomioimatta se mahdollisuus, että kaikki vaurastuvat, mutta että niukkuudesta ei silti päästä: 'kurjistuminen' muuttuu suhteelliseksi. Tälle alueelle sijoittuu Veblenin analyysi amerikkalaiselle yhteiskunnalle ominaisesta emulatiivisesta, erottumiseen ja jäljittelyyn perustuvasta sosiaalista asemaa koskevasta kamppailusta. Malli on sittemmin globaalistunut.

4. Veblen ja tarpeiden intersubjektius

JOHDANTOA LUVUN SISÄLTÖÖN

Veblenin anniksi taloustieteeseen voi katsoa sen, että hän asetti kulutuksen ikään kuin talouden moottoriksi. Hän jatkoi ja täydensi vuosikymmenen verran aikaisemmin alkanutta uusklassiseen taloustieteeseen nähden 'toisinajattelevaa' linjaa sosiologisia ja psykologisia elementtejä sisältävän kulutusteorian rakentamisessa. Hänen kylmäkiskoisessa amerikkalaisen yhteiskunnan analyysissään ihminen ei ole taloustieteen olettama reaktiivinen, rationaalinen ja riippumaton valitsija vaan muita kadehtiva ahne kilpailija ja kiipeilijä, vuoroin jäljittelijä vuoroin taas erottautuja; kuluttaja on talouden dynamo, joka pitää tuottajan toimeliana.¹⁰⁴

Kerskakuluttajan karikatyyrin varhainen maalaja kirjoitti klassikkoteoksensa *The Theory of the Leisure Class* sellaisena

¹⁰⁴ Marxin riistoteoriassa kulutusta tarkastellaan vain työvoiman uusintamisen näkökulmasta, kasvavan tuotannon työvoimalähtöisenä edellytyksenä. Useimpien taloustieteilijöiden näkökenttään kulutus tuli puolestaan kokonaiskysynnän tasolla, jonka jatkuvan kasvun edellytyksiin he keskittyivät. Oletuksena oli yksittäisten kuluttajien rationaalinen, hyötyyn keskittyvä päätöksenteko ostovoimansa käytössä. Riukulehto (2002, 7-8) luonnehtii Veblenin näistä oletelmista poikkeavaa käsitystä ihmisten käyttäytymisestä seuraavasti: "Ei ole rationaalisesti käyttäytyvää ihmistä. Ihminen ei ensi sijassa pohdi toimintaansa ja valintojaan, hän vain toimii. (...) Veblen hylkäsi utilitaristisen hyötyteorian. Se ei tarjoa pitävää pohjaa modernille taloustieteelle." (ks. myös Riukulehto 1998, 60, jossa hän toteaa Veblenin olleen ensimmäisiä taloustieteilijöitä kautta aikojen, jotka ymmärsivät talouden todella koostuvan kahdesta lohkokosta: tuotanto ja kulutus edellyttävät toisiaan.)

ajankohtana (1899), jota jo leimasi kiihtyvä talouskasvu.¹⁰⁵ Teollistumiseen liittynyt teknis-taloudellinen kehitys aikaansai sekä tuotannon että kokonaisuutensa moninkertaistumisen muutaman sukupolven välein. Aikaväli 1880–1930 oli teollisuuden siirtymäkautta kulutustavaroiden valmistamiseen tuotantohyödykkeiden sijasta. (Slater 1997, 13). Veblen ikään kuin näki ihmisen kehityksen tuottajasta kuluttajaksi, mutta kuluttajuuden nousevalle trendille hän postuloi myös vastapoolin: kulutettavan tavaran lisääntymisen takaa kerskailevaa tuhlausta vierastava ja sille vastakkainen voima, työteliäisyyden vaisto, joka piinaa myös joutilasta ihmistä.¹⁰⁶ Runsaat sata vuotta Veblenin teoksen jälkeistä aikaa todistavat työn tuottavuuden valtavasta kasvusta, joka on myös kuluttajan kasvavan ostovoiman edellytys.

Kerskailevan tuhlauksen ja työteliäisyyden normeihin Veblen lisää ihmisluntoa ohjaavaksi laajaksi periaatteen saalistusmentaliteetin, jonka hän toteaa yleisyydeltään ja psykologiselta sisällöltään sijoittuvan kahden edellisen periaatteen väliin (s. 65). Tämä mentaliteetti tai taipumus periytyy ihmiskunnan kehityksen varhaisemmasta vaiheesta, jota Veblen nimittää barbaari- eli saalistus- tai ryöstövaiheeksi. Saalistus muuttuu yksityisomistuksen instituution myötä ryhmän sisäiseksi kamppailuksi sosiaalisesta asemasta, jossa komeilevalla (ostentatious) tai kerskailevalla (conspicuous) kulutuksella on keskeinen rooli. Kateuden sävyttämä vertai-

105 Leachin (1993) mukaan kulutus kasvoi Yhdysvalloissa hyppyaskelein 1800-luvun lopulta lähtien: Ruonan tuotanto 40 prosenttia vuosien 1899–1905 välisenä aikana, naisten ja miesten valmisvaatteet koruineen 100 prosenttia vuosikymmenen 1890–1900 aikana, lasitavaran ja valaisimien tuotanto kasvoi 84 000 tonnista 250 000 tonniin välillä 1890–1914. Vuonna 1890 myytiin Yhdysvalloissa 32 000 pianoa, vuonna 1904 myynti oli 374 000 kappaletta. (Robbins, 2008.)

106 Joutilas ihminen ratkaisee työteliäisyyden vaiston ongelman turvautumalla teeskentelyyn. Keinoina ovat mutkikkaat kohteliaisuusäännöt ja suostuminen seremoniallisiin sosiaalisiin velvoitteisiin, kuten näennäishyödyllisten organisaatioiden perustamiseen, touhuiluun ja paljooon puhumiseen. ”Ja mielekkään toiminnan teeskentelyyn liittyy ja kutoutuu usein, joskaan ei aina, johonkin vakavaan päämäärään suuntautunut pyrkimys” (Veblen 2002, 61).

leva kilpailu, emulaatio, ylläpitää yhteisössä sosiaalista dynamiikkaa jokaisen pyrkiessä parantamaan omaa suhteellista asemaansa.

Veblen (s. 55) havaitsi ensimmäisten joukossa sittemmin sosiologien pysyvän kiinnostuksen kohteeksi tulleen *trickle-down*-ilmiön¹⁰⁷: ”Moderneissa sivistisyhteiskunnissa luokkien väliset rajat ovat muuttuneet epämääräisiksi ja liikkuviksi, jolloin ylemmän luokan asettama hyvämainaisuuden normi pääsee vaikuttamaan lähes esteettömästi aina yhteiskuntarakenteen alimpiin kerroksiin saakka”.

Veblenin tapa tuoda peili yhdysvaltalaisen eliitin katsottavaksi saavutti aluksi merkittävää huomiota. Galbraith (1972, 33) antaa oman todistajanlausuntonsa Veblenin vaikutuksesta maanmiestensä kulutuskäyttäytymiseen: ”Amerikkalaiset rikkaat eivät koskaan toipuneet siitä sardonisesta¹⁰⁸ ylenkatseesta, jolla Veblen analysoi heidän käyttäytymistään. Tämän seurauksena kokonaisen yhteisön tavat muuttuivat. Sen jälkeen kun hän keksi ilmauksen ’silmiinpistävä kulutus’, osa kielestä ja kiinteistömarkkinat Newportissa eivät enää olleet entisellään. Mikä oli ollut suurinta ja parasta, oli nyt vulgaareinta.”

Taloustieteessä Veblenin edustama ajattelu sen sijaan karistettiin pian marginaaliin hankalasti matematisoitavana ja mallinnettavana. Puoli vuosisataa myöhemmin ilmaantui kuitenkin kaksi merkittävää yritystä tuoda Veblen takaisin taloustieteen kartalle. ’Uskalikot’ olivat James Duesenberry ja Harvey Leibenstein. (Ks. tt. 4.3. ja 4.4.) Veblenin ’koulukunnan’ mukaan kamppailussa elintasosta ei ole kysymys fysiologisten vaan sosiaalisten tarpeiden tyydyttämisestä, *sosiaalisesta toimeentulosta*. Kulutuksessa on kyse arvo- ja vaikutusvaltaan tähtäävästä taistelusta, kulutustason tuomasta yhteiskunnallisesta asemasta. Vaikka tällainen sotiminen ei

107 Ilmiöllä ymmärretään haluttujen asioiden (aineellisten tai henkisten) käyttöönoton valumista sosiaalisten kerrostumien läpi.

108 Termi tarkoittaa ’kouristuksenomaista, katkeran ivallista’ (naurua tai hymyä).

olisi evoluution sanelemaa käyttäytymistä – kuten Veblen näyttää uskovan – se paljastuu kulutusyhteiskunnan keskeiseksi, joskin vaietuksi piirteeksi.

4.1. Sosiaaliseen asemaan tähtäävä näyttävä kulutus

Klassikkoteoksessaan Veblen esittelee näkemyksen, jonka mukaan ihmiskunta on kehittynyt vaiheittain kohti yhä korkeampaa kulttuuria. Primitiivinen rauhanomainen vaihe on alkuperäinen. Sitä seuraa barbaari- eli saalistusvaihe. Vihdoin moderni industrialismi syrjäyttää tuon kehitysasteen, mutta saalistusmentaliteetti säilyy, saaden tosin uusia ilmenemismuotoja. Sosiaalisen *statuksen* tavoittelun dynamiikka on keskeinen juonne kulttuurien muotoutumisessa. Sitä ilmentää hyödykkeiden omistuksen ja varallisuuden näyttävä esittely.

Veblenin mukaan ihmisten välinen taistelu tavaroiden omistuksesta leimaa taloudellista prosessia kaikkialla, missä on yksityisomistustalouksia. Talousteoriassa hän sanoo kannatettavan ajatusta, että syntyvä ylijäämä käytetään fyysisten mukavuuksien lisäämiseen tuotannon tehokkuuden saavutettua tason, jolla se tarjoaa teolliseen prosessiin osallistuville tuntuvasti enemmän kuin pelkän perustoimeentulon. Veblen myöntää, että kulutuksen voi ajatella tyydyttävän kuluttajan fyysisiä tarpeita yhtä hyvin kuin korkeampiakin henkisiä, esteettisiä, älyllisiä tai millaisia hyvänsä tarpeita. ”Mutta vasta kun tavaroiden kulutus ymmärretään huomattavasti naiivista merkityksestään eroavalla tavalla, sen voidaan väittää tarjoavan yllykseen, josta kasautuminen poikkeuksetta saa alkunsa.” (s. 28.)

Todettuaan, että omistusoikeuden perimmäinen vaikutin on kilpailu, Veblen esittää omistustalouksia koskevia teesejä. Kilpailu säilyttää aktiivisen asemansa myös synnyttämänsä yksityisomistuksen instituution myöhemmässä kehityksessä, kuten myös niiden sosiaalisen rakenteen

piirteiden kehityksessä, jotka liittyvät omistusoikeusinstituutioon. Rikkaus tuottaa kunniaa samalla kun se luo kateutta herättävän vertailutilanteen; mitään muuta yllykettä omaisuuden hankintaan ja etenkin varallisuuden kasaamiseen ei voida perustella yhtä vakuuttavasti. (s. 28)¹⁰⁹

Keskimmäisellä kehitysasteella, barbaari- eli saalistusvaiheessa, ryhmäomistus alkaa syrjäytyä yksityisellä omistuksella. Joutilas luokka syntyy.¹¹⁰ Kun aiemmin ryhmä keräsi ja vertaili omistuksiaan (saaliitaan) vihollisen vastaaviin, nyt hyödykkeiden hankkiminen yksityistyy ja *vertailu alkaa tapahtua ryhmän sisällä*. Veblenin kauaskantoinen huomio oli, että kun yksityinen omistusoikeus alkaa saada pysyvän muodon, myös vertailun näkökulma muuttuu. Muutokset riippuvat toisistaan. Omaisuus on kasvavan talouden kulttuurissa edelleen eräänlainen palkinto, mutta ei saaliina viholliselta vaan voittoina taistelussa oman väen jäsenten kanssa. Se on merkki omistajansa erinomaisuudesta. Omistetuista hyödykkeistä tulee statussymboleja. Eriarvoisuus ryhmän sisällä kasvaa. (s. 29.)

Veblen haluaa vielä vahvistaa teesiään erottautumisen halusta omistusoikeuden alkutekijänä toteamalla, että omistusoikeus ei ole syntynyt ja kasvanut instituutioksi minimitoimeentulon saavuttamiseksi. ”Tärkein kannustin oli alusta alkaen kateutta herättävä varallisuudella erottautuminen, eikä mikään muu vaikutin ole korvannut sitä myöskään myöhemmissä kehitysvaiheissa kuin korkeintaan väliaikaisesti ja poikkeuksellisesti” (s. 29). Voisi jälkiviisaasti todeta, että kyseinen kannustin on trickle down -ilmiön seurauksena tullut kulutusyhteiskunnan läpäiseväksi piirteeksi.

109 Arvelen, että Veblen päätyi abduktion avulla hypoteesiin ”kateutta herättävästä vertailutilanteesta” eli kilpailusta rikkauksien ylenpalttisen haalimisen selityksenä – ”parhaana selityksenä” oudolle ilmiölle.

110 ”Joutilas luokka saa alkunsa samassa kulttuuri evoluution vaiheessa kuin yksityisomistus. Tämä on väistämätöntä, sillä samat taloudelliset voimat synnyttävät molemmat instituutiot. Kehityksensä alkuvaiheessa ne ovat ainoastaan yhteiskuntarakenteen samojen yleisten tosiseikkojen eri aspekteja” (Veblen, 27).

Erottautuminen laumasta yksilöksi ja omistajaksi asettaa ihmiset *yksilöinä* vastakkain. Tavaroiden hankkiminen ja kasaaminen on yksityisomistukseen pohjautuvassa järjestelmässä käyttökelpoisin ja näyttävin keino tavoitteiden saavuttamiseksi. Kun ihmisten väliset eturistiriidat aletaan tiedostaa, työteliäisyyden vaisto, suorittamisen halu, muotoutuu ”yhä enemmän ponnisteluksi muiden ihmisten varallisuusperusteiden saavutusten ylittämiseksi” (s. 32).

Veblen toteaa, että keskinäiselle kilpailulle ei näy loppua. Samalla hän torjuu käsityksen siitä, että jatkuvallakaan talouskasvulla voitaisiin voittaa niukkuus, koska sekä köyhyys että rikkaus ovat suhteellisia. ”Jos omaisuuden kasaamisen kannustimena olisi perustoimeentulon tai fyysisen hyvinvoinnin tarve, niin kuin joskus oletetaan, yhteisön taloudelliset kokonaistarpeet saatettaisiin kenties tyydyttää jossakin tuotannon tehokkuuden kehityspisteessä. Koska taistelu on kuitenkin pohjimmiltaan kateutta herättävään vertailuun perustuvaa arvostuskilpailua, mikään lopullinen ratkaisu ei ole mahdollinen” (s. 31).

Luulisi, että tietyn elintason saavuttanut ihminen haluaisi lisäbonusta rahan sijasta vapaa-aikana, kun tuotannon tehokkuus kasvaa ja antaa tähän mahdollisuuden. Näin ei jostain syystä käy. Veblen – toisin kuin Soininvaara (2007) ja Schor (2010) yli sata vuotta myöhemmin – painottaa työntekijöiden omaa halukkuutta lisätä työpanostaan. Hän asettaa syyn sosiaalipsykologiseen kontekstiin: ”yhteisön työtätekevät jäsenet käyttävät ylimääräisen energian mieluummin parantaakseen tulostaan kerskakulutuksessa kuin löysätäkseen tahtia. ”Tuotannonlisäys käytetään tyydyttämään tuhlauksen tarvetta, joka on talousteoriassa tavallisesti korkeammiksi tai henkiseksi kutsuttujen tarpeiden tavoin loputtomasti laajeneva” (s. 68). Tässä Veblen viittaa liberalistiseen näkemykseen tarpeiden rajattomuudesta.

Jotta ihminen on tyytyväinen, hänen täytyy omistaa yhtä paljon tai mieluummin hiukan enemmän kuin muut sa-

maan luokkaan kuuluvat. Mutta hänen hankittuaan lisää ja hänen totuttuaan uuteen tasoonsa se ei enää anna hänelle tyydytystä. Saavutettu taso on vain lähtökohta uusille hankinnoille ja vertailuille muiden (ylempien) kerrostumien edustajien kanssa. Ihminen on tuomittu ’krooniseen tyytymättömyyteen’, koska aina on yläpuolella joku, jonka taso täytyy yrittää saavuttaa (ja sen jälkeen ylittää). Mikään tasajako tai oikeudenmukaisuus ei tuo pysyvää tyytyväisyyttä, sillä jokaisen pyrkimys on voittaa muut.

Pidän alla olevaa Veblenin omaa yhteiskunta-analyysiaan kokoavaa kappaletta erityisen valaisevana myös nyky-yhteiskuntaa ajatellen:

”Kaikissa yhteisöissä, joissa tavaroiden hallussapito perustuu yksityiseen omistusoikeuteen, jokaisen ihmisen on oman mielenrauhansa turvaamiseksi omistettava yhtä paljon tavaroita kuin ne, joihin hän on tottunut samastumaan, ja on ilmeisen nautinnollista omistaa vielä enemmän kuin muut. Mutta kun henkilö tekee uusia hankintoja ja tottuu tästä seuraavaan uuteen vaurauden tasoon, se lakkaa tuottamasta merkittävästi suurempaa tyydytystä kuin entinen elintaso. Suuntauksena on joka tapauksessa kulloisenkin varallisuustason muuttaminen jatkuvasti uuden rikastumisen lähtökohdaksi. Tämä puolestaan synnyttää uuden riittävyysnormin ja uuden varallisuusluokituksen, jonka perusteella itseä verrataan naapureihin.” (s. 31)

Veblen toteaa, että taistelu taloudellisesta arvonnannosta tulee elämäntavaksi ja tavoitteeksi elämässä. ”Omasta suhteellisesta menestyksestä, joka on koettu kateutta herättävässä varallisuusvertailussa, tulee toiminnan normaali, yleisesti hyväksytty ja oikeutettu päämäärä.” Kuitenkaan Veblen ei halua moralisoida ”kateutta herättävä” -termillä: siinä tarkoituksena ei ole kiitellä tai väheksyä, ylistää tai valitella mitään niistä ilmiöistä. Termiä hän sanoo käyttävänsä tek-

nisesti määrittämään ”suhteelliset itsetyytyväisyyden asteet, joita sekä jokainen itse että muut voivat oikeutetusti käyttää tarkastelussaan”. Johtopäätös on kuitenkin merkittävä: ”Kateutta herättävä vertailu on arviointiprosessi, jossa mitataan ihmisen arvoa” (s. 32).

’Tuhlaus’ on toinen keskeinen termi, jota Veblen käyttää teknisessä tarkoituksessa. Tuhlailevaa kulutusta ei tule tulkita viittauksena inhimillisen toiminnan tuotteiden tai ihmiselämän perusteettomaan kuluttamiseen. ”Talousteorian näkökulmasta kyseinen kulutus ei ole sen perustellumpaa tai perusteettomampaa kuin mikään muukaan kulutus.” Veblen liittyy tuhlaus-käsitteen tulkinnassaan ’rationaalisen valinnan teoriaan’: tuhlailevassakin kulutuksessa on näet kysymys hyödystä, vaikkakin perustelu tuntuu kehäpäätelmältä (joskin ehkä tietoisesti tehdyltä): ”Minkä kulutusmuodon kuluttaja valitseekin ja mitä päämäärää hän valinnallaan tavoittelee, valinta on hänen kannaltaan hyödyllinen juuri siksi, että hän asettaa sen etusijalle.” Uusklassisteihin liittyen hän irtisanoutuu arvoarvostelmista ja tulee näin legitimoineeksi *homo oeconomicuksen* perillisen *homo consumensin*: ”Yksittäisen kuluttajan kohdalla kysymys tuhlaavaisuudesta ei kuulu varsinaisesti talousteorian piiriin. Siksi ’tuhlauksen’ käyttäminen teknisenä terminä ei mitenkään tuomitse kuluttajan vaikuttimia tai tavoitteita kerskailevan tuhlauksen kriteerien vallitessa” (s. 61–62).

Veblen jatkaa pohdiskeluaan tuhlauksesta toteamalla sen saavan arkisessa kielenkäytössä paheksuvan merkityksen. Tämä ”terveen järjen” merkitys on seurausta työteläisyyden vaistosta. Tuhlauksen kansanomaisen tuomitsemisen takana on ajatus, että ”ollakseen sovussa itsensä kanssa tavallisen ihmisen on voitava nähdä kaikki inhimillinen ponnistelu ja nautinto parannuksena elämään ja hyvinvointiin sinänsä”.

Veblen tekee eron tuhlauksen ja sitä koskevan tietoisuuden tai pikemminkin siihen liittyvän tiedostamattomuuden välille: kerskailevan tuhlauksen piiriin tulee laskea vain

sellainen kulutus, johon joudutaan kateutta herättävän taloudellisen vertailun takia. ”Tietyn esineen tai elementin sisällyttäminen tähän luokkaan ei kuitenkaan edellytä, että kuluttava henkilö tunnistaisi sen tuhlaukseksi.” Esimerkiksi matkapuhelimen voisi nähdä nykyajan esimerkkinä siitä, mihin Veblen seuraavassa viittaa: ”Varsin usein sattuu, että jokin elintason osatekijä, joka aluksi näyttää etupäässä tuhlaukselta, muuttuu lopulta kuluttajan silmissä välttämättömyystarvikkeeksi.” Veblen ei voinut nähdä, että välttämättömyystarvike on suhteellinen käsite siinä mielessä, että samaa funktiota toimittavasta hyödykkeestä ilmestyy yhä uusia versioita, jotka puolestaan muuttuvat välttämättömyyshyödykkeiksi. Veblen on maltillinen esineen kerskaulottuvuuden arviossaan: hän näet myöntää hyötytarkoituksen mahdollisesti liittyvän mihin tahansa esineisiin tai palveluksiin, ”vaikka niiden ensisijainen tarkoitus olisi ilmiselvästi kerskaileva tuhlaus; yhtä uskaliasta olisi toisaalta väittää, ettei tuhlauksella ole mitään osuutta ensisijaisesti hyödyllisen tuotteen arvossa” (s. 62–63).

Kateutta herättävä vertailu ja tuhlaus nivoutuvat yhteen: Tuhlaukseksi on luokiteltava tavanomainen kulutus ”sikäli kuin sen perustana oleva tapa voidaan palauttaa kateutta herättävään taloudelliseen vertailuun eli sikäli kuin siitä ei olisi voinut tulla tapaa eikä normia ilman varallisuuteen perustuvan arvonannon tai suhteellisen taloudellisen menestyksen periaatetta” (s. 62). Omistus sinänsä ei tuo vebleniläisittäin maksimaalista tyydytystä: se täytyy panna esille toivottavan vaikutuksen aikaansaamiseksi. Ihmisten arvonannon saavuttamiseksi ja säilyttämiseksi ei pelkkä vauraus tai valta riitä. Ne on asetettava näkyville, sillä arvonanto myönnetään vain todisteita vastaan. Toisaalta ”(v)aurauden osoittamisella ei pyritä yksinomaan tekemään vaikutusta muihin ja pitämään heitä jatkuvasti tietoisina omasta merkityksestä; yhtä lailla on kyse oman itsetyytyväisyyden kasvattamisesta ja säilyttämisestä” (s. 33).

Vaurauteen liittyvä taloudellinen voima tulee näyttää ulospäin. Kaikissa järjestyneissä teollisuusyhteiskunnissa arvonanto perustuu viime kädessä taloudelliseen voimaan. Se tuodaan esiin joutilaisuuden ja kerskakulutuksen keinoin. Molemmat menetelmät säilyttävät muodikkuutensa sosiaalisen asteikon alhaisillakin portailla. Näyttöhalu koskee kaikkia yhteiskuntaluokkia. ”Ihmiset ovat valmiita kärsimään varsin suurta kurjuutta ja epämukavuutta ennen kuin työntävät syrjään vihonviimeiset varallisuuden perustuvan kunniallisuuden rippeet ja siihen tähtäävät pyrkimykset.” (s. 55.)

Veblen panee merkille, että urbanisoituminen edistää näyttävää kulutusta. Kerskakulutus edellyttää suhteellisesti suurempaa osaa kaupunki- kuin maaseutuväestön tuloista ja sen tarve on kaupunkimiljöössä myös pakottavampi. Siksi säästäminen ei kuulu kaupunkiasumiseen: kaupunkiväestö elää maalaisväestöä yleisemmin ”kädestä suuhun” säädylisen vaikutelman antamiseksi. Tämä ei johdu maalaisväestön vähemmästä varallisuuteen kohdistuvasta kiinnostuksesta eikä kaupunkilaisten luontojaan suuremmasta halusta ”kerskakulutuksen synnyttämää erityislaatuista mielihyvää” kohtaan. ”Yllykkeet tämän tyypisiin rikkauden osoituksiin ovat kuitenkin suuremmat ja niiden tilapäinen teho ilmeisempi kaupungissa. Siksi kyseiseen menetelmään turvautaan kärkkäämmin, ja taistelussaan toisten päihittämiseksi kaupunkiväestö työntää tavanomaista kerskakulutuksen normiaan ylöspäin.” Kaupunkilaiset eivät pääse helpolla: kaupungissa vaaditaan suhteellisesti suurempaa kulutusta tietynasteisen varallisuusperustaisen säällisyyden osoittamiseksi. ”Korkeampaan vallitsevaan normiin mukautuminen muuttuu välttämättömäksi. Kaikissa luokissa kunniallisuuden vaatimukset kasvavat, ja kunniallista julkisivua on kyettävä pitämään yllä kastista putoamisen uhalla.” (s. 57.)

On yhtä vaikeaa luopua ’korkeasta’ elintasosta kuin alentaa jo valmiiksi suhteellisen matalaa tasoa: tosin vaikeus on

edellisessä tapauksessa lähinnä moraalinen, kun jälkimmäinen voi puolestaan merkitä fyysisen hyvinvoinnin huomattavaa vähenemistä. (s. 64.) Ihmisen on helppo tottua tilanteeseensa, kunhan se on tasapainossa suhteessa verrattaviin: elintaso itsessään on eräänlainen tottumus. ”Se tarkoittaa totunnaista tapaa ja asteikkoa, jolla vastataan ärsykkeeseen. Vaikeus peräytyä tavanomaiselta tasolta on vaikeutta luopua kerran muodostuneesta tottumuksista” (s. 66).¹¹¹

Tietoliikenteen ja liikkumavälineiden nopeutuminen liittyy samaan teollistumis- ja kaupungistumisprosessiin. Tiedonvälityksen kehitys ja väestön suurempi liikkuvuus mahdollistavat yksilön asettumisen useampien ihmisten nähtäväksi, ja näiden ihmisten ainoa keino arvioida hänen kunniallisuuttaan on tutkia tavaroita ja tapoja, joilla hän voi kerskailla heidän näköpiirissään ollessaan. Myös naapureiden kesken päätetään tavaroiden välityksellä. Veblen toteaa, että naapurit eivät oikeastaan ole toistensa ”sosiaalisia naapureita” tai edes tuttavita. Silti heidän saamastaan hyvästä vaikutelmasta on suuri hyöty. ”Ainoa mahdollinen keino vakuuttaa nämä ynseät tarkkailijat omasta taloudellisesta voimastaan on tuoda herpaantumatta esiin maksukykyään.” Sama ilmiö ulottuu suurten ihmismassojen kokoontumisiin, kuten teatterissa, kirkossa, tanssisaleissa, hotelleissa, puistoissa jne. tapahtuviin toisiaan tuntemattomien ihmisten kohtaamisiin. (s. 56.)

Veblen luonnostelee ajatusta ihmisen perus- ja lisätarpeista lähestyen niitä luopumisen vaikeuden näkökulmasta. Hän toteaa, että vaikka ihmiset eivät mielellään luovu mistään totutusta kulutuksesta, ”on olemassa tiettyjä kulutustapoja, joista luovutaan äärimmäisen vastahakoisesti”. Nämä ovat niitä, jotka liittyvät elämän ”perusedellytyksiin eli toimeentulominimiin”. Minimitaso on suhteellinen, se pyrkii

111 Ylöspäin on sen sijaan helppo edetä: ”Jos perääntyminen onkin vaikeaa, edistyminen kerskakulutuksen saralla on sitä vastoin suhteellisen helppoa: se käy lähestulkoon itsestään” (Veblen, 64).

nousemaan. ”Toimeentulominimi ei tietenkään ole mikään pysyvästi lukkoonlyöty päivittäinen tavara-annos, jonka laatu ja määrä säilyisi muuttumattomana.” Matalimmillaan se on elämän ylläpitämiseen vaadittava kulutettujen tavaroiden kokonaismäärä. Nämä yksilön elämää hallitsevista tottumuksista ”vanhimmat ja syvimmälle juurtuneet ovat myös sitkeimpiä ja ehdottomimpia” (s. 66).

Perustarpeiden jälkeen tulevat ”jokseenkin epäsäännöllisessä ja vaihtelevassa järjestyksessä korkeammat tarpeet eli yksilön tai lajin myöhemmin muotoutuneet tottumukset”. Nämäkin ’kulttuuriset tarpeet’ voivat pinttyä aikojen myötä: ”Mitä pidempiaikainen totuttautumisprosessi on ja mitä yhtäjaksoisempi ja elämänprosessin aiempien piintyneiden muotojen kanssa yhteneväisempi tottumus on, sitä sinnikkäämmiin se yleensä pitää puoliaan”. Veblen katsoo, että totuttautumisen keston ohella myös perityt luonteenpiirteet ja taipumukset selittävät yksilön elämäntapaa hallitsevia tottumuksia, vähän samaan tapaan kuin alkoholismi tai uskonnollisuus näyttää helposti periytyvän sukupolvelta toiselle.

Veblen toteaa, että joutilasluokan jäsenyyteen nykyään (1899!) oikeuttavat yksinomaan varallisuuden hankintaan liittyvät kyvyt. ”Barbarian saalistukseen liittyvistä piirteistä jäljelle on jäänyt määrätietoisuus, joka erotti menestyksekkään saalistavan barbaarin hänen syrjäyttämästään rauhanomaisesta villistä” (s. 127). Jotakin muutakin on periytynyt barbaari- eli saalistusvaiheen menestyjän piirteistä. ”Mahitipontinen hyökkäys ja siihen liittynyt voima sekä julman johdonmukainen statustietoisuus säilyivät edelleen luokan loistokkaimpina piirteinä. Ne ovat säilyneet aina meidän päiviimme saakka tyypillisinä ’aristokraattisina’ piirteinä.” Luonteenpiirteet eivät kuitenkaan enää erottele yläluokkaista ihmistä tuotannollisten luokkien säädystä ja kastista. Näillä kahdella kastilla on enemmänkin yhteistä verrattuna joihinkin muihin ryhmiin: ”Määrätietoisuuden voidaan pikemminkin sanoa erottavan molempia edellä mainittuja

luokkia kahdesta muusta ihmisryhmästä: päämäärättömistä tyhjäntoimittajista sekä alempaan luokkaan kuuluvista rikollisista.” (s. 127–128.)

Varallisuuskulttuuri eli teollisuusyhteiskunta on muovannut ylä- tai joutilasluokan ja tuottavien ihmisten piirteitä ja makuja samansuuntaisiksi. Heissä on jotakin joka ”oudosti” muistuttaa rikollisia. ”Thanteellinen varallisuuskulttuurin ihmisen muistuttaa ihanteellista rikollista: hän käyttää ihmisiä ja esineitä häikäilemättä omiin päämääriinsä ja suhtautuu kylmän piittaamattomasti toisten tunteisiin ja toiveisiin sekä tekojensa kaikkinaisiin seurauksiin” (s. 128). Tietyissä suhteissa ”rikollisen luonteenlaatu on läheisempää sukua varakkaille ja joutilaille luokille kuin tuottaville ihmisille tai päämäärättömien elättien luokalle”¹¹².

Elämä modernissa teollisuusyhteiskunnassa eli varallisuuskulttuurissa perustuu Veblenin mukaan valintaprosessiin, joka kehittää ja säilyttää tiettyä kyky- ja taipumusvalikoimaa. Hän panee merkille ihmisluonnon muuttumisen tavalla, joka eroaa jotenkin kaikista menneisyydestä periytyneistä muunnostyypeistä. Enää ei evoluutiolla ole yhtä tiettyä objektiivista päämäärää. Vakaa tavoitteellisuus eli suurempi määrätietoisuus ja sitkeys luonnehtivat meneillään olevaa prosessia erottaen sen synnyttämän temperamentin kaikista ihmisluonnon arkaaisista muunnoksista. Yksilöiden kykyjen ja taipumusten näkökulmasta voidaan yleisestä kehityssuunnasta erottaa kaksi haaraa, jotka ovat *varallisuuskeseinen* ja *tuotannollinen*. Veblen luonnehtii kummallekin ominaisia piirteitä yleisempien taipumusten, henkisen asenteen tai mielenlaadun säilymisen näkökulmasta: edellistä hän nimittää kateuden herättämisen itsekkääksi suuntaukseksi ja jälkimmäistä kateuteen liittymättömäksi taloudelliseksi suuntaukseksi. Älyllisen tai tiedollisen virityksensä

112 Veblen viittaa molempien ryhmien taipumukseen pelata, uskoa onneen ja harjoittaa menoja, jotka muistuttavat enemmän ’jumalisuutta’ kuin uskontoa.

suhteen edellistä kehityssuuntaa voitaisiin Veblenin mukaan luonnehtia tiedon, laatusuhteiden, statuksen tai arvon henkilökohtaiseksi näkökulmaksi, jälkimmäistä sarjojen, määräsuhhteiden, mekaanisen tehokkuuden tai käytön persoonattomaksi näkökulmaksi. (s. 128.)

Veblen jatkaa pohdiskeluaan temperamenteista ja luonteenlaaduista, jotka ilmentävät ja säilyttävät voittopuolisesti jompaakumpaa kehityshaaraa. ”Varallisuutta korostava elämä pyrkii yleisesti ottaen säilyttämään barbaarisen luonteenlaadun, kuitenkin siten, että alkuaikojen barbaarille tyypillisen mieltymyksen aineelliseen vahingontekoon korvaavat petos ja varovaisuus tai hallinnolliset kyvyt.” Säädylisen elämän malliin kuuluu barbaaristen piirteiden vaaliminen: ”Kunniallisen elämän yleisesti hyväksytyt malli edellyttää aiempien barbaaristen piirteiden varsin huomattavaa hyödyntämistä.” (s. 129.)

Loogisesti ajatellen aristokraattisten ja porvarillisten hyveiden eli tuhoavien ja saalistukseen liittyvien piirteiden tulisi paikallistua ylempiin luokkiin, kun taas tuotannollisten hyveiden eli rauhanomaisten piirteiden tulisi näkyä mekaanisen tuotannon palveluksessa olevissa luokissa. Näin ei kuitenkaan välttämättä ole: ”Kaikki luokat ovat jossain määrin mukana varallisuustaistelussa, ja kaikissa niissä varallisuuden tavoittelua korostavat luonteenpiirteet vaikuttavat merkittävästi yksilön menestykseen ja hengissä säilymiseen.” Veblen toteaaakin että varallisuuskulttuurissa ”haltuunotto-kyky tai -kelpoisuus” on em. polveutumislinojen säilymistä määrävän valikoitumisprosessin lähtökohtana. (s. 129.)

Veblen ottaa etäisyyttä *homo oeconomicus* eli ’taloudellinen ihminen’ -käsitteeseen luonteenlaatu- ja temperamenttipohdiskelujensa päätteeksi. Ellei tuotannollinen tehokkuus olisi vastapainona varallisuus pohjaiselle tehokkuudelle, Veblenin mukaan tällöin ”valikoitumisprosessi johtaisi vähitellen siihen, että varallisuus painotteinen temperamentti hallitsisi täydellisesti kaikilla ammattialoilla. Tuloksena olisi ’talou-

dellisenä ihmisenä’ tunnetun ihmistyyppin vakiintuminen ihmisluonnon normaaliksi ja lopulliseksi malliksi”. Tämä on modernin teollisuusyhteiskunnan näkökulmasta haitallista ellei suorastaan mahdottomuus: ’Taloudellinen ihminen’, joka ”tavoittelee ainoastaan omaa etuaan ja jonka ainoa inhimillinen piirre on varovaisuus, on kuitenkin modernin teollisuuden näkökulmasta käyttökelvoton” (s. 129-130). Kirjoittaja toteaa modernin teollisuuden edellyttävän juuri hänen aiemmin mainitsemaansa ”persoonatonta, kateuteen liittymätöntä kiinnostusta työhön”.

Veblenin sympatiat vaikuttavat siis olevan ”tuottavissa ammateissa” toimivien puolella ja hän esitti myöhemmissä teoksissaan kirpeitä näkemyksiä omistavan luokan roolista yrityselämässä korostaen insinöörien ja yleensä ammattitaidon (craftsmanship) arvoa ja merkitystä. Hänen myötätuntonsa on tällaisen työstään kiinnostuneen työmiehen puolella: ”Kiinnostus työhön erottaa työmiehen sekä rikollisesta että teollisuusjohtajasta”. Kuitenkin myös tuotannollisissa ammateissa olevilla on huomattavia jäänteitä barbaarisesta temperamentista, eli joutilasluokan arvoilla on jalansijansa alempien luokkien parissa. Johtopäätös on, että ”joutilasluokan ja väestön enemmistön luonteiden välillä ei nykyisellään ole tässä suhteessa mitään selvää eroa.” (s. 130.)

Veblen on siis päätyvässä näkemykseen, jonka mukaan johtavan luokan arvot ikään kuin valuvat alaspäin vähitellen koko teollisuusyhteiskunnan yhteiseksi arvoiksi ja edellisen luoma elämäntavan malli tulee kaikille yhteiseksi. ”Joutilasluokan normatiivinen asema arvonannon mallina on ajanut monia sille ominaisen elämäkatsomuksen piirteitä läpi myös alemmissa yhteiskuntaluokissa. Siksi näitä aristokraattisia piirteitä viljellään jatkuvasti ja varsin sinnikkäästi kaikkialla yhteiskunnassa.” Hyvänä esimerkkinä ovat palvelijat, joiden käsityksiä hyvästä ja kauniista ohjaa heidän kontaktinsa isäntien luokkaan. Tähän Veblen löytää tuen vanhasta sanonnasta: ”Millainen isäntä, sellainen renki”. Vielä Veblen

toteaa erään uuden näkökohdan johtavan arvojen yhdentymiseen: varallisuuskamppailun eriarvoistava kehitys synnyttää ”aliravitun” luokan. Aliravitsemus voi olla absoluuttista tai suhteellista, kyse voi olla ruumiillisista tai henkisistä tarpeista. ”Epätoivoiset itsetehostuspyrkimykset” saavat ihmisen suuntaamaan ponnistelunsa pelkästään kateuden herättämiseen ja tuotannolliset ominaisuudet taipuvat taka-alalle. (s. 130.)

Argumentaatio jatkuu siten, että ajamalla läpi varallisuuspainotteisen kunniallisuusmallin ja minimoimalla alempien luokkien toimeentulon välineet joutilasluokan institutio edistää epäsuorasti varallisuuden tavoittelun säilymistä väestön enemmistössä. ”Tämän seurauksena alemmat luokat omaksuvat ihmislunnon mallin, joka kuuluu ensi sijassa ylemmille luokille”. Veblen katsookin, ettei ylempien ja alempien luokkien välillä ole suurta ”temperamenttiero”. Eron puuttuminen näyttää olevan enimmäkseen ”seurausta joutilasluokan normatiivisesta esimerkistä sekä joutilasluokainstituution perustan muodostavien kerskailevan tuhlauksen ja varallisuuskilpailun periaatteiden yleisestä hyväksymisestä”. (s. 130-131.)

4.2. *Veblenistä johtavat polut*

Äkkipäätään voisi näyttää siltä, kuin Veblen olisi yhteiskunta-analyysissään käyttänyt ”sosiologista mielikuvitusta” tavanomaista vapaammin. Tosiasiassa hän oli hyvinkin perehtynyt taloustieteen ja epäilemättä myös aikansa yhteiskuntatieteen metodologiaan. Veblen edellytti yhteiskuntakriittisessä ajattelussaan taloustieteeltä dynaamista teorianmuodostusta, johon se hänen mielestään ei vielä ollut kyennyt. Laskennallinen tulkinta rationaalisuudesta ei häntä tyydyttänyt, koska se rajoittuu tietoa varmentavaan analyytiseen ja deduktiiviseen järjenkäyttöön. Veblen halusikin

tämän vastapainona käyttää tietoa kartuttavaa (ampliativistista) päättelyä, koska ”pelkästään deduktiiviset argumentit eivät riitä kuvaamaan ihmisen rationaalisuutta”. (Kilpinen 2010e.)¹¹³

Kilpisen mukaan Veblenillä oli jo vuodesta 1884, ensimmäisessä julkaistussa artikkelissaan (”Kant’s Theory of Judgment”), lähtien vahva käsitys siitä, että ”loogisen päättelyn tulee myös etsiä uusia selityksiä sitä mukaa, kun empiiriset ristiriitaisuuden edellyttävät niitä”. Talousteoriaa hän moitti myöhemminkin, juuri *Joutilas luokka* -teoksensa aikoihin ilmestyneissä artikkeleissaan siitä, että tyytyessään pelkästään deduktioon ja induktioon se ei tiedä mitä tehdä, Veblenin omin sanoin, ”häiritsevien syiden aiheuttamille epänormaaleille tapauksille”. Kilpinen toteaa Veblenin tarkoittaneen, että ”tutkimusasetelmaan joskus ilmestyy kesken tutkimuksen ilmiöitä, joita tutkija ei ole oletuksissaan ottanut huomioon”. Linkki abduktioon on ilmeinen.

Kantin filosofiasta väitellyt, myös matematiikkaa yliopistotasolla opettanut mutta enimmäkseen kansatieteen oppituolin haltijana toiminut Veblen on julistettu paitsi sosiologian klassikoksi myös eturivin taloustieteilijäksi, eli hän on asettunut pysyvästi ikään kuin ihmistieteiden risteyspaikkaan. Toisaalta Veblen oli evoluutioteorian kannattaja lähes determinismiin saakka ja käytti monia biologiasta peräisin olevia käsitteitä, kuten vaistoa ihmisen käyttäytymisen selittäjänä. Reuteriin (1994), Tilmaniin (1996) ja Hodgsoniin (2001; 2004) viitaten Kilpinen (2010e) toteaa Veblenistä, että hänen ”teoreettinen työssijansa on pikemminkin siinä leikkaukskohdassa, jossa humanistiset ja biologiset tieteet kohtaavat toisensa”. (Ks. myös Dorfman 1934; Riesman 1960.) Mason (2000, 568) katsoo, että Veblenin leimaaminen sosiologiksi on taloustieteen piirissä nähty keinona olla ottamatta

¹¹³ Vuonna 2013 ilmestyväksi tarkoitettussa teoksessa Heiskala, R. & Virtanen, A. (toim.) *Talous ja yhteiskuntateoria 2*. Helsinki: Gaudeamus; <http://www.google.com/search?hl=fi&client=safari&rls=en&q=erkki+kilpinen+veblen&btnG=Haku&lr=>

häntä liian vakavasti. Yksi syy, johon mm. Kilpinen (2010e) viittaa, on Veblenin skeptinen suhtautuminen aikansa yhdysvaltalaisen taloustieteen uusklassiseen valtavirtaukseen, marginalismiin, joka pyrki laskennallisiin formulaatioihin ihmisen kulutusikäytymisen selittämisessä.¹¹⁴

Veblen tyytyy pääasiassa kuvaamaan ironisesti¹¹⁵ kuluttajan käyttäytymistä ja erityisesti sen sosiaalisia kytkentöjä lähtökohtanaan amerikkalainen yläluokka. Toisaalta kulutus nykyisin ymmärretyssä muodossaan tuolloin rajoittui juuri amerikkalaiseen yläluokkaan. Voisi sanoa Baumanin 'society of consumers' -termin varhaiseen kontekstiin sijoitettuna kuvaavankin 'yhteiskunnan' sijasta tiettyä 'sosieteettia' – seurapiiriä, jota leimasi siltä edellytetty kulutustaso ja -käytäntö. Meidän aikaamme lähestyttäessä kulutusvälineiden avulla käytävän emulatiivisen vertailun, jäljittelyn ja erottautumispyrkimyksen voi – Veblenin ennakoimalla tavalla – nähdä valuneen alaspäin kattamaan vähitellen koko 'yhteiskunnan'. Rikkaat puolestaan ovat joutuneet etsimään 'hienostuneempia' tapoja erottautua, kuten mm. Bourdieun (ks. tt. 5.3.) ja Goffmanin osoittaneet.

Erottautumispyrkimyksestä tulee tavallaan loputonta. Goffman (1951, 303-4) kutsuu 'kuraattoreiksi' (curators) eri alojen erikoisasiantuntijoita, joita yläluokkaiset tarvitsevat rakentamaan ja huoltamaan statuskoneistoaan. Tällaiseen ryhmään kuuluu mm. kotiapulaisia, muotiekspertejä, si-

114 Marginalismin Galbraith (1969) toteaa juontuvan vanhasta ongelmasta, hinnanmuodostuksesta. Jo Adam Smith ihmetteli, miksi käyttökelpoisimmilla hyödykkeillä, kuten vedellä, oli pienin vaihtoarvo, kun taas joillakin käyttöarvoltaan vähäisimmillä, kuten timanteilla, oli suurin vaihtoarvo. Smith päätyi erottamaan vaihtoarvon ja käyttöarvon toisistaan pyrkien siten sovittamaan yhteen hyödyn ja heikon vaihdettavuuden ristiriidan. Tämä erottelu aiheutti pikemminkin lisää ongelmia kuin saavutti taloustieteessä yleisesti hyväksytyn tulkinnan statuksen. Yleisesti hyväksytyksi tullut tulkinta syntyi vasta runsaan sadan vuoden kuluttua rajahyödyn taloustieteilijöiden eli marginalistien muotoilemana.

115 David Riesman (1960, 42) toteaa Veblenin tuoneen ironian yhteiskuntatieteeseen suorastaan uutena genrenä, erotuksena esim. Marxin paikoitellen viljelemästä sarkasmista.

sustajia, arkkitehteja ja kouluttajia, näyttelijöitä ja muita taiteilijoita. Eksperttikuraattorien aikaansaannoksia aletaan jäljitellä alemmissa luokissa, joten yhä uusia erottautumisen välineitä tarvitaan. Kuraattorien status, varsinkin muodin luojien ja sisustajien, voi nousta kansallisten symbolien luojien tasolle. Goffman toteaa pienemmän ryhmän erottuvan 'luokasta' pyrkimyksessään löytää yhä uudestaan jotakin 'pilaantumaton'; nämä ihmiset eivät ole liikkeessä ylös tai alas vaan 'ulos'¹¹⁶.

Se, että Veblen ei koskaan artikuloinut mitään erityistä sanomaa, saattaa Riukulehdon (1998) mukaan liittyä hänen ajalle ominaiseen evolutionistiseen sosiaalidarvinistiseen historiankäsitteeseensä. Sosiaalidarvinistinen determinismi jättää vain vähän sijaa mahdollisuudelle puuttua historiallisten kehityskulkujen syvärakenteisiin. Pieni ristiriita on nähtävissä tämän muutokseen nähden pessimistisen asenteen ja toisaalta Veblenin analyysin räjähdysherkän dynamiikan välillä. Ehkä syitä on haettava Veblenin erikoisesta 'sardonisesta' persoonasta, joka sai hänet mieluummin valitsemaan sivustakatsojan roolin kuin ryhtymään oppimestariksi. Johdot päätökset jäivät muiden tehtäväksi. (ks. Riesman 1960.)

Veblenin aikalaisdiagnoosi on luonnollisesti herättänyt myös vastaväitteitä; monet häneen liitetyt käsitteet ovat olleet vanhastaan tuttuja alan ihmisille ja joidenkin niistä selitysvoimaa on pidetty vähintäänkin riittämättömänä. Esimerkiksi hänen käyttämänsä, kilpailevaa jäljittelyä kuvaava, emulaatio-käsite on ollut kiinnostuksen kohde läntisen modernin aikakauden alusta lähtien. Slater (1997, 157-158) toteaa, että selityksenä kulutuskulttuurin dynamiikalle se on riittämätön. Ensinäkin se redusoi sosiaalisen motivaation lähes eksklusiivisesti 'haluksi apinoida parempiaan'. Lisäksi se yleensä ymmärtää tämän halun olevan universaalisen pikemmin kuin tarjoavan sosiologisen selityksen sille, miten ja

116 Goffman mainitsee esimerkkinä jazzmuusikot, jotka joutuvat luomaan kuukausikiintiön esiintymistyyliilleen 'paetakseen' jäljittelijöitä.

miksi se on (vai onko se ollenkaan) tullut yleiseksi modernissa yhteiskunnassa. Kulutuksessa ei voi koskaan olla kyse pelkästään aseman merkitsemisestä tai sosiaalisesta kiipeilystä.

Toinen kyseenalainen asia on emulaatioteorioiden oletus siitä, että kulutustyyli ovat valuneet alaspäin ('trickle-down' -ilmiö) sosiaalisten kerrostumien huipulta. Tätä Slater pitää mekanistisena näkökulmana hierarkioihin ja prosesseihin eikä se huomioi alempien sosiaalisten ryhmien sisäisiä resursseja sen enempää kuin niiden sosiaalisia kokemuksia. Sitä paitsi se jättää huomiotta myös näiden alempien kerrosten opposition ellei peräti luokkataistelun ylempiä ryhmiä kohtaan. Slater muistuttaa myös – mm. Goffmanin (1951), Baudrillardin (1971) ja Galbraithin tapaan – vaikutusten vastakkaisuudesta tai sivuttaisesta liikkeestä.

Slater (s. 58) syyttää Veblenin purevassa ivassaan katsoen, ettei kulutuksella tai sen piiriin kuuluvilla saavutuksilla eniten ihailuissa muodoissaankaan – oli sitten kyse naiskauneudesta tai lukeneisuudesta – ole mitään sisäsyntyistä myönteistä yllykettä: sen ainoa tarkoitus on osoittaa yhteiskunnallista asemaa ja aiheuttaa kaunaista kademieltä kanssaihmisissä. Hyödykkeiden tai tapojen arvo on tässä katsannossa juuri siinä, että niillä ei ole mitään käytännöllistä arvoa. Slaterin väite on kärjisty, jonka hän Bourdieun näkemyksiä 'oikeuttaakseen' kohdistaa myös Baudrillardin ja Barthesin tapaan nähdä kulutus pelkästään merkkien kulutuksena (ks. tt. 5.3.).

Toki tietyt makrotason kehityskulut ovat vanhentaneet Veblenin analyysia. Runsaat sata vuotta myöhemmin Bauman (2007, 31) toteaa eron Veblenin aikaan näkyvän erityisesti siinä, että ominaisuudet, jotka tuolloiselle esin maailmalle antoivat statusarvoa, ovat 'kiinteästä modernista' notkeaan siirryttäessä ikään kuin sulaneet pois. Myös siinä on ero, että nyt ei tarpeita 'tyydytetä', vaan kasvatetaan niiden määrää, vaihtuvuutta ja intensiteettiä loputtomasti. Bauman ei juurikaan näe mahdollisuutta vapautumiseen

valitsijan roolista, joka samalla pitää sisällään ajatuksen valitukseksi tulemisesta. Sinä valitset tavarat, jotka valitsevat sinut, ja te olette (kulloinkin vallitsevassa tilassa) yhtä, voisi ajatuksen tiivistää.

Baumanin (mt. 29-31) mukaan komeileva kulutus (ostentatious consumption) Veblenin aikana ja kuvaamassa kontekstissa liittyi omistukseen, jonka tarkoituksena oli taata turvallisuus ja vakaus. Tuo tuottajien yhteiskunta oli turvallisuusorientoitunut. Sitä luonnehtivat sellaiset sloganit kuin 'bulkki on poveria' ('bulky is power') tai 'suuri on kaunista': se oli massatehtaiden ja massa-armeijoiden, sitovien sääntöjen, tottelevaisuuden, byrokratian ja herruuden panoptisten strategioiden aikakautta, joka kurin ja alamaisuuden ylläpitämiseksi nojautui yksilön käyttäytymisen kaavamaistamiseen ja rutinointiin.

Arvostettaessa pitkän tähtäyksen turvallisuutta hankittavat tavarat eivät olleet välittömästi kulutettaviksi tarkoitettuja. Päinvastoin: tällaiseen lankeaminen tuntui suorastaan synnilliseltä. Pitkäikäisiksi, sukupolvien yli kestäviksi tarkoitettujen kulutushyödykkeiden 'loppuun käyttäminen' – saati poisheittäminen – ei tullut kysymykseen. Jos työläästi valmistetut omistusesineet eivät jostain syystä täyttäneet lupaustaan mukavuudesta ja turvallisuuden tunteesta, ne varastoitui mahdollista myöhempää käyttöä ajatellen, käytännössä siihen saakka 'kunnes kuolema meidät erottaa'. Ainoastaan todella lujat, pitkäaikaista käyttöä kestävät, ajankululle immuunit omistukset saattoivat tarjota kaivattua turvaa. Vain tällaisilla omistusesineillä oli taipumus tai ainakin mahdollisuus kasvattaa volyymiaan vähentymisen sijasta ja vain ne kykenivät lupaamaan perustan omistajiensa vieläkin kestävämmälle ja luotettavammalle tulevaisuudelle näyttämällä isäntänsä kaikin puolin luotettavassa ja luottokelpoisessa valossa.

Bauman toteaa Veblenin "eloisasti kuvaamana ajankohdasta" ostentatiivisen kulutuksen olleen kiinteän ja kestävän

varallisuuden julkista näyttöä, ei siis nykyisen tapaista, jossa rikkauksista puristetaan kerralla ilo irti joko nauttien nopeasti loppuun tai niitä ympäriinsä näytellen ja sitten ”potlatch-tyyliin” hävittäen. Mahtailevan näytteillepanon edut ja hyödyt riippuivat näytettyjen esineiden solidiuden, pysyvyyden ja särkymättömyyden asteesta. Erottautuminen perustui luksus-kestokulutushyödykkeisiin, kuten koruihin ja jalometalleihin. (Ks. myös Ilmonen 2007.) Näyttävä kulutus noudatti samoja periaatteita, joita arvostettiin varallisuuden hankinnassa: vakavaraisuus ja turvalliset sijoitukset takasivat yllätyksettömän jatkuvuuden. Mutta, Bauman toteaa, inhimillinen toive turvallisuudesta ja unelma lopullisesta ’vakauden tilasta’ (’steady state’) eivät ole soveliaita kuluttajien yhteiskunnan palvelukseen (mt. 30-31).

Gronow (1997) tuo esille sellaisen Veblenin merkitystä rajoittavan tulkintamahdollisuuden, että tämän kritiikki olisi pohjimmiltaan ’konventionaalista’ (ja siis vailla mitään erityistä räjähdysvoimaa). Veblenin kritiikki ei näet kohdistunut niinkään joutoaikaan ja siihen liittyviin tapoihin ja ’kvasiesteettisiin’ harrastuksiin kuin miljonääriin, joka elää kalliissa mutta mauttomassa talossa tarjoten kalliita mutta mauttomia päivällisiä. ”Kuten Molière tiesi, aito jalosukuinen on aina kunniallisempi kuin uusrikas miljonääri, vaikka jälkimmäisellä olisi enemmän rahavaltaa” (mt. 41). Tämänkaltainen arvio on ymmärrettävä tarpeen, maun ja nautinnon käsitteisiin keskittyvästä kulutussosiologisesta näkökulmasta, jonka juuret ulottuvat 1600-1700-luvulle. Tässä kaanonissa Veblen ei korostu, mutta tämä seikka ei vähennä hänen katsantokantansa merkitystä (1) kulutuksen nostamisessa sekä modernin taloustieteen että sosiologian agendalle ja (2) (lisä)tarpeiden intersubjektisen luonteen osoittajana.

Vaikka taloustieteilijät olivat jo ennen Vebleniä tunnistaneeet mieltymysten jonkinasteisen intersubjektivuden, he olivat päätyneet joko ignoroimaan tai marginalisoimaan sen seuraukset teorian muodostuksessa. Masonin (1995, 879)

mukaan 1900-luvun puoliväliin mennessä konventionaalisen taloustieteen piirissä ns. irrationaalisen kuluttajakäyttäytymisen analyysi oli jäänyt tekemättä, koska se muodosti suoran haasteen kysynnän ’additiivisuuden’ käsitteelle, joka puolestaan oli uusklassisen kysyntäteorian kulmakivi oletuksineen muista ihmisistä riippumattomista preferensseistä. Dilemman ydinkysymys on Masonin mukaan kokonaiskysynnän ja yksilöllisen kysynnän välinen suhde. Jos taloustieteilijät olisivat myöntäneet yksilötason ostoslistojen (individual demand schedules) yhteenlaskettavuuden ongelmallisuuden (non-additivity), silloin kokonaiskysynnän kalkyyliit olisi ollut tehtävä huomattavasti monimutkaisemmiksi. Masonin mukaan heidän ratkaisunsa oli välttää kaikkea vakavaa keskustelua aiheesta.¹¹⁷ Mutta siksi taloustiede oli kyvytön tarjoamaan vakuuttavaa teoreettista selitystä kuluttajien sosiaalisesti inspiroituneille brändipreferensseille – modernin kulutusteorian kulmakivelle. (Ks. myös Mason 2000.)

Jo ennen Vebleniä Simon Patten (1889) oli kritisoinut kulutusteoriaa siitä, että se ei kyennyt selittämään kuluttajan preferenssien muodostumisen sosiaalisia ja psykologisia ulottuvuuksia. Toisinajattelua esiintyi harvakseltaan tulevina vuosikymmeninä, mutta uusklassiset kulutuksen ja kulutuskysynnän tulkinnat pysyivät talousanalyysien valtavirtana. (Mason 2000; 1995.) 1920-luvulla taloustieteilijöiden kunnianhimoinen pyrkimys varmistaa tieteenhaaransa saaminen tunnustetuksi eksaktina tieteenä – kykeneväksi tuottamaan täsmällisiä ekonometrisiä systeemejä, malleja ja kalkyyleja – vahvasti valtavirran taloustieteen irtaantumisen sosiaalisesti motivoitun kulutuksen ajatuksista. Masonin (2000, 553) mukaan psykologisoitua sisältäväksi katsottu aines oli tyystin kitketty teorioista 1940-luvun loppuun mennessä.

¹¹⁷ Kuvaava on taloustieteilijä Samuelsonin (1947, 90) toteamus, jonka mukaan monet taloustieteilijät erottavat tieteenalansa sosiologiasta ”rationaalisen ja irrationaalisen käyttäytymisen pohjalta”.

Osoituksena viime vuosisadan puoliväliä lähestyttäessä uudelleen virinneestä kiinnostuksesta Veblenin ajattelua kohtaan on kuitenkin vuonna 1948 Max Lernerin toimittamana ilmestynyt ja sittemmin useina uusina painoksina julkaistu laaja kooste Veblenin teoksista. Johdannossaan Lerner toteaa Veblenin ajattelun valaisevan kulttuuristen paineiden musertavaa vaikutusta yksilöön. ”Hän luo eräänlaisen *sosiaalisen persoonallisuuden teorian*: kuinka paljon siitä, mitä yksilö ajattelee, on ja uskoo, selittyy instituutioiden taustaa vasten – yksilön käsityksistä siitä mikä on arvokasta, itsensä ja muiden kunnioittamisesta, säädyllisyydestä, hyvästä käytöksestä ja ulkomuodosta, mauista, lojaliteetista, hänen halukkuudestaan tappaa ja kuolla, hänen addiktioistaan urheiluun, vedonlyöntiin ja pelionneen, hänen poliittisesta kannastaan, asenteistaan herruuteen ja alamaisuuteen.” (Lerner 1960, 29.)

Vebleniin nojaavien ’toisinajattelevien’ taloustieteilijöiden näkemys sosiaalisen aspektin merkittävydestä kulutuksessa oli Masonin (2000, 553-554) mukaan ’intuitiivisesti uskottava’, mutta heidän ei katsottu kyenneen luomaan käsityksensä tueksi vaihtoehtoja, puhtaasti taloudellista teoriaa kuluttajan käyttäytymisestä. Ei siis ollut uskottavalla tavalla empiirisesti todistettu, että sosiaaliset tekijät näyttelisivät huomattavaa osaa kulutuskiynnän määrittämisessä. Tältä pitkäaikaiselta kritiikiltä näytti putoavan pohja, kun ensin James Duesenberry julkaisi vuonna 1949 teoksen *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, ja seuraavana vuonna Harvey Leibenstein artikkelin ”Bandwagon, Snob and Veblen Effects in the Theory of Consumers’ Demand”.

Tarkastelen seuraavassa alaluvussa Frankin (2005) ja Masonin (2000) artikkelien valossa Duesenberryn kirjassaan esittämiä teesejä ja niiden vaikutusta myöhempään kulutuskysynnän teorian kehitykseen ja erityisesti hänen yritystään turvata taloustieteiden sisällä paikka ajatukselle sosiaalisten suhteiden merkittävydestä kulutuksessa. Analysoin sitten

Leibensteinin artikkelia ja sen saamaa ristiriitaista vastaanottoa, joka yhdessä Duesenberryn kirjan kohtalon kanssa pyyhki pitkäksi ajaksi vebleniläisen lähestymistavan pois taloustieteen ’suunnistuskartalta’.

4.3. Kuluttajan motiivit taloustieteen katvealueena

Robert H. Frank ihmettelee New York Timesissa 2005 julkaistussa artikkelissaan ”The Mysterious Disappearance of James Duesenberry”, miten vallitsevan teorian kanssa kilpailtava, jopa tätä pätevämpi teoria voi tyystin kadota alan oppikirjoista ja kollegojenkin muistista. Duesenberryn vuonna 1949 julkaisema tulotason suhdetta säästämiseen selittävä teos oli syynä taloustieteilijöiden parissa 1950-luvulla kuumimmillaan käyneeseen debattiin (Duesenberryn) suhteellisen tulon (relative income) hypoteesin ja (Milton Friedmanin) pysyväistulohypoteesin (permanent income) välillä. Teorioilla oli tärkeät käytännön implikaationsa.

Onnistuneen kulutusteorian tulee Frankin mukaan kyetä sovittamaan yhteen kolme säännöllisesti havaittua toteutunutta (basic patterns): (1) rikkaat säästävät suhteessa enemmän kuin köyhät; (2) kokonaissäästöaste pysyy kutakuinkin vakiona kansantulon kasvaessa; (3) kokonaiskulutus (yksityiset ynnä julkiset ostot) on stabiilimpi kuin kokonaistulo (bruttokansantulo) lyhyellä aikavälillä. Näistä kaksi ensimmäistä ovat kuitenkin keskenään ristiriidassa: jos rikkaat säästävät suhteessa enemmän, säästöasteen tulisi nousta ajan mittaan, kun (talouskasvun seurauksena) kaikki rikastuvat. Kuitenkaan näin ei tapahdu.¹¹⁸ Duesenberryn selitys tälle (teoreettiselle) yhteensopimattomuudelle on se, että niin rikkaus kuin köyhyyskin on suhteellista. Suhteellisesti rikkaat

118 Suomessakin kulutuksen elinkaaritutkimuksen mallien ”estimaatit viittaavat siihen, että talouden kasvulla on vain pieni vaikutus säästämisasteeseen. Tämä johtuu siitä, että tulot ja kulutus seuraavat melko tiiviisti toisiaan” (Riihelä & Sullström 2008, 89).

ovat samalla myös suhteellisesti köyhiä: he säästävät edelleen vähemmän, koska vielä rikkaampien korkeampi kulutus ruokkii toiveita, joita varattomampien on vaikea lunastaa tuloillaan. Tämä (käytännössä velkaantumiseen johtava) tendenssi säilyy riippumatta siitä, miten paljon kokonaistulot eli bruttokansantulo kasvaa, ja juuri siitä johtuu, etteivät kansalliset kokonaissäästöt kasva ajan myötä.

Selittääkseen kulutustason lyhyen aikavälin pysyvyyttä Duesenberry väitti perheiden paitsi huomioivan muiden nykyisen elintason myös oman aiemman tasonsa. Perheen elintaso on viitekehys, joka tekee kulutuksen leikkaamisen vaikeaksi taantumassakin, ja tämä ilmiö selittää myös kokonaiskulutustason muutosten vähäisyyden. Duesenberryllä oli mielessään Veblenin puolen vuosisadan takainen näkemys asiasta. Veblen oli pannut merkille pelon, joka kohdistuu saavutetun kulutustason menettämiseen. Tämä pelko ja jo sen ajattelemisen vierastaminen ulottuu yksittäisen tavarat menetyksestä aina elintason laskuun. Frank yhtyy Duesenberryn (ja Veblenin) tulkintaan, jonka mukaan on huomattavasti vaikeampaa luopua saavutetusta kulutustasosta kuin nostaa sitä vaurauden kasvaessa. Monet kulutustavarat ja yleiset kulutustavat paljastuvat lähemmässä katsannossa lähes puhtaasti tuhlaukseksi, mutta kun ne on kerran hyväksytty kiinteäksi osaksi elämäntapaa, niistä on aivan yhtä vaikea luopua kuin monista fyysiseen hyvinvointiin suoraan vaikuttavista tai jopa elämälle ja terveydelle välttämättömistä tavaroista. (Frank, 64.)

Mason (2000, 554-570) tarkastelee Duesenberrya Franklin kanssa samassa tulkintahorisontissa. Tämän mukaan Duesenberry oli vuoteen 1949 mennessä tullut vakuuttuneeksi siitä, että vallitseva kokonaiskysynnän teoria oli käynyt epäluotettavaksi. Se ei näet kyennyt huomioimaan sitä tosiasiaa, että sosiaalisesti näyttävät tavarat muodostavat suuren osan kulutuskysynnästä ja että kulutuspreferenssijä motivoi niiden toivottu vaikuttavuus sosiaalisessa kentässä. Juuri

sosiaalisiin suhteisiin liittyvien tekijöiden tärkeyden perusteella Duesenberry siis väitti, että suhteellinen tulotaso määräsi absoluuttista tulotasoa enemmän yksilön kulutuksen ja säästämisen suunnan ja luonteen. Kulutus oli yhtä hyvin ihmissuhteisiin ja kanssakäymiseen liittyvää (social) kuin taloudellista (economic) toimintaa, ja sosiaalinen dimensio voitiin sovittaa teoriaan vain tunnustamalla suhteellisen (eli vertailuun perustuvan) tulon vaikutuksen tärkeys. Kilpaileva jäljittely (emulation) ja taipumus kuluttaa kerskailevasti (to conspicuously consume) tuli siis sisällyttää kulutuskysynnän teoriaan sen uskottavuuden vuoksi.

Duesenberry oli tarkoittanut kirjansa kritiikiksi 'keynesiläisenä kulutusfunktiona' tunnettuun riippuvuusoletukseen kulutuksen ja tulojen välillä¹¹⁹ ja oli ennen muuta kiinnostunut säästämisteorian uudelleenmuotoilusta. Vallitsevat oletukset kulutusvalinnoista olivat pahasti viallisia ja yksinkertaistettuja, hän väitti, koska ne epäonnistuivat esimerkiksi tunnistamaan tottumusten muodostumisen (habit formation) tärkeyden eivätkä ottaneet lainkaan lukuun sitä, miten kulutustaso voi lisääntyä – ei seurauksena muutoksista tuloissa tai hinnoissa vaan – kontakteista lähipiiriin ihmisiin ja niiden mukanaan tuomasta kosketuksesta 'korkeampiarvoisiin' tavaroihin. Duesenberry kutsui tätä sosiaalisen elementin vaikutusta kulutukseen 'demonstraatioefektiksi' ja näki sen mekanismina, jolla oli taipumus pakottaa esiin harkitsemattomia, hinnasta ja tuloista riippumattomia kulutushaluja. Hän väitti myös, että tämä efekti edisti yleistä halua erottautumiseen ja toisaalta sysäsi yksilöitä jäljittelemään toisten kulutuskäyttäytymistä tarkoituksella suojella tai lisätä sosiaalista statusta ja sen mukanaan tuomaa vaikutusvaltaa. 'Veblenin efekteinä'¹²⁰ myöhemmin tunnetuksi

119 Keynesin mukaan kulutusfunktio kertoo kulutuksen määrän tulojen funktiona. Funktio määräytyy kahden lain mukaan: 1) kulutus lisääntyy tulojen kasvaessa ja 2) kulutuksen osuus laskee tulojen kasvaessa.

120 'Veblenin efektien' katsotaan ensimmäisen kerran ilmaantuneen taloustieteelliseen kirjallisuuteen Leibensteinin (1950) toimesta. Keskustelen

tulleiden 'häiriötekijöiden' vaikutus kulutuskysyntään oli Masonin mukaan laajalti tunnustettu vuoteen 1949 mennessä. Vaikka niitä ei ollut liitetty valtavirran kulutusteoriaan, ne olivat monen taloustieteilijän mielestä kiintoisia mutta melko triviaaleja sosiologisia havaintoja kulutuskysyntään vaikuttavien tekijöiden joukossa.

Huolimatta Duesenberryn teorian ilmeisestä onnistuneisuudesta¹²¹ monet taloustieteilijät vierastivat suhteellisen tulon hypoteesia, joka näytti heistä kuuluvan pikemminkin sosiologian tai psykologian kuin taloustieteen alaan. Ammattikunta oli siksi vastaanottavainen vaihtoehtoisille teorioille. Merkittävin näistä oli Milton Friedmanin (1957) pysyväistulon hypoteesi, jolla Frankin mukaan on edelleen dominoiva asema kysyntäteoriassa. Friedman väitti, että perheen kulloinkin kulutusaste ei riipu aktuaalisesta tulotasosta vaan pikemminkin perheen pitkän aikavälin keskitulosta tai pysyvistä tulotasosta.

Friedman katsoi kulutuksen olevan lyhyellä aikavälillä tulotasoa stabiilimpi sen vuoksi, että ihmiset tasoittavat säästämistä tilapäisten tai satunnaisten (windfall) tulojen ja menojen avulla pitemmällä aikavälillä. Hän myös väitti, että perheen säästämisen aste on riippumaton sen tulotasosta, mistä syystä kokonaissäästöasteessä vallitsee pitkän aikavälin stabiilitteetti. Friedman katsoi rikkaiden korkean säästämisen pisyvyyden selittyvän tilastollisena harhana, koska moni niistä, joille on merkitty korkeat tulot tietynä kyseisenä vuonna, on nauttinut tilapäisiä tuloja. Jos he siis säästävät tämän lisätulonsa, he säästävät suuremman osan mitatusta tulotasostaan kuin vakituisesta tulotasostaan. Sama pätee käänteisesti matalatuloisiin, jotka ovat kokeneet kyseisenä vuotena voittopuolisesti satunnaisia menetyksiä.

tästä käsitteestä seuraavassa luvussa ja sen johdannaisesta, 'Veblenin hyödykkeestä' (Veblen Good), myöhemmin tt. 7.2.

121 Tämä on todettu empiirisesti myös Suomessa: "Pienituloisilla on suurituloisia suurempi kulutusalttius, joten he kuluttavat tuloistaan suuremman osan kuin suurituloiset" (Savela, 2008, 311).

Frank toteaa Friedmanin "tarinan" perimmäisten premisien olevan tosiasioiden vastaisia. Lukuisat tutkimukset ovat osoittaneet, että esimerkiksi säästämisaste nousee jyrkästi pysyväistulon nousun myötä ja että ihmiset kuluttavat satunnaistulonsa samassa suhteessa kuin pysyväistulonsa. Näiden ilmiöiden syihin ei Friedman eikä hänen kannattajansa ole Frankin mukaan kyenneet antamaan uskottavaa selitystä. Frank ihmettelee sitä, ettei Friedmanin teoriassa kulutuksen *kontekstilla* ole mitään tekemistä elintason kanssa. Teoria ennustaa esimerkiksi, että investointipankkiiri tyytyy pieneneen potkurikoneeseensa, vaikka kesämökkinaapuri vaihtaa omansa suihkukoneeseen. Sen runsaan todistusaineiston valossa, jonka mukaan sosiaalinen ympäristö vaikuttaa kulutuspäätöksiin, tuntuu oikeutetulta todeta Duesenberryn teorian perustuvan realistisemmalle mallille ihmisluonnosta kuin Friedmanin teorian, Frank toteaa. Se on ollut myös osuvampi koko kulutusilmiön tarkastelussa.

Vuonna 1949 oli siis Duesenberryn toimesta esitelty kaksi uutta käsitettä taloustieteelliseen kirjallisuuteen: 'demonstraatioefekti', joiden väitettiin suuresti vaikuttavan kulutuskysynnän malleihin; ja 'suhteellisen tulon hypoteesi', jonka väitettiin tarjoavan vakuuttavan, selvästi empiirisen evidenssin tukeman todistuksen kompleksisesta relaatiosta tulojen, säästämisen ja kulutuksen välillä. Lyhyen aikaa Duesenberryn analyysin katsottiin sovittaneen yhteen erilaisia empiirisiä havaintoja kulutuksen ja tulojen välisestä suhteesta. Läheinen identifioituminen Vebleniin, jonka taloustieteilijät olivat leimanneet vähättelevästi 'sosiologiksi', johti pian myös Duesenberryn karkottamiseen taloustieteen sisäpiiristä.

Vuoteen 1960 mennessä Duesenberry oli tehokkaasti marginalisoitu ja tuomittu korkeintaan alaviitteeksi myöhempisiin oppikirjoihin. Lukuun ottamatta vähäistä uusiutunutta kiinnostusta 1970-luvulla hänen teorian ei enää saavuttanut mitään todellista asemaa tai auktoriteettia tieteenalan sisällä. (Mason 2000, 569.) Syyksi Frank epäilee

sitä, että useimmat taloustieteilijät olivat haluttomia uskomaan suhteellisen tulon hypoteesia – ehkä siksi, että jälkimmäinen panee ajattelemaan mahdollisuutta tuhlaavan kulutuskilpailun olemassaolosta.

Jossakin määrin Duesenberrystä voisi Masonin mukaan pitää vastuullisena oikeaoppisia taloustieteilijöitä kiusaavista piirteistä kirjassaan, sillä hän ei useinkaan nähnyt vaivaa kytkeäkseen ideoitaan taloustieteelliseen kirjallisuuteen ja traditioon antropologisen, sosiologisen ja psykologisen sijasta. (mt. 568.) David Hamilton (2001) totesi Masonia (mt. 561) ja Drakopoulosia (1992) myötäillen, että Duesenberry kärsi 'sivullisena uhrina' (uusliberalistien toimesta) Keynesiin kohdistetussa hyökkäyksessä, ja että hänen Veblen-viittauksensa katsottiin sovinnaisesti ajattelevissa piireissä 'itse aiheutetuksi myötävaikuttamiseksi' syntyneeseen vahinkoon. Muutamat taloustieteilijät ovat kuitenkin toistuvasti muistuttaneet kollegojaan siitä, että Duesenberryn työtä on aliarvioitu, eräs heistä juuri Robert Frank, joka on useissa yhteyksissä (mm. kirjassaan *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*, 1985) palannut vebleniläisduesenberryläisiin teemoihin.

4.4. Torjuttu sosiaalinen preferenssinmuodostus

Duesenberry (1949) oli vakuuttunut kulutuksen sosiaalisesta merkitsevyydestä ja tunsikin sen asettavan suoran haasteen taloustieteessä vallitsevalle arvo- ja hyötyteorialle. Hän väitti, että pyrkimys arvostukseen ja sosiaaliseen vaikutusvalttaan usein aikaansai kysyntää tavaroihin ja palveluihin, joista ei ollut silmännähtävää hyötyä konventionaalisessa mielessä. Nykyisissä yhteiskunnissa lisääntyneet mahdollisuudet sosiaaliseen liikkuvuuteen olivat nostaneet valmiuksia kerskailevaan kulutukseen. Erityisesti tämä koski lisääntyneitä (kaupunki)yhteisöjä, joissa ei enää itsestään selvästi kuuluttu

tietyn statuksen omaavaan yhteiskuntakerrostumaan. Status liitettiin enenevästi sosiaalisesti näkyvään kulutukseen, ja yksilöt tekivät vertailuja oman elintasonsa ja ylempään tai alempanaan olevien ryhmien välillä tehdessään päätöksiä nykyisen ja tulevan kulutustasonsa suhteen. Ennen kaikkea Duesenberry väitti, että enää ei ollut mahdollista puolustaa kokonaiskysynnän teoriaa (aggregate demand theory), joka oletti, että kunkin yksilön käyttäytyminen oli riippumaton muiden kulutusvalinnoista. (Mason, 2000, 555.)

Statuksen, identiteetin ja tyylin riivaamat nykypäivän kulutusyhteiskunnat vahvistavat väitteitä, joiden mukaan kuluttajan preferenssit riippuvat toisten kuluttajien valinnoista ja että hyöty on ennemminkin suhteellisen kuin absoluuttisen kulutustason funktio. Duesenberryn analyysi näyttäisi siis relevantimmalta 2000-luvulle tultaessa kuin vuonna 1949, minkä havainnon huomiotta jättämisestä voi syyttää taloustieteilijöiden nihkeyttä Duesenberryn teoriaa kohtaan. (Mason, mt. 569-570.)

Pian Duesenberryn jälkeen (1950) Harvey Leibenstein julkaisi klassiseksi tunnustetun artikkelin ”Bandwagon, Snob and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand”. Siinä hän esitteli otsikon ilmentämät käsitteet ja yritti istuttaa ne vallitsevaan kulutuskysynnän teoriaan. (Mason 1995, 879). Leibenstein väitti, että talusteoreetikot olivat mukavuusystistä jättäneet huomioimatta intersubjektisen eli sosiaalisen preferenssinmuodostuksen yrittäessään suojella additiivisuuden perustuvaa käytäntöä. Hän (1950, 186) arvelee (mm. Alfred Marshallin ja Paul Samuelsonin metodiseen rigorismiin viitaten), että non-additiivisuuden ajatuksen hyväksynnän myötä diagrammaattinen esitystapa saattaisi muuttua liian monimutkaiseksi.

Leibenstein toteaa, että kuluttajien tavaroita ja palveluja koskeva kysyntä voidaan luokitella heidän motiiviansa perusteella. Nämä ovat paitsi *funktionaalisia* myös *nonfunktionaalisia*. Funktionaalilla motiivilla Leibenstein tarkoitt

taa sitä, että hyödykkeen kysyntä perustuu valtaosaltaan hyödykkeen itsensä ominaisuuksiin. Nonfunktionaalinen motiivi kohdistuu puolestaan siihen osuuteen kulutushyödykkeiden kysynnästä, joka perustuu hyödykkeeseen sisällyttämiin, siihen nähden eksternaalisiin tekijöihin. Näistä tärkein koskee 'ulkopuolisia hyötyvaikutuksia', muut ovat 'spekulatiivisia' ja 'irrationaalisia' motiiveja.

Spekulatiivinen kysyntä viittaa ihmisten haluun "hyökätä tietyn hyödykkeen kimppuun", koska odottavat sen hinnan nousevan. Irrationaalinen kysyntä on tavallaan rihkamakategoriaan kuuluva. Se viittaa ostoksiin, joita ei ole suunniteltu eikä budjetoitu, mutta vastaavat äkillisiin mielijohteisiin ja -haluihin (*urges or whims*) ja jotka eivät palvele mitään rationaalista tarkoitusta.

Ulkoisilla hyötyvaikutuksilla Leibenstein tarkoittaa sitä, että tavarasta saatu hyöty lisääntyy tai vähenee joko siitä riippuen, että muut ostavat ja kuluttavat samaa hyödykettä, tai siksi, että hyödykkeessä on korkeampi tai matalampi hinta. Nämä ilmiöt Leibenstein jakaa *bandwagon*-, *snobi*- ja *Veblenin efektiin*. Bandwagon-efektillä Leibenstein tarkoittaa hyödykkeen kysynnän *lisääntymistä* sen johdosta, että myös muut kuluttavat samaa hyödykettä. Se edustaa ihmisten toivetta "päästä mukaan" haluttuun joukkoon, olla tyylinmukainen tai muodikas.

Snobiefektillä Leibenstein viittaa kulutuskysynnän *vähennemiseen* siinä tapauksessa, että myös muut kuluttavat samaa hyödykettä (tai että muut ovat lisänneet saman hyödykkeen kuluttamista). Tämä edustaa ihmisten halua olla eksklusiivisia, olla erilaisia, erottautua 'laumasta'.¹²² Veblenin efektissä

122 Samoihin aikoihin Leibensteinin kanssa Goffman (1951, 303) oli pannut merkille 'nousukkuuden' ongelman: uusriikkaat (*nouveau riche*) omaksuivat yläluokkaiset kulutussymbolit ennen kuin kykenivät hankkimaan tai ylläpitämään niiden edellyttämää 'sivistystasoa' ja 'sosiaLiteettia'; nämä olivat aiemmin kulkeneet käsi kädessä aristokratian yksinoikeutena. Seurauksena oli tällaisten symbolien arvon aleneminen. Äärimmäisenä esimerkkinä Goffman mainitsee sellaisten kalliiden autojen sosiaalisen arvon laskun, joita rikkaat kriminaaliryhmittymät suosivat.

taas on kyse kerskakulutuksesta eli kulutuskysynnän lisääntymisestä sillä perusteella, että sillä on mieluummin korkea kuin matala hinta¹²³. (Mt. 188-189).

'Bandwagon-, snobi- ja Veblen-efektin' Ackerman (1997, 654) toteaa olevan 'interaktioefektejä, jotka ovat yksinkertaistettuja malleja kolmesta erilaisesta tavasta muuttaa sosiaalista vuorovaikutusta sen perusteella, miten kuluttaja suhtautuu tavarahan. Hän arvelee, että kaikki kolme hypoteesia olisivat sopineet Veblenin omaan käyttöön. Kukin näistä edellyttää sellaisen sosiaalisesti määräytyvän suhteen hinnan ja kysynnän välillä, joka eroaa uusklassisesta standardimallista. Ne ovat siis teoreettisesti mahdollisia häiriötekijöitä, *anomaliaita* yleisessä mikrotaloustieteellisessä kysyntäteoriassa.

Leibensteinin työllä ei Masonin (2000, 557) mukaan ollut suoranaisia yhtymäkohtia Duesenberryn työn kanssa, mutta hän tunnusti tämän kontribuution ajankohtaiseen debattiin. Alaviitteessä Leibenstein (1950, 186n) valittaa sitä ettei ehtinyt ottaa Duesenberryn edellisvuonna ilmestynyttä teosta huomioon omassa tutkimuksessaan, mutta myöntää samankaltaisuuden heidän tarkastelutapansa luonteessa, joskin toteaa käsittelevän erilaisuuden. Masonin (mt. 557) mukaan Leibenstein todisti vakuuttavasti intersubjektisten efektien vaikutuksen ja sen tunnustamisen tärkeyden. Kuitenkin hän koki samankaltaisen kohtalon kuin Duesenberry: huolimatta niiden esittämisen selkeydestä ja kytkennöistä tunnetumpiin malleihin Leibensteinin ajatusmallit ovat kiinnostaneet vain kourallista myöhempiä tutkijoita. (Ackerman 1997, 654.) Viime aikoina on kuitenkin virinnyt kiinnostusta Veb-

123 Joillakin (esimerkiksi ruokailukulttuuriin liittyvillä) kulutuskohteilla on korkea status tai arvo siksi, että niiden kulutus on rajoittunut yhteiskunnan ylemmille portaille. Alemman luokan jäsenet pyrkivät imitoimaan ylemmällä tasolla olevien kulutustapoja usein yli varojensa sallimien puitteiden. Paitsi Amerikassa (tunnetuimpana esimerkkinä juuri Veblen) näiden ilmiöiden tutkiminen on Gronowin (mt. 6) mukaan ollut suosittua myöhemmin myös Euroopassa, mistä tuoreimpiin kuuluvana esimerkkinä voidaan mainita Bourdieun "sofistikoitu versio" (ks. tt. 5.3).

lenin efektistä johdettuun käsitteeseen, 'Veblenin hyödykkeeseen' (tt. 7.2).

Yhteenvetona voi todeta Veblenin seuraajineen luoneen perustavaa laatua olevan teorian tarpeiden tyydytyksen sosiaalisesta luonteesta, mikä samanaikaisesti kiihdyttää tavaroiden kysyntää eli kulutusta ja niiden valmistusta eli tuotantoa. Hänen kuvaamansa kulutusmalli toimii tuotannon kasvun rinnakkaisilmionä ja enenevästi sen ylläpitäjänä. Vähitellen kaikki yhteiskuntakerrostumat läpäisevä, keskinäiseen vertailuun perustuva kulutuskilpailu kasvattaa siis kysyntää siten, että kokonaistuotantoa tulee jatkuvasti kasvattaa. Ja kun näin tehdään, on tuotantoinstituution ja valtiovallan yhteistoimin huolehdittava markkinoinnilla, työllisyys-, finanssi-, tulo- ja veropolitiikalla kysynnän jatkuvasta kasvusta. Veblenin loihtima kuva tällä tavoin valtaistuvasta tai valtaistettavasta kuluttajasta ei kuitenkaan vaikuta kovinkaan houkuttelevalta. Kuluttajan toimintatilasta tulee pikemminkin mieleen kuluneen sanonnan – ja myös Galbraithin (1969) toteaman – mukainen oravanpyörä.

John Kenneth Galbraithin lisäanti taloustieteellisen dissidenttiperinteen vähäväriseen kirjoon liittyy hänen aikalaisdiagnoosinsa sisältämään ankaraan kritiikkiin 'teknosysteemiä' kohtaan. Jos Veblen toi esiin huolen työteliäisyyden eli tuotannon puolesta kulutuksen houkutusten puristuksessa, niin Galbraithin huolenaiheena puoli vuosisataa myöhemmin on pikemminkin tuotannon yhteiskunnallinen ylivalta, joka oli alkanut kehittyä 1930-luvun suuren laman jälkihoidon myötä. Tuotannon räjähdysmäinen kasvu loi massakulutusmarkkinat, mutta teki kuluttajasta tuottajan kuuliaisien alamaisen.

5. Teknosysteemistä kulutuskulttuuriin

JOHDANTOA LUVUN SISÄLTÖÖN

1960-luvun erikoiseen kumouksellisiakin piirteitä sisältäneeseen "ajan henkeen" liittyi luontevasti Marcusen ja Frommin kaltaisten ajattelijoiden esiintulo.¹²⁴ Galbraith oli anglosaksisessa maailmassa samaan julkisuus- ja osittain substanssikategoriaankin kuuluva hahmo, jonka teos *Runsauden yhteiskunta* (toisen laitoksen pohjalta) suomennettiin vuonna 1969¹²⁵, samana vuonna Marcusen ja Frommin jo mainittujen teosten kanssa. Amerikkalaisen talouselämän kiihottoman mutta terävän kritikon argumentaatio vahvistaa tuotannon ja kulutuksen toisiinsa kietoutumisen pääpiirteissään Veblenin avaamaa tulkintalinjaa noudattaen.

Pian Galbraithin mainittujen teosten ilmestymisen jälkeen Jean Baudrillard toi oman kontribuutionsa kutosyhteiskunnasta käynnistymässä olevaan keskusteluun teoksellaan *La société de consommation* (1970; engl. *The Consumer Society: Myths and Structures*, 2004[1998]), jossa hän kommentoi tuoreeltaan myös Galbraithia. Hän tarkastelee paralleelleja ja keskinäisiä riippuvuussuhteita tuotannon ja kulutuksen välillä. Vihdoin Pierre Bourdieu tuo sosiologian

124 Slater (1997, 164) toteaa 1960-luvun olleen "yltäkylläisen hedonistisen konsumerismin ja radikaalin poliittisen ja kulttuurisen opposition ja kapinan räjähdysmäisen kasvun" aikaa ja että nämä ilmiöt fokuisoituivat nuorisoon.

125 Jo edellisenä vuonna 1968 käännettiin suomeksi Galbraithin vuonna 1967 ilmestynyt teos *Uusi yhteiskunta* (*The New Industrial State*) ja 1970-luvulla vielä muutama muu. Teoksen *The Affluent Society* (*Runsauden yhteiskunta*) ensimmäinen painos ilmestyi vuonna 1958.

'genressä' kulutuksen tuotannon kanssa samaan kehikkoon käsitteistämällä kulutusta tuotannosta tutuilla termeillä, kuten pääoma ja sijoittaminen. Veblenin lähestymistavasta muistuttavilla distinktion ja habituksen käsitteillään hän horjuttaa myös rationaalisen valitsijan valta-asemaa taloustieteen toimijan mallina.

5.1. Galbraith: tuotannon tarve vai tarpeiden tuotanto?

Tuotanto on Galbraithin mukaan valloittanut sellaisen aseman, että omaa kasvun logiikkaa noudattaakseen sillä ei ole varaa jättää kysyntähaluja kuluttajien itsenäisesti ylläpitämiksi. Kasvava tuotanto edellyttää kasvavaa kulutusta, ja kasvu on kaikkien etu, kuuluu Galbraithin kritisoima sovinnaisen ajattelun perusoletus, jonka laajalti allekirjoittavat niin poliitikot kuin taloustieteilijätkin.¹²⁶

Galbraith (1969, 174) kiteytti tuotantotoiminnan keskeisen roolin 1950-60-luvun teollisuusyhteiskunnassa seuraavalla tavalla: ”Jos tuotannon tärkeyttä aletaan epäillä, se merkitsee koko rakennelman perusteiden saattamista kyseenalaiseksi”. Etsiessään syitä tuotannon korostuneeseen asemaan Galbraith palaa suuren laman aikaan ja vaikutuksiin: 1930-luvulle saakka amerikkalaisten liberaalien (eli lähinnä demokraattisen puolueen kannattajien) ohjelma oli tähdännyt ”olemassa olevan tulon uudelleen jakamiseen, taloudellisen turvallisuuden lisäämiseen ja yksilöiden ja organisaatioiden vapauden turvaamiseen, koska taloudellinen valta oli erittäin epätasaisesti jakautunut” (s. 200). Ikään kuin sivutuotteena työttömyyden vähentämiseen pyrkiville

126 Galbraith (1968, 94) nimittää suurten yhtiöiden valtaeliittiä ’uudessa teollisessa yhteiskunnassa’ teknostruktuuriksi. Hän katsoo (mt. 259) yksilön markkinakäyttäytymisen ja yhteiskunnallisten asenteiden mukauttamisen tuottajien tarpeisiin ja teknostruktuurin tavoitteisiin olevan järjestelmälle ominaisia piirteitä, jotka tulevat yhä tärkeämmiksi teollisen järjestelmän kasvaessa.

toimille tuotannon laajentaminen alkoi saada yhä tärkeämman aseman liberaalien ohjelmassa.

Keynesin vaikutus alkoi näkyä 1930-luvun puolivälin jälkeen huomion kiinnittymisessä kansantalouden tuotoksen kokonaisuusyhtään, joka määräsi kokonaistuotannon. Hallitus saattoi vaikuttaa tuotannon tasoon toimillaan. Tasapaino voitiin saavuttaa ylemmällä tai alemmalla tuotannon tasolla: verotulot ylittävällä varainkäytöllä luotiin kysyntää kasvavalle tuotannolle ja varaintarpeen ylittävällä veronkannolla taas voitiin kysyntää supistaa, jolloin tuotantokin asetui alemmalle tasolle. Kasvavalla tuotannolla näytti olevan ”henkeäsalpaavat” seuraukset kansalaisten taloudellista turvallisuudentunnetta ajatellen. ”Tuotannon lisääminen merkitsi työttömyyden, maanviljelijöiden turvattomuuden, pikuliikemiehen vararikonuhan, investoijien riskien, valtioiden ja kaupunkien rahahuolien ja jopa liian ahtaan asumisenkin helpottumista”. Pian alkanut sota suorastaan pakotti panostamaan tuotantoon. Tuotannon lisääminen näytti ratkaisevan liki kaikki ajankohtaiset yhteiskunnalliset ongelmat. (s. 201.)

Tuotannon tasoon puuttumisesta seurasi, että hallituksen tehtäviä laajennettiin. Lupaamalla täystyöllisyyttä (eli tuotannon lisäämistä) voitettiin vaaleja. Ja Amerikassa liberaalit lupasivat. Tällä oli seurauksensa. Aiemmin merkittävän ohjelman omanneet liberaalit päätyivät huomaamattaan tilanteeseen, jossa heillä ei ollut ohjelmaa ollenkaan. Korostaessaan jatkuvasti tuotannon merkitystä liberaalit hyväksyivät muiden lailla päättelyketjun, jonka avulla amerikkalaiset saatiin vakuuttuneiksi kulutushyödykkeiden pysyvien lisäysten tärkeydestä. Yhteenvetona Galbraith toteaa, että Keynes (1951[1936]) käänsi liberaalien katseet tuotantoon ja että heidän poliittinen menestyksensä muutti sen saavutetuksi eduksi. Keynesiläisestä katsantokannasta tuli vuorostaan sovinnaista viisautta. (s. 202.)

”Management”-problematiikkaa Galbraith lähestyy todetessaan, että liikemiehellä tai tarkemmin sanottuna ”mer-

kittävän liikelaitoksen johtajalla” on suurin panos pelissä nykyisissä taloudellisissa tavoitteissa. Tuottajan arvonimi tekee hänestä hallitsevan hahmon yhteiskunnan tähtikaartissa, jos tuotantoa pidetään ensiarvoisena asiana. Tulotaso on tietenkin suhteessa hänen nauttimaansa arvonantoon. ”Sitä mukaa kuin tuotanto on monopolisoinut taloudelliset asenteemme, johtaja on noussut arvoasteikossa” (s. 195).¹²⁷

Tuotannolla on pääasiallisena tulonlähteenä edelleen merkityksensä yksityisten ihmisten taloudelliselle turvallisuudelle, Galbraith (s. 209) muistuttaa. Kuitenkin ”myytti”, joka saa meidät panemaan sellaisen painon tuotannolle sen itsensä vuoksi, on ”itsessään tuhoisa ja vaarallinen”. Galbraith katsoo, että ajatuksen ’tuotannosta tuotannon itsensä vuoksi’ valta-asema ei ole uhattuna, vaikka liikkeenjohtoporras poliittisista suhdanteista riippuen kokee julkisen arvovaltansa heilahtelevan. Tuotanto on perinyt sen huolenpidon aseman, joka joskus kohdistui tasa-arvoon ja vähäosaisiin, ja sitä vahvistaa edelleen sen taloudelliselle turvallisuudelle tekemä palvelus. Monimutkainen ja perinteellinen mutta epäaito kulutuskysynnän teoria tukee tuotannon tärkeätä asemaa. Koko yhteiskunnan tarkoitus ja vakava tehtävä on jatkuva tuotanto. Vaikka kyseessä on suorastaan sankarillinen myytti, Galbraith kyseenalaistaa tuotannon aseman. Tuotannon tärkeyden tunnetta ylläpidetään vain asenteiden vuoksi, jotka eivät kuulu nykypäivään vaan siihen maailmaan, missä taloustiede syntyi. Näitä ajatuksia ovat vahvistamassa ”paikkansa pitämätön kulutuskysynnän teoria ja

¹²⁷ Kirjassaan *Uusi yhteiskunta* (1968) Galbraith (s. 78) täsmentää meneillään olevaa kehityskulkua kaukokatseisesti todetessaan vallan olevan siirtymässä pääomalta ’järjestelmälliselle tiedolle’ tavalla, joka heijastuu valankäytössä myös koko yhteiskuntaan. Tämä tuotannontekijöiden välillä tapahtunut siirtymä ”on verrattavissa siihen, joka tapahtui maasta pääomaan parisensataa vuotta sitten”. Hän luettelee joitakin kehityskulkuun liittyviä huomioita: ”osakkeenomistajain vallan menetys nykyaikaisessa yhtiössä, menestyvän yhtiön johdon järkähtämätön asema, pankkiirien yhteiskunnallisen magnetismin häviäminen, (...) yhä tehostuva kykyjen etsintä, kasvatuksen ja kasvattajien uusi arvostus”.

vakiintuneiden etujen järjestelmä”. Sekä konservatiivit että liberaalit on näin saatu tuotannon arvovalta-aseman pönkitäjiksi. (s. 201-207.)

Kun tuotannon tärkeyttä perustellaan taloudellisella turvallisuudella eikä tuotteiden tarpeellisuudella, ajaudutaan heikoille jälle. Taloudellinen yhteisö luisuu ”teeskentelyn ja joutavuuksien epäilyttävään maailmaan”. Tätä kautta kiertään teoriaan kulutuksen muka rationaalisesta luonteesta. Galbraith toteaa, että yhtenä pakokeinona tällaisesta maailmasta on kaikkien tarpeiden tekeminen pakottaviksi, mikä onkin taas ”uusi syy kulutuskysynnän hämäreperäiselle rationalisoinnille”. Kulutuskysynnän tuleminen yhä riippuvaisemmaksi kuluttajan kyvystä ja halusta ottaa velkaa on yksi niistä syvemmistä yhteiskunnallisista vaaroista, jotka ovat tulosta nykyisistä asenteista. Galbraith viittaa asenteisiin, ”jotka saavat meidät korostamaan yksityisen sektorin hyödykkeitä ja palveluja kaikista hyödykkeistä ja palveluksista erillisinä” (s. 208-209).

Kulutuskysynnän teoria auttaa taloustieteilijöitä ummistamaan silmänsä tarpeiden syntytavalle tai niiden tärkeydelle. Taloustieteilijälle riittää, että halu on olemassa. Hänen tehtävänsä on ammattitaitoaan käyttäen auttaa kuluttajaa sen tyydyttämisessä ja siksi hän painottaa tuotannon merkitystä. Ajatustapa johtaa kasvun kierteeseen: ”Siten hyödykkeiden tuotanto tyydyttää tarpeita, jotka näiden hyödykkeiden kulutus luo tai jotka hyödykkeiden tuottajat kehittävät. Tuotanto tuo esille uusia tarpeita ja uuden tuotannon tarvetta” (s. 191-192).

Galbraithin mielestä on ajauduttu tilanteeseen, joka muistuttaa ”oravan polkumyllyä” eikä se pyöri tasaisesti. Kulutusintensiivisiin käytäntöihin lukkiutuminen ei ole kulttuurillisesti viehättävä yhteiskuntamalli. Galbraith toteaa sillä olevan lisäksi monia rakenteellisia heikkouksia, joilla voi olla ”häkellyttävä” vaikutus. Hän muistuttaa, että olemme perinpohjaisesti sitoutuneet tuotantoon taloudellisen

turvallisuuden vuoksi. Juuri tuotannon luomat työpaikat ovat pääasiallinen huolen kohde. Syntynyt riippuvuusvaikutus tarkoittaa sitä, että ”huoli syntyy tuotantoprosessista itsestään”. Galbraithin johtopäätös on, että hyödykkeistä huolehtiminen ei perustukaan ”luonnolliseen kulutustarpeeseen”. ”Riippuvuusvaikutus tarkoittaa lähinnä sitä, että huoli syntyy tuotantoprosessista itsestään.” Tästä päästään kasvun mekanismin kuvaamiseen: ”Tuotannon lisäämiseksi on tarpeita tehokkaasti luotava, ja ellei tarpeita luoda, lisäystä ei tapahdu.” (s. 192.)

Galbraith katsoo talousteorian olevan syypää sellaisen tuotannon tärkeyttä koskevan vaikutelman syntymiseen, jonka mukaan tuotannon kasvu tyydyttää ”kaikki nykyajan aistilliset, jalostavat ja tuhoisat tarpeet”. Hän sanoo kollegojensa taloustieteilijöiden keksivän yhä uusia syitä sille, että tuotannon tulee kasvaa, sellaisia kuin ”meillä on vielä köyhyyttä” tai että ”on täysin ihmisluonnon mukaista, että halutaan enemmän” tai ”jollei tuotantoa lisätä, on seurauksena pysähtyminen”. Lopullinen pakopaikka tuotannon kasvattajille on kuluttajakysynnässä. Taloustieteilijöiden perusväittämän mukaan tarpeiden tärkeys ei vähene merkittävästi, vaikka niitä yhä enenevässä määrin saadaan tyydytetyiksi. Fyysisten tarpeiden tyydyttämisen jälkeen tulevat psykologispohjaiset halut. Niitä ei voi koskaan tyydyttää tai ainakaan todisteita edes edistymisestä ei voi saada. Niinpä tyydytyksen käsitteellä ei juuri ole merkitystä taloustieteessä. (s. 172–177.)

Galbraith valaisee uusklassisen taloustieteen keskeisen ajatuksen, marginaalisen arvoteorian keskeistä ajatuskulkua: ”Tarpeen tärkeys on ihmisellä (...) halun tyydyttämiseen tarjolla olevien hyödykkeiden määrän funktio. Mitä suurempi on varasto, sitä pienempi on myös halu maksaa” (1969, 177). Tämän katsotaan selittävän myös esimerkiksi veden ja timantin hintaeron.¹²⁸ Näin määriteltä laskevan rajahyödyn

oppi tuli ”pyhitetyksi” kansantaloustieteen oppikirjoissa. Johtopäätös oli seuraava: henkeä kohden lasketun reaalitylon lisääntyessä ihmiset kykenevät tyydyttämään yhä lisääntyviä tarpeita. Mutta ajatus sisälsi implisiittisesti oletuksen, että ”ne eivät ole niin tärkeitä”. Tarpeiden ja siis myös tuotannon supistuvan merkityksen uhkaan taloustieteilijöiden tuli (tuotannon kasvun puolustajina) reagoida: tarpeiden tärkeyden vähenemistä ei yksinkertaisesti vain myönnetty. Tarvittaessa ummistettiin silmät muiltakin ilmiöiltä, jotka eivät sopineet vakiintuneeseen käsitejärjestelmään. (mt. 179.)

Toisen perusväittämän mukaan tarpeet saavat alkunsa kuluttajan persoonallisuudesta, tai ainakin ne ovat taloustieteilijälle tosiseikkoja. Hänen ei tarvitse kysyä, kuinka tarpeet syntyvät tai muodostuvat. Hän on täyttänyt tehtävänsä, kun niitä tyydyttämään tarkoitettujen hyödykkeiden tuotanto maksimoidaan. Galbraithin mukaan vallitsevassa talousteoriassa ei erotella eikä sen mukaan pidä erottaa eri aikoina syntyneiden erilaisten tarpeiden tärkeyttä tai niistä saatua hyötyä. (s. 176–181.) Hän toteaa, että sovinnaisen viisauden mukainen näkemys yhä uusien tarpeiden tärkeydestä myös yltykülläisyyden vallitessa on terveen järjen vastainen. Mutta vaikka vastaväitteiden oikeutus on ilmiselvä, todisteita ei ole löydettävissä. Vastaväitteiden kumoamiseksi riittää, kun oletetaan ihmisen elämäntilanteen ja elinympäristön olevan erilainen eri aikoina, joten tarpeiden tyydyttämistä ei voi asettaa tärkeysjärjestykseen. Galbraith kuitenkin järkeilee, että kyseisessä argumentaatiossa on yksi heikkous: ”Jos ihmisen tarpeet ovat tärkeitä, niiden täytyy olla peräisin hänestä itsestään. Ne eivät voi olla tärkeitä, jos ne on luotava hänelle.” (s. 185-186.)

Galbraithin tuotantoa tukevaan markkinointiin kohdistama huomautus on painava. Se saa jatkoa: ”Tuotantoa ei voida puolustaa tarpeiden tyydyttäjänä, jos tuotanto juuri luo tarpeet”. Jos siis tuotanto luo tarpeet, joiden tyydyttämiseen se pyrkii, tai jos tarpeet syntyvät korollaarisesti tuotannon

¹²⁸ Alenevan (tai laskevan) rajahyödyn teoriasta ks. myös tt. 4.2.

kanssa, silloin tarpeiden akuuttisuudella ei voi perustella tuotannon tärkeyttä. ”Tuotanto ainoastaan täyttää tyhjiön, jonka se itse on kehittänyt.” Galbraith panee merkille, että vain harvat vakavasti otettavat tutkijat enää kieltävät, että tarpeet ovat tuotannon hedelmää. Viitattuaan Keynesiin, joka oli todennut, että mitä ”korkeampi on yleinen taso, sitä korkeammat ovat tarpeetkin”, hän toteaa kilpailulla olleen aina tärkeän merkityksen joidenkin taloustieteilijöiden tarpeiden syntymistä koskeissa mielipiteissä.¹²⁹ Hän jatkaa vebleniläisessä hengessä: ”Toisen ihmisen kulutuksesta tulee toisen ihmisen toive. Tämä merkitsee jo sitä, että menetelmä, jolla tarpeet tyydytetään, on samalla myös menetelmä, jolla tarpeita luodaan. Mitä enemmän tarpeita tyydytetään, sitä enemmän uusia syntyy” (s. 187).

Merkillepantavaa on, että Galbraith tässä yhteydessä viittaa Duesenberryyn (ks. tt. 4.3.) esittelemällä hänet ”johtavana nykyajan kuluttajakäyttäytymisen teoreetikkona”. Galbraith siteeraa hänen käsitystään siitä, että korkeampi elintaso on aikamme tärkeimpiä tavoitteita ja että se synnyttää yhä suurempiin menoihin johtavan tarpeiden kasvun. Kyseisen käsityksen seurauksista Galbraith toteaa käsityksen riippumattomasti syntyneestä tarpeesta vaipuvan taka-alalle. Painottaessaan korkean elintason saavuttamista yhteiskunta arvostaa ihmisiä heidän omistamiensa tuotteiden perusteella. Kulutustaipumusta lietsoo tällöin yhteiskunnan tuotantokykyä korostava arvojärjestelmä. Johtopäätös on selkeä: ”Mitä enemmän tuotetaan, sitä enemmän ihmisten on omistettava.” (s. 187–188.)

Galbraith jatkaa tuottajakeskeistä analyysiaan markkinoinnin ruotimisella. Hän toteaa mainonta- ja myynti-instituutioiden luovan suoran yhteyden tuotannon ja tarpeiden välille. ”Niitä ei mitenkään saada sovitetuksi käsitykseen itsestään syntyneistä haluista, sillä niiden keskeinen tehtä-

¹²⁹ Galbraithilla lienee mielessä juuri Veblen, vaikkei hän mainitse tätä nimeä.

vä on luoda haluja – synnyttää tarpeita, joita aikaisemmin ei ole ollut olemassa.” Tuotteen valmistus on vain osa sen kuluista, vaihteleva osa käytetään tuotteeseen kohdentuvien halujen muokkaukseen. Uusi kulutushyödyke saatetaan markkinoille mainosbudjetin puitteissa tehtävän kampanjan tukemana. Mainosbudjettia kasvatetaan tuotantoa laajennettaessa. Tarpeenmuodostuksen valtavista kustannuksista on tuottajalle selkeä etu: ”Tuottaja saa näin sekä hyödykkeiden valmistustehtävän että myös niihin kohdistuvien halujen muokkaamistehtävän. Siten tunnustetaan myös se, että tuotanto luo niitä tarpeita, joita se pyrkii tyydyttämään – myös aktiivisesti mainonnan ja muiden siihen liittyvien toimintojen kautta pelkän passiivisen kilpailun lisäksi.”¹³⁰

Galbraith toteaa tarpeiden muokkauksen olevan ilmeisen selvän sekä liikemiehille että maallikoille, mutta silti sellaisen, jonka esiintuomista taloustieteilijät ovat erityisen voimakkaasti vastustaneet. He vaistoavat suuren vaaran ja sulkevat mieluummin silmänsä ja korvansa ”taloudellisista ilmiöistä kaikkein tungettelevimmalta, nimittäin nykyaikaiselta tarpeiden luomiselta”. Sen aiheuttama levottomuus johtuu vaikeudesta mukauttaa se olemassa olevaan teoriaan. Mitä kertoo jonkun tietyn muron tai pesuaineen aidosta haluttavuudesta se tosiasia, että niin paljon rahaa on käytettävä ”kuluttajan pakottamiseksi tiedostamaan halunsa”, Galbraith kysyy. Kulutuskysynnän teoria ja tuotannon tehokkuuden tärkeys ovat jatkuvasti olleet ”pyhitettyjä asioita”. Näin siis ”itsestään määräytyvien tarpeiden käsite elää edelleen”. (s. 188–190.)

Itsestään selviä asioita ei pidä laiminlyödä monimutkaisten asioiden selvittämisessä, Galbraith toteaa. ”Se, että tarpeet voidaan tiivistää mainonnalla, katalysoida myyntitekniikalla ja muokata taivuttelijan hienonhienoilla keinoilla,

¹³⁰ Riihimäki (1996, 24-25) katsoo asiaa kuluttajan näkökulmasta: ”Kuluttajat eivät näe suuria mainosbudjetteja suvereeniutuaan loukkaavina, koska yhteiskuntaelämän hahmottamiseen käytetty käsitteistö on kokonaan tuotanto- ei kulutuskeskeinen.”

osoittaa, etteivät ne ole erityisen tärkeitä. Nälkäiselle miehelle ei koskaan tarvitse kertoa, että hän tarvitsee ruokaa.” Ihmiset ovat vasta siinä vaiheessa alttiita mainostajien taituttelulle, kun he ovat etääntyneet niin kauas fyysisistä tarpeista, etteivät enää tiedä, mitä haluavat. (s. 190.)

Galbraithilla on vebleniläinen ajatus kuluttajien välisestä kilpailusta osatekijänä tarpeita synnyttävässä prosessissa: ”Kulutuksen lisäykset, jotka vastaavat tuotannon lisäyksiä, synnyttävät vihjauksesta tai kilpailun vuoksi tarpeita, tai sitten tuottajat saattavat ryhtyä aktiivisesti luomaan tarpeita mainonnan ja myyntitekniikan välityksellä”. Siten tarpeet joka tapauksessa tulevat tuotannosta riippuvaisiksi. Galbraith toteaa jouduttavan kierteeseen: ei voi enää olettaa, että hyvinvointi on tuotannon korkeammalla tasolla suurempi kuin se on alemmalla tasolla. Pikemminkin se on samanlainen. ”Tuotannon korkeampaan tasoon liittyy pelkästään korkeampi tarpeiden synnyttämisen taso, joka taas vaatii korkeamman tyydyttämisen tason.” Tuotannon ja kulutuksen lisääntymisen yhteyttä hän kutsuu riippuvuusvaikutukseksi. (s. 191.)

Galbraith jatkaa päättelyään, joka johtaa synkkään arvioon tuotantokeskeisen ajattelun hyödystä kysynnän mahdollisesti puuttuessa: jos hyödykkeitä ei kysyttäisi eli jos kysyntää ei luotaisi, tuotannon hyöty tai tärkeys ilman tarpeen luomista on nolla. Tämä tarkoittaa, että ”nykyisen kokonaistuotoksen rajahyöty ennen mainontaa ja myynninedistämistoimintaa on nollan arvoinen. Aivan selvää on, että niillä asenteilla ja arvostuksilla, jotka tekevät tuotannosta yhteiskuntamme keskeisen saavutuksen, on joitakin poikkeuksellisen vääristyneitä syitä.” Jos klassisen taloustieteen alkuaikojen sijasta tarkastellaan ainoastaan oman aikamme yltäkyläisyyden ekonomiikkaa, on helppoa havaita, miksi sovinnainen viisaus vastustaa tällaista muutosta. ”On paljon, paljon parempi olla tiukasti ankuroitunut hölynpölyyn kuin lähteä purjehtimaan ajattelun myrskyisille merille.” (s. 193.)

Huomautettuaan, että tuotannon arvovalta riippuu hyödykkeiden arvovallasta Galbraith muistuttaa merkeistä, jotka näyttäisivät viittaavan muutokseen. Amerikkalaisen yhteiskunnan arvovaltaisissa ryhmissä on muotia suhtautua vastenmielisesti kestokulutushyödykkeisiin: ”loistavat oleskeluhuoneet, mielikuvitukselliset grillit, laajennetut televisiokankaat ja loistootot eivät enää viehätä”. Niiden Galbraith sanoo saattavan herättää jopa halveksuntaa. ”Nyt pyritään tietynlaiseen nukkavieruun pukeutumiseen, varsinkin miltei poikkeuksetta nuorison keskuudessa. Siinä meillä on vähäinen, mutta kuitenkin merkityksellinen, kapina tavaroita vastaan ja kieltäytyminen hyväksymästä kilpailuhenkeä tarpeiden pohjaksi” (s. 203).¹³¹

Galbraithin lääkkeenä yli äyräiden paisuvaan tuotantoon on julkisen kulutuksen kasvattaminen yksityisen sijasta. Sille on amerikkalaisessa yhteiskunnassa voimakkaat ideologiset esteensä: ”Kuten olemme nähneet, tavaroiden – nimittäin yksityisen sektorin tuottamien tavaroiden – tuotannon kasvu on meidän yhteiskunnassamme yhteiskunnallisten saavutusten perusmittapuu.” Galbraithin ajan jälkeen vallalle päässyt uusliberalismi on osoittanut tämän piirteen korostuneen ei vain Yhdysvalloissa vaan kaikkialla maailmassa, Kiinaa myöten.

Galbraithin oma katsantokanta ja neuvottomuus havaitsemiensa yhteiskunnallisten vääristymien kollektiivisen ratkaisun suhteen liittyvät liberaalidemokraattiseen maailmankatsomukseen ja sen implikoimaan atomistiseen ihmis käsitykseen. Siinä ihmisiä kohdellaan autonomisina yksilöinä, joille ihmisoikeudet ja poliittinen demokratia suovat suvereniteetin ja mahdollistavat kuluttajalle vapauden valitsijan ominaisuudessa, mutta myös jättävät ihmisen oman onnensa sepäksi. Se mitä demokratialla ihmisoikeuksineen

131 Galbraith ei voinut aavistaa, että myöhemmin hänen kuvaamistaan ”vastamuodeista” tuli kalliita brändejä, kuten mm. Naomi Klein (2001) on osoittanut. Ks. myös Baudrillardin kommentti 2 CV:n statusarvosta tt. 5.2.

ja vapauksineen ymmärretään edustaa maapallonlaajuisesti katsottuna suppean ylä- ja keskiluokan ideologiaa ja arvo-maailmaa.

Riihimäki (1991) katsoo, että Ranskan vallankumouksesta tutut iskusanat vapaus, veljeys, tasa-arvo eivät koske ihmiskunnan köyhää enemmistöä. Demokratia on globaalisti katsottuna vähemmistövaltaa, joka rahatalouden imussa paraikaa levittäytyy ympäri maapallon. ”Varsinaisille köyhille elämä on vain markkinavoimien kasvotonta armento-muutta” (mt. 17). Myöskään Baudrillard (2004) ei liikoja kunnioita tasa-arvon julistuksia muina kuin porvarillisen vallankumouksen huolellisesti taltioituina dokumentteina. Niiden tarkoitus on sementoida vallitseva atomistinen, porvarillinen käsitys ihmisestä.

Taustaltaan marxilainen Baudrillard painotti varhaistöissä tuotannon keskeisyyttä. Etäännyttyään kyseisestä traditiosta hän tunnistaa kulutuksen kasvavan merkityksen. Baudrillard kuvailee runsauden aikakauden, jossa ihmiset ympäröivät itsensä kulutustavaroilla, ja päättelee kulutuksesta tulleen koko elämän perustan. Hän tunnistaa myös ’kulutuksen katedraalien’ tärkeyden ja luottojen kasvavan roolin kulutusyhteiskunnan synnyssä. (Ritzer & Jurgenson 2010, 15-16.)

Baudrillard suhtautuu Galbraithiin kaksijakoisesti, mutta enimmäkseen myönteisesti. Hän havaitsee olennaisen eron tuotanto-orientoituneen fordistisen yhteiskunnan ja postmodernin kulutusyhteiskunnan sankaritarinoiden välillä. Pyhimyksiä ja historiallisia henkilöitä seurasivat kuviksi tarkoitettut elämäkerrat self-made-maneista, liikemiehistä, edelläkulkijoista, löytöretkeilijöistä ja valloittajista, joiden syrjäyttäjiksi sitten ilmestyivät elokuvatahtien, urheilun tai uhkapelien sankarit, joukko kauniita ja rikkaita prinssejä ja maankiertäjä-parooneja, sanalla sanoen ”suuret tuhlarit” (wastrels).¹³² Hän mainitsee massamedian paisuttelevan

132 Alkavan fordismin kaudella 1900-luvun alussa Weber (1980, 51) toteaa vielä kapitalistisen yrittäjän ”ihannetyypistä”, että tälle on ”pikemminkin epämurkavaa ottaa vastaan nauttimansa yhteiskunnallisen arvostuksen

potlatch-tyylisiä henkilökohtaisia sankarisaavutuksia, jotka huipentuvat James Deanin tapaan jopa hengenmenetykseen. (mt. 45-46.)

5.2. Baudrillardin kommentit ja kritiikki

Baudrillard kirjoitti teoksensa *La société de consommation* vuonna 1970 (engl. *The Consumer Society* 2004[1998]), pian Galbraithin teosten *Runsauden yhteiskunta* ja *Uusi yhteiskunta* jälkeen. Baudrillard käyttää monia Galbraithin ideoita ja niille kriittisiä kommentteja kehittäessään omaa analyysiaan ’runsauden yhteiskunnasta’ (eli hänelle jo ’kulutusyhteiskunnasta’). Baudrillard ajattelee, että kasvuyhteiskunta on suorastaan runsauden yhteiskunnan vastakohta: sen sisäsyntyiset jännitteet johtavat psykososiaaliseen kurjistumiseen (pauperization) ja systemaattiseen köyhyyteen, sillä tarpeet etenevät nopeammin kuin tavaroiden tuotanto. Koska sekä aineellinen hyvinvointi että puute ovat järjestelmässä sisäsyntyisinä, ongelman ratkaisuyritykset kasvun avulla ovat tuomitut epäonnistumaan.

Esipuheessaan Baudrillardin teoksen englanninnokseen Ritzer (2004, 3) toteaa Baudrillardia kiinnostavan parallelit tuotannon ja kulutuksen välillä. Monet tuotantoon sopivat asiat sopivat myös kulutukseen. Esimerkiksi palkkatyön kiristävä vaikutus työvoimaan nostaa työn tuottavuutta ja luotonanto lisää ostovoimaa. Kuluttaja voidaan nähdä työtä tekevänä kuluttaessaan. (Ajatellaan vaikkapa omakotitalon nurmikon ajamista omalla leikkurilla.¹³³) Baudrillard (2004, 37) panee merkille, että yksilöllisen kulutuksen nopean kasvun lisäksi kolmannet osapuolet, erityisesti hallintokoneis-

ulkoisia merkkejä. Hänen käytöksessään on toisin sanoen usein tietty askeettinen piirre”. Taustalla on protestanttisen etiikan vaikutus, joka sittemmin maallistumisen myötä antaa tilaa Baumanin kuvaamalle välittömän nautinnon metsästykselle.

133 Ritzer on kehitellyt omassa tuotannossaan juuri ajatusta kuluttaja-tuottajista ’prosumereina’. (Ks. tt. 6.4.)

to, kasvattavat kulutusta yksilöitten hyväksi osittaisena taroituksenaan vähentää epätasa-arvoa resurssien jaossa. Hän torjuu Galbraithin yleistyksen pahasta epätasapainosta yksityisen ja kollektiivisen kulutuksen välillä todeten sen yhdysvaltalaiseksi ongelmaksi. Todellinen ongelma, hän sanoo, on se, että valtion kulutus tuskin aikaansaa objektiivista tasa-arvoisuutta ihmisten mahdollisuuksissa. Esimerkiksi koulutuksessa vallitsee rakenteellinen epätasa-arvo.

Hyväosaiselle maailmanosalle uudeksi pelastusopiksi tulleen onnellisuuden myytin Baudrillard katsoo sekoittuneen demokraattisen tasa-arvomyytin kanssa. Hän toteaa onnellisuuden loittonevan kaikesta kollektiivisesta 'nautinnosta' tai hurmiosta ('feast' or exaltation), kun se egalitaarisuuden pakottavan tarpeen ajamana ripustautuu *individualismin* periaatteille, varustautuneena Ihmisoikeuksien ja Kansalaisoikeuksien julistuksella, jotka eksplisiittisesti tunnustavat kaikkien oikeuden onnellisuuteen, jokaiselle yksilölle erikseen. Onnellisuuden tulee tämän modernin kuluttajaihanteen mukaan olla sellaista, minkä voi panna *näkyville* ja *todistaa*.¹³⁴ (s. 49-50.)

Tässä tullaan Baudrillardin mukaan kysymykseen 'hyvinvointivallankumouksesta' ('Revolution of Well-Being'), joka ei ole mitään muuta kuin porvarillisen vallankumouksen "perijä tai pyöveli". Se luulee talouskasvun avulla voitavan hoitaa paitsi tasa-arvokysymys myös kaikki muut entiset ja tulevat ongelmat. Lopulta katteettomaksi osoittautuva myytti hyvinvoinnista talouskasvun avulla jyrää yhteiskunnallisen ja poliittisen vallankumouksen aatteen jopa sosialistisissa maissa, Baudrillard ennakoi. Hän katsoo, että 'Hyvinvoinnin Vallankumous' (hän käyttää isoja alkukirjaimia ilmeisesti rinnastuksena Ranskan Suureen Vallankumoukseen) on muiden vallankumousten tapaan, jotka julistavat ihmisten tasa-arvoa, kykenemätön toteuttamaan sitä

134 Tämän ja seuraavien kappaleiden vapaasti kääntämissäni sitaattireferaatissa *korostukset* ovat Baudrillardin.

loppuun saakka (jos ne sitä halusivatkaan). Demokraattinen perinoppi siirretään täten todellisesta kykyjen, vastuiden, sosiaalisten mahdollisuuksien ja – termin täydessä merkityksessä – onnellisuuden tasa-arvosta yhdenvertaisuuteen Esineen (Object) ja muiden yhteiskunnallisen menestyksen ja onnellisuuden *näkyvien* merkien (*manifest signs*) edessä. Tämä on *yhteiskunnallisen demokratiaa*, TV:n, auton ja stereon demokratiaa, näennäisen konkreettista, mutta tosiasiaassa tasa-arvoisesti muodollista demokratiaa, joka ristiriitojen ja sosiaalisen eriarvoisuuden 'yläpuolella' vastaa perustuslakiin taltioitua formaalia demokratiaa. Toinen toisensa alibeina nämä abstraktiot muodostavat yleisen demokraattisen ideologian, joka kätkee demokratian *poissaolon* (*absence*) ja tasa-arvon olemattomuuden (non-existence). (s. 50.)

Tasa-arvon mystiikassa 'tarpeen' käsite on erottamaton hyvinvoinnin käsitteestä. Tarpeet viittaavat päämäärien vakuuttavaan maailmaan ja tämä "naturalistinen antropologia" luo perustan lupaukselle universaalista tasa-arvosta. "Impliittinen argumentti kuuluu: kaikki ihmiset ovat tasa-arvoisia tarpeen edessä ja tyydytyksen periaatteen edessä, koska kaikki ihmiset ovat tasa-arvoisia esineiden ja hyödykkeiden *käyttöarvon* edessä (kun he sitä vastoin ovat epätasa-arvoisia ja jakautuneita *vaihtoarvon* edessä)." Baudrillard päättelee, että toisiaan täydentävillä hyvinvoinnin ja tarpeiden myytillä on vahva ideologinen tehtävä vähentää tai eliminoida objektiivisia sosiaalisia ja historiallisia eriarvoisuuden tendenssejä. Koko hyvinvointivaltion ja kulutusyhteiskunnan poliittinen peli koostuu niiden sisältämien ristiriitojen ylittämispyrkimyksestä tavaroiden volyyymia lisäämällä. Toiveena on tavaroiden määrän automaattinen tasaantuminen sellaisella tasolla, jossa kaikki olisivat saavuttaneet totaalisen hyvinvoinnin. (s. 50.)

Hyvinvoinnin eli 'vaurauden' (affluence) analyysin Baudrillard (s. 51) ei katso olevan verifioitavissa tilastollisesti ("se voi olla vain yhtä myyttistä kuin myytti"), vaan näkökulmaa

muuttaen: hyvinvoinnin myyttiä tulee lähestyä muusta kuin sen omasta logiikasta käsin. Luvut ovat tulkintaa varten. Itsepintaisin ja horjumattomin tapa tulkita niitä on Baudrillardin mielestä seuraava: kasvu merkitsee vaurautta (growth means affluence); vauraus merkitsee demokratiaa (affluence means democracy). Myyttiä pehmenetään ”ideaali-reformistisilla varianteilla”: suuren luokan erot kaventuvat, enää ’rautainen palkkalaki’ ei päde, tulot harmonisoituvat. Baudrillard väittää faktojen puhuvan toista kieltä: 20 prosenttia amerikkalaisista elää köyhyydessä jne. Mutta näiden sanotaan kertovan hetkellisestä toimintahäiriöstä, ’kasvukivusta’.

Tiettyjä epätasa-arvovaikutuksiakin tuottaessaan kasvu implikoi pitkällä tähtäyksellä demokratisoitumista, Baudrillard tulkitsee kasvuoptimisteja. Hän väittää, epäoikeutetusti, Galbraithin uskovan kasvun poistavan epätasa-arvoisuuden ongelman: ”Galbraithin näkemyksen mukaan tasa-arvo/epätasa-arvo-ongelma ei ole enää relevantti. Se oli kytkeytyneenä rikkauten ja köyhyyden ongelmaan ja ’vaurauden yhteiskunta’ on selvittänyt ongelman muuten paitsi epätaulaisen tulonjaon osalta.” (s. 51.)

Kasvun kaikkivoipaisuuden harhaan Baudrillard epäilee Galbraithinkin langenneen, väittäen tämän uskovan tasa-arvon saavuttamisen esteenä olevan vain järjestelmän *dysfunktiot* (asevarustelun ja muun tuhlauksen priorisoinnin samoin kuin yksityisen palvelusektorin suosimisen julkisen kustannuksella jne.), ei itse järjestelmän. Baudrillard kysyy, pitäisikö meidän kääntää Galbraithin argumentti ympäri ”ja päätellä, että *itse kasvun dynamiikka perustuu tähän epätasapainoon*”. Tämä ajatus kasvun dynamiikan riippuvuussuhteesta epätasa-arvoon tai koko systeemin epätasapainoon on kuitenkin – Baudrillardin epäilystä huolimatta – linjassa sen kanssa, miten Galbraith (1969) asian näkee. (tt. 5.1.)

Kasvuun Baudrillard ehdottaa toisenlaista näkökulmaa. Täytyy hylätä sekä väite, jonka mukaan ’kasvu tuottaa hy-

vinvointia ja siksi tasa-arvoa’ että väite: ’kasvu tuottaa epätasa-arvoa’. Sen sijaan tulee sanoa, että *kasvu itsessään on epätasa-arvon funktio*. Epätasa-arvoisen yhteiskuntajärjestyksen – privilegioon perustuvan sosiaalisen rakenteen – tarve itsensä ylläpitämiseen tuottaa ja uusintaa kasvua strategisena elementtinään. Baudrillard painottaa, että (teknologinen tai taloudellinen) kasvu on heikko ja toisarvoinen teki- ja verrattuna sosiaalisten rakenteiden lujuteen. (s. 51-53.)

Väittäessään Galbraithin olevan jatkuvan talouskasvun kannattaja Baudrillard siis ’haukkuu väärän puun alla’ tässä kysymyksessä, mutta on oikean ’riistan’ perässä: yleisestihän ajatellaan juuri siten kuin Baudrillard jatkaa (Galbraithinkin omaksumaksi väittämänsä) ajatuskulkua: ”Köyhät (ne 20 prosenttia) ovat niitä, jotka syystä tai toisesta jäävät teollisen järjestelmän ulkopuolelle, kasvun ulkopuolelle. Itse kasvun periaate jää koskemattomaksi; se on homogeeninen ja se huolehtii koko yhteiskunnan homogeenistumisesta.”

Baudrillard vertaa ’nesteiden fysiikkaan’ käsitystä, jonka mukaan riittävä kasvu tuo viimein kaikille tarpeeksi, ja väittää ettei tämä koskaan pidä paikkaansa sosiaalisten suhteiden kontekstissa. Vaikutus on pikemminkin päinvastainen. Hän panee ikään kuin Galbraithin kontrolle väitteen, että kiihtyvä kasvu nostaa pohjalle pudonneetkin tehokkaammin takaisin tikkaille kuin mikään uudelleenjako. Hän kumoo väitteen toteamalla, että aina kun avautuu pääsy tuloihin ja tavaroihin, alkaa myös vääristymisprosessi, joka asettuu itse kasvun sydämeen. Absoluuttinen kasvu ei tällöin kerro totuutta sen jakautumisesta. Vääristymillä on sama kaava kansallisesti ja kansainvälisesti: rikkaat rikastuvat ja köyhät köyhtyvät. (s. 51-52.)

Baudrillard kieltää niin ’runsauden yhteiskunnan’ kuin ’puutteen yhteiskunnan’ olemassaolon erillisinä entiteetteinä, koska katsoo, että kaikki yhteiskunnat muodostavat sekä rakenteellista ylenpalttisuutta (structural excess) että rakenteellista äärimmäistä puutetta (penury). ’Mässäily’ on aina

pienen vähemmistön etuoikeus ja sen tehtävä on reproduksoida kasti- tai luokkaprivilegiota. Tasapaino on ekonomistien ideaalifantasia, joka ei vastaa minkään tunnetun organisaatiomuodon todellisuutta. Kasvuun nojaava yhteiskunta ei ole yhtään parempi vaan päinvastoin, Baudrillard väittää. Kapitalistinen järjestelmä on ollut tämän funktionaalisen epätasapainon kulminaatio järkeistäessään ja yleistäessään sen joka suhteessa. Kasvun spiraalit on ryhmitetty saman strukturaalisen akselin ympärille.

”Niin pian kuin BKT:n fiktiosta luovutaan hyvinvoinnin kriteerinä meidän tulee myöntää että kasvu ei vie meitä kauemmas eikä tuo lähemmäs hyvinvointia. Koko sosiaalinen rakenne, mikä on tässä määrävä tekijä, erottaa sen siitä. Sosiaalisten suhteiden ja sosiaalisten ristiriitojen tietty tyyppi, ’epätasa-arvoisuuden’ tietty tyyppi, joka ikuisti itseään taloudellisen kehityksen poissa ollessa, uusintaa itseään kasvussa ja kasvun kautta.” (s. 53.)

Ritzerin (2004, 3) mukaan Baudrillard katsoo, että yhteiskunta uhraa osan lisäarvostaan ylläpitämään julkista sektoria. Julkinen anteliaisuus nähdään sekä eräänlaisena ideologisena pakkona (luomassa palvelumyyntiä pikemminkin kuin sellaista maailmankuvaa, jossa kaikkea ostetaan ja myydään) ja sosiaalisen kontrollin välineenä.

Baudrillard huomauttaa Galbraithin sekoittavan rikkaiden ’alikulutuksen’ ja ’rahaperusteisen prestiisikriteerin poistumisen’. Hän tähdentää, että rikkaan miehen ajaminen 2CV:llä ei enää herätä kummastusta. Se mitä mies tekee, on hienostuneempaa: hän ’super-erottautuu’, ’super-kunnostautuu’ tällä tavallaan kuluttaa, omalla tyylillään.¹³⁵ Hän

135 Tässä suhteessa voi huomauttaa Bourdieun olevan distinktio-käsitteestään velkaa Baudrillardille: statuksessa ei ole kyse vain sen hankkimisesta ’investoidun’ rahan määrästä. (ks. tt. 5.3.) Toisaalta jo Goffman (1951, 303n) toteaa, ettei joidenkin käytäntöjen siirtyminen alemmilla luokilla ylemmille ole harvinaista. Kyseessä voi olla esimerkiksi kriminaalien, etnisten tai teatteriryhmien alakulttuuriin liittyvä puhetapa tai hullutte-

ylläpitää etuoikeuksiaan absoluuttisesti siirtymällä kerskailevasta diskreettiin (ja sitä kautta super-kerskailevaan) kulutukseen, siirtymällä määrällisestä mahtailusta erottautumiseen, rahasta kulttuuriin (s. 54-55). Tämän ei kuitenkaan tarvitse merkitä taloudellisten etuoikeuksien arvon alenemistendenssiä: raha muuntautuu aina hierarkkiseksi etuoikeudeksi, vallan ja kulttuurin privilegioksi. Käsitys muistuttaa sitä, mitä Bauman (2005) kutsuu ’valitseviksi ihmisiksi’, *homo eligens* -yksilöiksi. Nämä ’tietämysluokkiin’ (knowledge classes) kuuluvat ihmiset, jotka ’luovat ja uudelleenluovat’ itsensä, ovat ’kulttuurisia hybridejä’ ja heidän edustamaansa ja paljolti aikaansaamaansa prosessia Bauman kutsuu ’hybridisaatioksi’. Se on autonomian julistus, vapautta mistä tahansa tavoitteesta, identiteetistä tai yhteisöstä. Hybridikulttuuri etsii identiteettiään ’ei-kuulumisesta’ (not belonging): vapaudesta olla piittaamatta rajoista, jotka sitovat paikallisuuteen juuttuneita, vähäpätöisempiä ihmisiä.

Mitä Galbraith ja ”muut” Baudrillardin mielestä epäonistuvat näkemään on se tosiasia, että (taloudellisen) epätasaa-arvon lakkaaminen olemasta ongelma on itsessään ongelma. Hänen mielestään liian hätäinen ’rautaisen palkkalain’ poissulkeminen ei ole johtanut näillä talousmiehillä mihinkään uuteen teoriaan tai auttanut heitä näkemään, kuinka se siirtyy tuloista ja kulutuksesta – runsauden siivittämänä – paljon yleisemmälle sosiaaliselle kentälle, missä se paljon hienovaraisemmin toimien tekee itsestään entistä peruuttamattomamman. (s. 55.)

Marshall Sahlinsiin (1968) viitaten Baudrillard romanti-soivasti katsoo, että tietyt primitiiviset yhteisöt ovat saavuttaneet yltykällisyyden, vaikka (tai koska) ovat välttyneet kaikilta *homo oeconomicukseen* viittaavilta käytännöiltä, kuten henkilökohtaiselta omaisuudelta, organisoidulta tuotannolta tai ’työltä’, ekonomiselta laskelmoinnilta tai varastojen

lumuoto, joskin niillä on usein vain ekspressiivinen funktio eikä statussymbolin muotoa.

kasaamiselta. Keräilijä-metsästäjiä ihannoivan kuvauksen vastapainoksi hän asettaa ”meidän järjestelmämme”, jota luonnehtii teknisen kehityksen myötä paheneva epätoivo inhimillisten keinojen vajavuudesta, juuriin saakka ulottuva (radical) katastrofaalinen ahdistus, jolla on markkinatalouden ja kaikkialle levinneen kilpailun aiheuttama syvälle ulottuva vaikutus. Kun primitiivisten yhteisöjen kollektiivinen ’huolettomuus’ (‘improvidence’) ja ’tuhlaavaisuus’ (‘prodigality’) ovat todellisen runsauden merkki, meillä on vain *merkkejä* yltäkylläisyydestä. (s. 66-67)

Baudrillard toteaa eletävän totaalistuvassa kilpailuyhteiskunnassa. Kulutuksen sankarit ovat väsyneet. Erilaisia tulkintoja tästä voidaan saada psyko-sosiaalisella tasolla. Mahdollisuuksien tasaamisen ja sosiaalisen kilpailun (taloudellisen ja statuskilpailun) sijasta kulutusprosessi tekee kilpailusta väkivaltaisemman ja akuutimman kaikissa muodoissaan. Vasta kulutuksen aikakaudella olemme viimein yleiseksi muuttuneen totalitaarisen kilpailun yhteiskunnassa, joka operoi kaikilla tasoilla – talouden, tiedon, halun, ruumiin, merkkien ja viettien (drives). Nämä ovat kaikki asioita jotka nyt tuotetaan vaihtoarvoina loputtomassa erilaistumisen ja super-erilaistumisen prosessissa. (s. 182.)

Barthesiin ja Vebleniin pohjautuen Baudrillard myöhemmässä tuotannossaan (1981, 63-87) kehittää akuutin hyökkäyksen uusliberalistisia kulutusteorioita kohtaan. Hän kärjistää, että kulutamme *vain* merkkejä, emme esineitä. Tavaroiden mielekkyys ei perustu niiden funktionaaliseen paikkaan käytäntöjen järjestelmässä vaan niiden ’merkkiarvoihin’, jotka kytkeytyvät semioottisesti merkityssysteemiin: esteettisiin, toiminnallisiin, hierarkkisiin jne. Osaessaan osan systeemistä sitoutuu koko merkkisysteemiin; nykypäivänä elämäntyylisiin. Tämä systemaattinen semanttinen suhteisuus on kulutuskulttuurin dynamisoija, kun tuotanto, markkinointi ja vähittäiskauppa ovat yhä enemmän orientoituneet varustamaan kuluttajat yhtenäisillä, koordi-

noiduilla ja houkuttelevilla elämäntapakonsepteilla, elämäntapasoppailulla, elämäntapaneuvoilla jne, jotka antavat sekä kuluttajalle että kulutushyödykkeelle lujan sosiaalisen identiteetin merkityksellisessä maailmassa.

Baudrillardin mukaan se mitä nyt tarvitaan, ei ole teoria tarpeista vaan teoria tarpeiden ideologiasta modernissa kapitalismissa, teoria siitä, kuinka konsumerismin kulttuurinen mielivaltaisuus on istutettu esineiden järjestelmään tarpeen käsitteen kautta. Sekä inhimilliset tarpeet että funktionaaliset esineet ovat porvarillisen talouden fiktioita; vain ’Koodi’, sosiaalisen erilaistumisen, differentiaation logiikka on todellista. Se on vastakohta yksityiselle laskelmoinnille differentiaalisessa rakenteessa, joka luo sosiaalisen suhteen ja myös itse subjektit. Merkityksen alkuperä ei ole autonomiseksi ja tietoiseksi oletetun subjektin ja rationaaliin päämääriin tuotetun objektin välisessä suhteessa, joka on varsinainen taloudellinen suhde rationaalisine valintoineen ja laskelmointineen. (Slater 145-146).

Haatanen (2000, 28-29) huomauttaa ’käyttöarvon’ olleen Marxilla tavaran ainoa aito, alkuperäinen ja todellinen funktio. Marxin huomio ei kuitenkaan kohdistu erityisesti käyttöarvon käsitteeseen; se jää itsestään selvänä taka-alalle ”toimien kuitenkin sellaisena pisteenä, joka viime kädessä ruokkii ja tuottaa merkitystä marxilaiseen argumentaatioon”. Baudrillardin Haatanen sanoo tavallaan radikalisoivan Marxia laajentamalla käyttöarvon aluetta. Baudrillardille (1981) käyttöarvo toimii ”kriittisenä kontrastina käyttöarvon ylitävän vaihtoarvon maailmalle”. Perustavaksi tulee tuhlaus, ylijäämä, uhraus, leikki jne. ”Pelkistäen voisi väittää Baudrillardin argumentin olevan se, että Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin ulottumattomissa lymyää käyttöarvon käsitteen suojissa yksipuolinen kuva homo oeconomicuksesta kaiken arvon mittana, ja tämän kuvan Baudrillard haluaa korvata omalla versiollaan homo ludensista; asettaa tuhlaamisen ja ’symbolisen vaihdon’ alkuperäiseksi imperatiiviksi,

josta olemme vieraantuneet.” Näin alkuperään tulee ”yhä abstraktimpeja ja pakenevampia muotoja halun, leikin ja tuhlauksen riistäessä tarpeen, rationaalisuuden ja tuotannon vanhat asemat”. Haatanen toteaa tällaisen rationaalisuuden kritiikin olevan tutun kriittisen teorian kysymyksenasettelusta; siinä ”leikki, esteettinen tai eros asetetaan vallitsevaa rationaliteettia edeltäväksi alkuperäksi ja samalla vallitsevan järjestelmän kritiikiksi”. Verrattuna erityisesti Marcuseen (1969) Haatanen katsoo Baudrillardin olevan ”nihilistisempi (ja ristiriitaisempi) myöntäessään yksilolotteisuuden vailla eroksen tai vastaavan kontrastia”.

Paitsi ’käyttöarvon’ myös ’tarpeen’ ja ’halun’ käsitteet ovat kulutustutkimukselle keskeisiä, koska ne asettavat kuluttajaihmissen ontologisen perustan. Haatanen kutsuu niitä yhteisnimellä ’luonto’, koska ”jokainen alkuperä pitää sisällään oletuksen (itse asiassa vaatimuksen) ihmisen universaalista, alkuperäisestä ja yksiselitteisestä olemuksesta”.¹³⁶ Sopiakseen perustaksi ne tulee ontologisoida absoluuttisina käsitteinä: relativointi poistaa niistä sellaisen dialektisen jännitteen, joka asettuu perustan ja sen synnyttämän ’ylijäämän’ välille. Jälkimmäinen edustaa tässä tarkasteluperinteessä vieraantuneisuuden maailmaa.

Vieraantumisella Haatanen tarkoittaa prosessia, jossa ontologisoiva kysymyksenasettelu asettaa rajan ’luonnollisen’ ja ’luonnottoman’ välille. ”Vieraantuminen on tuon luonnollisen katoamista, itsen tulemista vieraaksi itselleen.” Jokainen vieraantumisen skeemaa myötäilevä ja tuottava teksti asettaa autenttisen perustan. Niitä vastassa on ’vieraantumista’ edustavat käsitteet, kuten ’markkinat’, raha’ tai ’vaihto’. ”Vieraantumisen kertomus tai ’vieraantumisen skeema’ on

136 Haatanen (2000, 26) kuvaus kulutuksen essentialistisesta tutkimusperinteestä asettuu hänellä kohteeksi konstruktivismiin ja dekonstruktion nimissä tapahtuvalle ”alkuperä ja perustoja, metafyyssistä ontologiaa” sisältävän käsitteistön purkamiselle. Dekonstruktion (tai dekonstruoinnin) seurauksena ”kulutusteorioissa yhä harvemmin nojaututaan väittämiin kulutuksen tai kuluttajan tosiolemuksesta”.

siten tarina traagisesta irrottautumisesta ’luonnosta’ (syntiinlankeemus, itserakkaus, tavaravaihto), sitä seuraavasta ei-audenttisestä kulttuurista eli vallitsevasta korruptoituneesta tilasta ja vihdoinkin tulevan tasapainon eskatologiasta (lunastus, inhimillistetty luonto, uusi rationaalisuus).” (mt. 26-27; 36)

Haatanen (mt. 36) mukaan kulutuksen kannalta on relevanttia tarkastella myös luokka-asemaa ontologisena perustana, kun luokka-asema nähdään ”objektiiviseksi pohjaksi, joka tuottaa perustavassa mielessä inhimillisen olemisen”, ja jonka taakse ei enää voi mennä. Tällöin ei-luokkatietoinen kulttuuri näyttäytyy vääristyneenä tietoisuuden muotona. Bourdieu’hön (1984, 370) esimerkinomaisesti viitaten Haatanen toteaa, että ’uusien keskiluokkien’ subjektiivisen kulutusavaruuden ’vapaan’ ja ’leikkimielisen’ hedonismien taustalla onkin ”objektiivisen luokka-aseman raudanluja kilpailullinen logiikka”. Tosin Bourdieu erkaneekin essentialistisesta ajatteluperinteestä siinä suhteessa, että hän pyrki purkamaan kaikkea sen edellyttämää dualistista vastakkainasettelua jonkin alkuperäisen ja oikean ja toisaalta epäaudenttisen ja (siis) väärän välillä.

5.3. Bourdieu: kulutus kulttuurina ja kulttuuri kulutuksena

Slater (1997, 58) katsoo Baudrillardin (Barthesin tavoin) erotteluissaan funktion ja merkityksen välillä omaksuneen monessa suhteessa Veblenin yleisen idean siitä, että hyödykkeiden ainoa tehtävä on merkitä asemaa.¹³⁷ Sitten he

137 Veblen (2002, 63) ei tosin ’kuulu joukkoon’ tässä asiassa; hän nimittäin myönsi myös funktionaalisen käyttöarvon vaikuttavan hankintoihin: ”Olisi uskaliaasta kiistää hyötytarkoituksen olevan läsnä missä tahansa esineessä tai palveluksessa, vaikka niiden ensisijainen tarkoitus olisi ilmiselvästi kerskaileva tuhlauks; yhtä uskaliaasta olisi toisaalta väittää, ettei tuhlauksella ole mitään osuutta ensisijaisesti hyödyllisen tuotteen arvossa.”

yleistävät tämän näkemyksen koskemaan kaikkia luokkia ja kääntävät sen semiootikkojen kielelle. Baudrillard vie (myöhemmässä tuotannossaan) asian niin pitkälle, että hän ei katso kulutuksen enää koskevan tavaroita vaan ainoastaan merkkejä.

Leibenstein (ks. tt. 4.4.) näki hyödykkeiden nonfunktionaaliset elementit ostojen motivoijina kysyntäteorian kannalta kiusallisina häiriötekijöinä. (Hän luokitteli ne bandwagon-, snob- ja Veblenin efekteiksi. Ks. tt. 4.4.)¹³⁸ Slater (mt. 158-159) tiivistää Veblenin, Barthesin ja Baudrillardin kannan huomattavasti jyrkemmäksi: luulotellusti käyttöön tarkoitettu hyödyke on vain rationalisaatio, 'alibi'. Tosiasiallisesti tavara on arvokas vain, koska se ilmaisee haltijansa sosiaalisen aseman hierarkiassa. Kalliimpi tavara ostetaan vain siksi, että siihen liittyy eksklusiivinen elementti, esimerkiksi tietty brandi tai tietyn muotoilijan logo tai leima. Sosiaalisen differentiaation logiikassa ei vain käyttöarvo (eli funktio) vaan myös vaihtoarvo (hintaa) on alistettu 'merkkiarvolle'.

Tätä taustaa vasten Pierre Bourdieulla on erityinen merkitys hänen pyrkiessään tekemään ymmärrettäväksi kulutuksen *kulttuurista* luonnetta, haihduttamatta kulutuskulttuuria (postmodernin tapaan) abstrakteiksi merkkijärjestelmiksi ja redusoidakseen sitä myöskään (vulgaarimarxilaisittain) pelkäksi olemassa olevan yhteiskuntajärjestelmän heijastukseksi. (Slater 1997, 157). Sulkunen (2006, 140) katsoo, että Bourdieun vakaana ja johdonmukaisena pysynyt ajattelu on tasapainon ja kompromissin etsimistä vastakkaisten tulkinta- ja selityspereiatteiden välillä yhtäältä akselilla rakenne-subjekti ja toisaalta merkitys-funktio. Näin ajatellun koordinaatiston

138 Mm. juuri Leibensteinia koskee Granovetterin (1985, 485, 486) huomautus, jonka mukaan modernien taloustieteilijöiden ottaessa huomioon sosiaaliset vaikutteet he tyypillisesti esittävät ne 'ylisosaalistuneella' tavalla. Näin he kääntävät ylösalaisin libertaari-kollegojensa syy-seurauskäsityksen sosiaalisista kitkatekijöistä, mutta kuvaavat niiden vaikutuksia samalla tavalla.

origossa on *habituksen* käsite.

Kulutuskulttuurin voi sanoa olevan *maun* ja *tyylin* ilmentymien sekä käyttämistä että näyttämistä, ja ne ovat Bourdieun keskeisiä tutkimuskohteita. Hän vastustaa sosiologiallaan edelleen vallitsevaa käsitystä talouden lakien selitymisestä äärimmäisen yksinkertaisella oletuksella ihmisen rationaalisuudesta. Sulkunen (mt. 133) ei pidä sattumana sitä, että Bourdieu keskittyy juuri maun sosiaaliseen kritiikkiin eli siihen, millä tavalla yksilöiden muita koskevat arviot ja arvostelmat tuottavat ja jäsentävät sosiaalista rakennetta. 1700-lukua, aikaa juuri ennen klassisen taloustieteen (ja sosiologian) syntyä, on näet kutsuttu maun vuosisadaksi: monet nimekkäät filosofit kirjoittivat siitä tutkielmia. Yhteiskunta-käsite ei ollut vielä muotoutunut ja sosiaalisia ilmiöitä selitettiin passioilla.

Bourdieuun käytännön teoriassa maku – valinnan ja preferenssin kulttuuriset mallit – nähdään resurssina, jota ryhmät hyödyntävät luokitusjärjestelmässä vakiinnuttaakseen tai parantaakseen sosiaalista asemaansa. Ilmaistessamme tai esitellessämme makuamme vihjaamme muille jotakin oleellista sosiaalisesta asemastamme. Bourdieuta kiinnostaa selittää, kuinka tällaiset makurakenteet ja elämäntyyliä syntyvät mutta myös kuinka ne toimivat sosiaalisissa suhteissa. Hän tulee lähelle Veblenin näkökantoja käyttäessään eri asemassa olevien ihmisten makuarvostelmia näkökulman avaajana kulutusyhteiskunnan dynamiikkaan: maut luokittelevat luokittelijan. (Slater 1997, 159.)

La Distinction (1984[1979]) -teoksessa Bourdieu käsittelee paitsi sosiaalisia eroja ja erottautumista myös niiden roolia elämäntyylien muotoutumisessa ja esiintymisessä. Avainkäsite on 'distinktio' eli eronteko. Termi käsittää sekä luokitteluskeemat, joiden avulla erotellaan asioita ja esineitä että myös näiden käytön ja merkityksen erottautumisessa hierarkkisissa sosiaalisissa suhteissa. Preferenssien kirjo organisoituu habituksen eli (strukturoiduneiden) taipumusten

välityksellä. Bourdieu tarkastelee sosiaalista dynamiikkaa tiettyjen rakenteiden välisen yhteyden kautta; tarkemmin sanottuna hän tutkii (a) *sosiaalisten asemien* objektiivisen rakenteen ja (b) *ihmisten symbolisen toiminnan* eli käytäntöjen rakenteen keskinäistä suhdetta tai vastaavuutta, homologiaa. Ne käsitteistyvät kahdeksi toisiinsa kytkeytyviksi propositiiviksi, asiointiloiksi: sosiaalisten asemien tilaksi eli 'sosiaalisiksi tilaksi' ja elämäntyylien tilaksi eli 'kulttuurisiksi käytännöiksi'. Sosiaalinen tila koostuu kolmea eri lajia olevasta pääomasta, taloudellisesta, kulttuurisesta ja sosiaalisesta. (Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 34).

Taloudellinen pääoma on tavallaan peilikuva tuotantopääomalle – se on kuluttajalla olevaa varallisuutta, joka koostuu omaisuudesta ja ostovoimasta eli kulutukseen ja statuskilpailuun käytettävistä materiaalisista resursseista.¹³⁹ *Kulttuurinen pääoma* tarkoittaa lähinnä kykyä tai kompetenssia päästä sosiaalisiin asemiin; etuisuuksia voi saada arvostettuina pidettyjen hankittujen ominaisuuksien ansiosta, jotka liittyvät tietoon tai osaamiseen esimerkiksi kirjallisuuden tai taiteen alueella¹⁴⁰; ne voivat olla myös saatuja institutionaalisia tunnustuksia, kuten oppiarvo, tai ne ovat periytyvää arvotavaraa ja henkistä perintöä. Kulttuurinen pääoma voi myös kasautua, ja sillä on Sulkusen (2006, 137) mukaan Bourdieun kielenkäytössä paradoksaalisesti enemmän tuotannollista merkitystä kuin taloudellisella pääomalla, koska se tarjoaa paremmat edellytykset menestyä arvostetulla kulttuurisen tuotannon kentällä. *Sosiaalinen pääoma* koostuu resursseista ja kyvyistä hankkia

139 Sulkunen (2006, 137) toteaa, että ”Bourdieu ei ikinä liittänyt pääoman käsitettä teollisen tuotannon omistussuhteisiin, vaan myös taloudellisella pääomalla hän tarkoitti resursseja kulutuksessa tai statuskilpailussa.” Kehittelen kuluttajiston hallussa olevaa muutospotentiaalia juuri tästä näkökulmasta tuonnempana (tt. 7).

140 Myös Galbraith (1969, 204) viittaa kulttuurisen harrastuneisuuden (tai sen esittämisen) tärkeyteen ruotiessaan suuryrityksen johtajalta vaadittavia ominaisuuksia: ”Yhä enenevässä määrin on tarpeen löytää hänen luonnekuvastaan jokin taiteellinen tai älyllinen piirre tai sitten sellainen on keksittävä. Liikemies, joka lukee Business Week -lehteä, ei kohoa mai-neeseen, mutta jos hän lukee Proustia, hänen suuruutensa on taattu.”

ja käyttää sosiaalisia suhteita, organisaatioita ja verkostoja tavoitteisiin pääsemiseksi. (Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 34.) Eri pääomalajit ovat keskenään vaihdettavia, ne voivat olla päällekkäisiä ja ne voi myös menettää.

Maku ei ole yksilöllisen mielijohteen asia vaan se on sosiaalisesti rakentunut. Maut korreloivat voimakkaasti sosiaalisen aseman, erityisesti luokka-aseman kanssa, mitä Bourdieu empiirisesti ja yksityiskohtaisesti tutki. Jos valitsee oopperan mieluummin kuin musikaalin, paljastaa itsestään ainakin likimäärin koulutus- ja luokkataustansa, tulotasonsa ja sosiaaliset tavoitteensa sekä taloudellisen ja kulttuurisen asemansa välisen suhteen. (Slater, 159-160.) Bourdieun mukaan makuarvostelmat ovat läpeensä sosiaalisia, joten (päävastooin kuin Kant ajatteli) universaali maku on illuusio, joka palvelee tiettyjen ryhmien intressejä. (Purhonen, Rahkonen & Roos, 2006, 33.)

Gronow (1997, 10-11) toteaa Bourdieun pääargumentin Kantin 'puhtaan estetiikan' teoriaa vastaan olevan juuri siinä, että se kätkee luokka-alkuperänsä ja -intressinsä näennäisen objektiivisen arvovapaan fasadin taakse: hallitsevan luokan maku on aina legitiimi maku. Mutta Bourdieun mukaan tämä legitiimi maku ei ole aidosti hyvä maku, koska sellaista ei ole eikä voikaan olla. Legitiimi maku teeskentelee olevansa universaalisti pätevä ja arvovapaa hyvä maku, vaikka se todellisuudessa on vain yhden luokan maku.

Voidaan puhua 'highbrow', 'middlebrow' ja 'lowbrow' -mauista riippuen kulttuurimuodoista tai -lajeista. Kyse ei ole vain makujen eroista sinänsä vaan myös niiden hierarkkisista eroista, esimerkiksi sen välillä, pitääkö oopperasta, operetista ja musikaaleista vaiko saippuaopperoista ja varieteesta. Bourdieulla kyse ei ole näiden asioiden luokittelusta niiden itseisarvon perusteella vaan (a) erilaisten makustrukturien luokittelusta ja (b) odotushorisontista eri luokkiin kuuluvien ihmisten preferenssien suhteen. Yläluokkainen ('highbrow') on legitiimi, hyvä maku, joka arvostaa muo-

toa itseisarvoisesti sisällöstä riippumatta. Erottelut maun sisällä ovat hienojakoisia. Keskiluokkainen (”middlebrow”) maku jäljittelee yläluokan antamia malleja, erottautumisen tarkoituksessa mutta ilman erityistä esteettisen nautinnon etsimistä. Alimpaa, työväenluokkaista (”lowbrow”) makua luonnehtii funktionaalisen, mahdollisen tai välttämättömän pitäminen hyvänä. (Slater 159-160).

Luokkarakenne on kuitenkin monimutkainen asia, koska pääomalajit ovat erillisiä ulottuvuuksia ja sekoittuvat keskenään tai vaihtelevat toisistaan riippumatta: sosiaaliset ryhmät ja yksilöt omaavat eri määrän eri lajeja. Tästä erillisvaihtelusta johtuva luokkadifferentiaation hienojakoisuus, jota vielä siirtymiset ryhmien välillä ja sisällä sekoittavat, oli Bourdieun keskeisiä tutkimuskohteita. Kaikki nämä tekijät vaikuttavat elämäntyyliin ja makudispositioon, makujen kirjoon. (Purhonen, Rahkonen & Roos, 35.)

Koska eri mauilla on eri määrä sosiaalista legitimiyyttä ja arvoa yhteiskunnassa, kulttuuriseen uusintamiseen kuuluu erilaisia kilpailun ja vallan, ’symbolisen väkivallan’ muotoja. Kampailua käydään eri ’kentillä’ erityisesti pääsystä arvokkaan kulttuurisen pääoman haltijaksi. Luokka-asema ei determinoi makuja, vaan pikemminkin kulttuurista tulee luokituskampailun väline ratkaisevan tärkeällä roolillaan luokkarakenteen ja -jaon muodostuksessa, uusintamisessa ja muutoksessa. Luokkataistelua käydään siis jatkuvasti, ja Bourdieun (1998) mukaan luokkien olemassaolo ratkeaa taisteluissa.

Paitsi panokseensa makurakenteiden ja sosiaalisen vallankäytön välisen suhteen selvittämiseen, Bourdieu tarjoaa ratkaisua perinteiseen sosiologiseen kysymykseen ’rakenteen’ ja ’toimijan’ välisestä suhteesta, tosin tyylilleen uskollisena etsien keskitietä vastakkaisiin lähtökohtiin nähden.¹⁴¹ Habi-

141 Habituksesta kirjoittaessaan Bourdieu toteaa: ”Tarkoituksena on välttää subjektin filosofiaa kadottamatta näkyvistä toimijaa, mutta samalla karttaa liiallista rakenteiden filosofiaa unohtamatta niitä vaikutuksia, joita rakenteilla on toimijoihin ja heidän kauttaan.” (Bourdieu & Wacquant 1992, 122-123; siteeraus artikkelista Sulkunen 2006, 139.)

tuksen käsite on Bourdieun ehdotus käytännön tason ratkaisuksi dilemmaan. Habitus on ’dispositioiden’ rakenne: luokittelun järjestelmät (skeemat), säännöt, odotukset jne, jotka ’ohjeistavat’ yksilöä tiettyihin valintoihin tai toimiin. Slater (s. 162) vertaa habituksen käsitettä Durkheimin koordinaatistoon, jonka avulla yksilö kartoittaa sosiaalista maailmaa ja suuntaa toimintansa sen mukaan. Slater kuitenkin toteaa Bourdieun kehitelleen ajatusta edelleen.

Ensinnäkin habitus tarkoittaa hahmoa tai asiantilaa, taipumusta ja kykyä (engl. habit). Habitus on habituaalisuutta, tavanomaisuutta, tuntoa siitä, miten asioiden laita on. Tämä on tiedostamatonta, tosin käytännöllisemmässä merkityksessä kuin psykoanalyysissa. Se opitaan ja sitä esitetään aistien ja kehollisten kokemusten kautta, vihjailevasti mieluummin kuin eksplikoiden esiin tuotuna. Arjen kulutuksen käytäntöihin liittyvillä tuntemuksilla ja kehollisilla kokemuksilla – oli sitten kyse viihtymisestä tai epävihtymyksestä esimerkiksi keskiluokkaisissa asusteissa – viestitetään paitsi tyytyväisyyden asteesta itseen ja asiointilaan myös suhteesta omaan ”todelliseen” sosiaaliseen luokkaan.

Toiseksi, habitus on sekä subjektiivista että objektiivista, oikeastaan näiden leikkauspiste; se ruumiillistaa yksilöllisen ja kollektiivisen luokka- ja luokkarakennekokemuksen. Slater (1997, 162) siteeraa ’läpinäkymättömänä’ pitämäänsä Bourdieun määritelmää, jonka mukaan habitus kristallisoi ’objektiivisten mahdollisuuksien subjektiiviset odotukset’. Habitus yhdistää tietoiset käytännöt rakenteisiin ja sosiaaliisiin kenttiin. Objektiivisten elinolosuhteiden vaikutuksesta omaksutaan tottumuksia ja tyylejä, mutta elämäntapa ja sen sisältämät makuarvostelmat ovat myös subjektiivisia, luovia ja merkityksellisiä valintoja. Sulkunen (2006, 141) painottaa, että Bourdieulle ”habitus ei ole olosuhteiden määräämä objektiivinen tosiasia mutta ei myöskään pelkästään subjektiivinen vapaa valinta”.

Habituksen käsite on altis vastaväitteille. Sulkunen (mt.

146) kiteyttää ensin käsitteen yhtäältä olosuhteisiin sopeutumisesta kehittyneeksi taipumukseksi, jota olosuhteet eivät kuitenkaan suoranaisesti määrää; ”siihen liittyy merkityksiä ja subjektiivisia valintoja”. Hän toteaa habituksen olevan ”taipumus, josta usein poiketaan” ja tekee johtopäätöksen: ”Jos siis yksi selitys ei toimi, turvaudutaan toiseen.” Bourdieu oli tietoinen ongelmasta, mutta ei jäänyt vaille vastausta. Hänelle sosiologia oli tulkitsevaa tiedettä ei selittävää. Sulkunen toteaaakin makuyhteisöjen tunnistamisen samoin kuin kenttien rakenteen, pelisääntöjen, asemien, panosten ja voittojen tarkastelun vaativan kausaaliselityksistä poikkeavaa logiikkaa.

Slater (1997, 163) puolestaan pitää arveluttavana helposti syntyvää johtopäätöstä Bourdieun työväestön kulutustyylin luonnehdinnasta, jonka mukaan työväenluokan kulttuuria ja kulutusta määrää ’välttämättömän valitseminen’. Slater viittaa Bourdieun (1984, 379) lausumaan, jonka mukaan mikään ei ole työväenluokkaisille naisille vieraampaa kuin tyypillisesti porvarillinen idea valita jokainen esine kodissa esteettisin perustein. Bourdieu ei tarkoita, että heillä ei olisi varaa esteettiseen, vaan että ’välttämättömyys’ on habituksen sanelema kognitioiden rakennelma, jonka on luonut pitkä, kollektiivinen ja periytynyt kokemus heidän luokkaseisansa luomista rajoista. Tätä Slater pitää, oikeutetusti, valitettavana johtopäätöksenä, koska se nostaa uudelleen esiin ennakkoluulot ja toiveajattelun, jonka mukaan työväenluokka (tai naiset tai muut ’toiset’) ovat puhtaita ideologioista, koska heitä ajaa eteenpäin todellinen tarve, funktionaalinen suhde tavarahan, tai koska he tuntevat tavarat suoraan työn välityksellä, käsiensä kautta.¹⁴²

Bourdieuun pyrkimys etsiä vakauttavia kompromisseja

142 Slater (s. 163) huomauttaa, että Veblenin ’moraalinen universumi’ lepää – sukulaissieluisesti Bourdieun kanssa – ’työteliäisyyden’ (workmanship) käsitteen varassa, jolloin alempien, hyödyllisiä tavaroita valmistavien sosiaaliryhmien jäsenet, naiset mukaan lukien, postuloidaan moraalisesti ja kognitiivisesti puhtaammiksi kuin ’sivistyneet’ luokat.

vastakkaisille lähtökohdille näkyy esimerkiksi siinä, että hän ottaa etäisyyttä sekä taloustieteen vaalimaan ihmistyyppiin, *homo oeconomicukseen* (ja rationaalisen valinnan teoriaan) laventamalla ihmiskäsitystä¹⁴³ altruistiseen suuntaan, että myös Veblenin luonnostelevaan kerskakuluttajaan, joka kulluttaa vain osoittaakseen ylemmyyttä tai pyrkiäkseen ylempäs. Asioiden näkeminen joko-tai-tyyppisinä dualismeina on Bourdieulle ’doksaa’¹⁴⁴, josta sosiologiassa täytyy päästä eroon. Tällaisia ovat subjektivismi/objektivismi, toiminta/rakenne, teoria/käytäntö, järki/tunne. (Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 27.) Habitus on dikotomisten kantojen välittäjänä ikään kuin yksilön sisään rakentunut gyroskooppi, moniakselinen liikkeen vakaaja, joka pyrkii sopeuttamaan yksilön kulloiseenkin asiointilaan.

Onko Bourdieu kriittinen teoreetikko? On epäilty hänen keskittymisensä yläluokkaisiin makuihin ja tapoihin antavan teoreettisen pohjan ylempien luokkien itseymmärrykselle ja täten ”hallinnan välineitä hallitseville”. (Ks. Roos 2006, 84-85.) Toisaalta hänen henkilökuvassaan on paljon yhteistä Veblenin kanssa: molemmat olivat ulkopuolisia tarkkailijoita, jotka pitivät etäisyyttä erityisesti eliitteihin, vaikka elivät niiden keskellä.¹⁴⁵ Lieneekö Bourdieulla ollut samalaista sardonismia hengenheimolaisensa kanssa, johon hän kuitenkin kielsi yhteytensä? Bourdieu asettui vähäväkisten puolelle erityisesti kirjassaan *La misère du monde* (1993).

143 Tästä Sulkunen (2006, 145) kirjoittaa: ”Laskelmoivan toiminnan mallin yleistäminen koskemaan inhimillistä vuorovaikutusta yleensä ei ole ainoastaan virheellistä ja perustelematonta. Sellainen tulkittamalla kuvaa ihmiset hirviöinä ja sen soveltaminen on tunnotonta terrorismia, koska se kääntää vilpittömästi hyvää tarkoittavat sosiaaliset teot itsekkääksi oman edun tavoitteluksi.”

144 ’Doksa’ on tietynlaista disinformaatiota, jonka takia alistetut ryhmät väärintunnistavat yhteiskunnallisen asemansa, ja tämä asiantila vaikeuttaa kommunikoimista sosiaalisista kysymyksistä ja epäkohdista. (Ks. Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 21.)

145 ”Hän vihasi yläluokkaa, hän vihasi pikkuporvarillista muodollisuutta ja hän vihasi tieteellistä tekopyhyttä” (Roos 2006, 71). Samoilla sanoilla voisi kuvata Veblenin persoonaa.

Hän tuntui ajattelevan, että *paljastamalla* 'doksan', väärän tietoisuuden peittämän totuuden tai kertomalla epäkohdasta vie muutoksen asiaa tehokkaimmin eteenpäin. (Ks. Purhonen, Rahkonen & Roos 2006, 25.)

Ehkä kestävimpana antina Bourdieu'hön henkilöytyvässä sosiologiassa on sen implisiittisesti sisältämä pyrkimys fokuroida sosiaalisuuden rakentuminen kulutukseen (ja vapaa-aikaan) tuotannon (ja työn) sijasta.¹⁴⁶ Siinä hän on selkeästi Veblenin työn jatkaja. Sulkusen (2006, 157) mukaan sosiologian erityispiirre yhteiskuntatieteenä on ollut "käsittää sosiaalinen järjestys luonnon vastakohtana mutta samalla vieraantuneena 'toisena luontona' omine lakeineen ja kausaliitteineen, joka paljolti muistuttaa luonnontieteiden 'luonnollisia luokkia'". Jo Smithin työnarvoteoria loi pohjan modernin yhteiskuntateorian vieraantumisajatukselle, jonka mukaan tavarat eivät edusta tarpeiden tyydyttämistä vaan sen vastakohtaa: työtä ja siitä aiheutuvaa kärsimystä ja väsymystä. Marx laajensi poliittisen taloustieteen koko yhteiskuntarakenteen ja sen dynamiikan analyysiksi; sen vaikutukset ulottuivat teollisuusyhteiskunnan varhaisvaiheista 1900-luvun lopulle. Sulkunen kiteyttää Bourdieun kontribuution käännteentekeväksi suhteessa tähän perintöön: "Bourdieu'n pyrkimys korvata luokkien 'objektiivinen' määräytyminen työn taloudesta maun ja kulttuurien ilmiöillä, joihin hän soveltaa talouden epäsymmetristä metaforaa, on pyrkimystä eroon juuri tästä modernin yhteiskuntatieteen vieraantuneen yhteiskunnan ideasta."

Ongelmaksi jää se, että vieraantumisen dilemma ei näytä ratkeavan näkökulman muutoksella tuotannosta kulutukseen. Voi jopa väittää vieraantumisen huipentuvan juuri

146 Alapuro (2006, 57) toteaa Suomessa 1970-1980-luvulla tapahtuneen siirtymän "rakenteesta kulttuuriin sosiologisen tutkimuksen keskeisenä näkökulmana". Se syrjäytti suomalaisen sosiologian 'suuren linjan', makrososiologisen taloudellishallinnollisten rakenteiden tutkimuksen. Siirtymästä on ollut seurauksena mm. kulutuksen tutkimuksen kulttuurisen näkökulman korostuminen, jossa innoittajana on ollut juuri Bourdieu myös Suomessa.

siinä elämänpiirissä, jossa päivittäin ratkotaan paitsi fyysisiä myös sosiaalisia ehtoja. Työn tekeminen *palkkatyönä* ei ole ihmiselle välttämätöntä, mutta syöminen on. Oman käsitykseni mukaan ratkaisun etsimisessä yhtäaikaaisesti makrotason ehtokysymykseen ja yksilötason mielekkyysongelmaan on palattava *kriittiseen teoriaan*, tosin sitä päivittäen kulutusyhteiskunnan oloihin. Tällöin keskeiseksi kysymykseksi nousee vielä yhden dikotomian, tuotannon ja kulutuksen vastakkainasettelun purkaminen. Siihen keskityn lopuksi (tt. 7.)

6. Kriittinen teoria ja kulutusyhteiskunta

JOHDANTOA LUVUN SISÄLTÖÖN

Oletus siitä, että vallitsevan kulutuskeskeisen elämänmuodon ytimeen on pesiytynyt syvälinen ristiriita, viittaa tutkimukselliseen lähestymistapaan, jonka mielikuvallisesti liittää marxismiin. Lähemmäksi nykypäivää tullaan, kun näkemys yhdistetään Frankfurtin koulun kriittiseen teoriaan. Molemmissa oletetaan, että porvarillisen yhteiskunnan perustuksissa on 'valuvika', mutta niillä on erilainen näkemys sen korjaamismahdollisuudesta ja -tavoista. Kun marxismissa yhteiskunnan rakenteet ovat kumouksellisen muutoksen kohteena, kriittinen teoria pyrkii muutokseen tietoisuuden vallankumouksen kautta. Teorian mukaan (teollinen) yhteiskunta perustuu sen jäsenten väärälle tietoisuudelle, (yksilön) tietoisuuden ja (yhteiskunta)totaliteetin kohtaamattomuuteen, ja organisaatiot (instituutiot, byrokraatia) sen apuvälineinä niin ikään vääristyneelle käsitykselle siitä mikä on ihmiselle *lajiolemuksellisesti* hyvä. (Burrell & Morgan 1979.)

Kriittisen teorian käsitettä pidetään nykyisin jonkinlaisena kattoterminä, jonka alle voidaan sijoittaa esimerkiksi jälki- ja uusmarxilaisia, feministisiä, materialistisia, poststrukuralistisia, postmodernistisia ja viimeksi mainittuja yhdisteleviä suuntauksia. Lintula (2006, 36) toteaa, että "(k)aikkia suuntauksia yhdistävä tekijä on epistemologiaa koskeva: tutkimuksessa on jo ennakkoon mukana ja julkituotuna tiettyjen arvojen mukana oleminen tutkimukseen vaikuttavina tekijöinä".

Saksalaiseen idealistiseen traditioon, erityisesti Kantin, Hegelin ja Marxin ajatteluun perustuva varhainen kriittinen teoria tuli tunnetuksi Frankfurtin yliopiston sosiaalitutkimuksen instituutin (Institut für Sozialforschung) ympärille muodostuneen monitieteisen koulukunnan toimesta 1930-luvulta lähtien.¹⁴⁷ Sysäyksen sen syntyyn antoi 1920-luvulla tapahtunut Marxin osin aiemmin julkaisemattoman nuoruuden tuotannon julkitulo. Työväestön ja työväenliikkeen edesottamukset saivat Frankfurtin koulun keskeiset edustajat kuitenkin 1930-luvun mittaan luopumaan vallankumouksellisen muutoksen toivosta, jonka edelläkävijänä he vielä vuosikymmenen alussa työväenliikettä pitivät. Moisio (2008, 244) mainitsee, että ”natsi-Saksa, Stalinin Neuvosto-Venäjän olemassaolo sekä alati vahvistuvan massakulttuurin voimakas integroiva funktio” näyttivät ”vahvistavan kapitalistisen järjestelmän pysyvyyttä” ja ”johtivat kriittisen teorian radikaaliin kritiikin käsitteen uudelleenarviointiin”.

Merkittävässä esseessään ”Traditionaalinen ja kriittinen teoria” (vuodelta 1937) Max Horkheimer, Frankfurtin yliopiston sosiaalitutkimuksen instituutin johtaja vuodesta 1931, etsii perustaa kriittiselle ajattelulle, jonka tarkoitus on haastaa hänen traditionaaliseksi teoriaksi kutsumansa uuden

147 Frankfurtin koulun tunnettuja edustajia olivat sen perustajan Max Horkheimerin lisäksi mm. Theodor Adorno, Walter Benjamin, Erich Fromm, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, Franz Neumann ja Friedrich Pollock. Koulu ajautui osittain hajaannuksen tilaan sen keskeisten jäsenten jouduttua pakenemaan Saksasta Hitlerin tultua valtaan. Pääasiallisesti koulu vaikutti toisen maailmansodan aikana ja vuosia sen jälkeen Yhdysvalloissa. Osa palasi sotien jälkeen Saksaan. Myöhemmin mm. Fromm irtaantui koulukunnasta.

Koulun edustajat ja heidän seuraajansa Yhdysvalloissa keskittyivät 1940-luvulta alkaen kulttuurikritiikkiin kohteinaan mm. rationaliteetin muodot, positivistinen tiede, teknologia, työelämän vääristymät, oikeuskäsitykset, perhe, byrokratian ilmentymät, taiteet, autoritaarinen persoonallisuus, jotka radikaalin humanismin näkökulmasta toimivat vieraannuttavina välittäjinä ihmisen lajiolomuksen toteutumisen estämisessä. Koulukunnan edustajien eri kulttuuritieteiden rajat ylittävä filosofinen kritiikki kietoutui ihmisen emansipatorisen pyrkimyksen historiallis-yhteiskunnallisen tulkinnan ympärille. (Burrell & Morgan, 290-291.)

ajan alussa syntynyt tieteellinen ajattelutapa. Tämä edustaa Horkheimerin katsantokannassa yksiuotteista empirististä ja positivistista ajattelua. (Moisio, 245.) Herbert Marcuse tuli kriittisen teorian näkyvimmäksi vaikuttajaksi 1960-luvun lopun opiskelijaliikehdinnän yhteydessä.

Frankfurtin koulun kriittisen teorian perimmäisiä tavoitteita, joita kohti katson Marcusen pyrkieneen, voidaan Aho- sen (2001, 144-145) tavoin kiteyttää seuraavasti: (1) Ihmisen erottaa eläimistä kyky muuttaa ympäristöä, ja tämä transformatio toiminta on luonteeltaan kollektiivista. (2) Muuttaessaan yhteisöinä ympäristöään ihmiset muuttavat yksilöinä itseään. (3) Vieraantumisen aiheuttaa se, että ihmisten luoma ympäristö alkaa dominoida heitä; rationaaliset arvovallinat estävä ja kollektiiviset suhteet pirstova sosiaalinen ympäristö on vieraannuttava. (4) Rationaalisen arvoharkinnan kautta ihmisille avautuu mahdollisuus rakentaa toisenlainen maailma. (5) Jotta nihilismi voidaan välttää, sosiaalisen toiminnan lähtökohtana on oltava kaksi normatiivista premissiä: elämä voi ja sen tulee olla elämisen arvoista ja on keinoja inhimillistää elämän laatua. ’Rationaalisen arvoharkinnan’ tulkitsen Ahosella vastaavan itse korostamaani kaksiuotteisen ajattelun käsitettä, kuitenkin tieteen kontekstissa samaa tarkoittaen: tiede ei voi tyytyä vain välineelliseen rationaalisuuteen. (ks. tt. 2.4.) Korostan myös teorian toiminnallista, käytäntöön johtavaa tulkintamahdollisuutta.

Tutkimukseni teeman ja kysymyksenasettelun kannalta kiintoisinta Marcusen katsantokannassa ovat kaksiuotteiseen todellisuusoletukseen perustuvaa ajattelua ja utopioiden konkretisoimista koskevat näkemykset. Kriittinen teoria vaatii kuitenkin jatkokseen sellaisen uusien käytäntöjen kehittelyä, joiden avulla vieraantuminen voidaan kuluttajien yhteiskunnassa voittaa. Tämän tavoitteen saavuttamisen *mahdollistavaa* maailmaa lähestyn Ernst Blochin konkreettisen utopian käsitteen avulla. Muutoksen agentiksi hypoteettisesti abduktiivisesti kuluttajiston uutena kansan repre-

sentaationa, suoran kansanvallan edustajana ostovoimansa käyttäjänä läpeensä markkinaistuneessa elinympäristössä.

6.1. Marcusen kaksiulotteinen ajattelu ja dialektinen logiikka

Pohtiessaan maailman tilaa teoksessaan *Yksiulotteinen ihminen* (1969) Marcuse toteaa luokkavastakkaisuuden jännitteen löystyneen, vaikka porvaristo ja proletariaatti ovat yhä perusluokat. Horkheimerin tavoin Marcuse toteaa, että kapitalistinen kehitys on muuttanut näiden luokkien rakenteen ja tehtävän niin, etteivät ne enää näyttäisi olevan historiallisen muutoksen vaikuttavia voimia. Se, mitä ymmärretään edistyksellä, yhdistää nyt entisiä luokkaviihollisia. ”Kaiken ylittävä kiinnostus vallitsevan tilan säilyttämiseen ja parantamiseen yhdistää entiset vastustajat nyky-yhteiskunnan edistyneimmillä alueilla.” Suorastaan epätoivoiselta vaikuttaa Marcusen puuskahdus: ”Koska yhteiskunnallisen muutoksen osoitettavissa olevat välittäjät ja käyttövoimat puuttuvat, kritiikki joutuu perääntymään korkealle abstraktiotasolle. Ei ole aluetta jolla teoria ja käytäntö, ajattelu ja toiminta voisivat kohdata.” Jatko kuulostaa postmodernin kauden alkamisen (alistuneelta) toteamiselta. ”Historiallisten vaihtoehtojen kokemuspohjaisinkin erittely vaikuttaa epärealistiselta mieltä kelyltä ja näiden vaihtoehtojen kannattaminen asialta jonka ratkaisee vain henkilökohtainen (tai ryhmän) mieltymys.” (s. 16-17.)

Marcusella on enemmistövaltaan nähden kielteiseltä kuulostava kanta asiointilan järjellisyttä ratkaistaessa: ”Se tosiasia että väestön suuri enemmistö hyväksyy tämän yhteiskunnan ja pakotetaan se hyväksymään ei tee siitä yhtään vähemmän järjetöntä ja hylättävää.” Marcusen ”frankfurtilainen” selitys näkökantaansa liittyy väärän tietoisuuden ongelmaan. ”Erottelu toden ja väärän tietoisuuden, todellisen

ja välittömän edun välillä on yhä mielekäs.” Väärä tietoisuus on iskostettu ihmisiin, mutta siitä voi tietyn ehdoin vapautua. Erottelu on ensinnäkin osoitettava päteväksi. Voluntaristisessa hengessä Marcuse jatkaa: ”Ihmisten on havaittava se ja etsiydyttävä väärästä tietoisuudesta toteen tietoisuuteen, välittömästä edusta toteen etuun. Näin he voivat tehdä vain jos heillä on tarve muuttaa elämäntapansa, kieltää olemassa oleva, kieltäytyä.” Marcuse näkee, että vakiintunut yhteiskunta onnistuu tukahduttamaan juuri tämän tarpeen ”siinä laajuudessa kuin se yhä lisääntyvässä määrin pystyy ’toimittamaan tavaroita’ ja käyttämään tieteellistä luonnon alistamista tieteelliseen ihmisen alistamiseen”. (s. 17-18.)¹⁴⁸

Teollinen yhteiskunta kykenee siis tehokkaasti patoamaan laadullisen muutoksen. Vain jokin onnettomuus voi ehkä muuttaa tilanteen. ”Mutta jollei nähdä mitä tapahtuu ja mitä estetään tapahtumasta ja jollei tämä näkeminen mulista ihmisen tietoisuutta ja käyttäytymistä, ei edes katastrofi tuo muutosta” (s. 19). Marcuse palaa toistamiseen teollisen kulttuurin paradoksiin, sen ”kaikkein hankalimpaan ominaisuuteen: sen järjenvastaisuuden järkipärisyyteen”. ”Sen tuottavuus ja tehokkuus, sen kyky lisätä ja levittää mukavuuksia, muuttaa tuhlaus tarpeeksi ja hävittäminen rakentamiseksi ja se laajuus, jolla tämä kulttuuri muuntaa esin maailman ihmisen hengen ja ruumiin jatkeeksi, tekevät koko vieraantumisen käsitteestä kyseenalaisen” (s. 32).¹⁴⁹ Marcuse ei lakkaa korostamasta teollisen yhteiskunnan ambivalent-

¹⁴⁸ Ajatuksella väärästä tietoisuudesta on yhtymäkohtia Bourdieun doksa- ja symbolinen väkivalta -käsitteiden kanssa. (ks. tt. 5.3.)

¹⁴⁹ Vieraantuminen on Burrellin ja Morganin (1979) mukaan ollut kriittisessä teoriasta johdetun ’antiorganisaatioteorian’ keskeisiä käsitteitä myös sotienjälkeisen fordistisen tuotantosysteemin analysoinnissa. Hegeliläis-marxilainen käsite liittyy ajatukseen ihmisen väärästä tietoisuudesta, joka marxilaisittain selittyy tuotantosuhteista: ihminen vieraantuu tuotantovälineiden yksityisomistuksen vallitessa työnsä tuloksista, kanssaihmisistään ja viimein myös omasta itsestään. Ihmisten luomat (”man-made”) käsitteet ja artefaktit ovat inhimillisen tietoisuuden objektiivituja tuotteita, jotka teollisuusyhteiskunnassa tulevat ihmisen kontrollin ulkopuolella oleviksi, vieraannuttaviksi voimiksi.

tiutta: ”Tieteellisesti käsitetty ja hallittu luonto olennoituu teknisessä tuotanto- ja tuhoutumiskoneistossa joka ylläpitää ja parantaa yksilöitten elämää samalla kun se alistaa heidät koneiston herroille” (s. 176.).

Huolimatta pessimismistään Marcuse ei luovu muutoksen vaatimuksesta todetessaan, että kriittinen analyysi pitää muutoksen tarvetta yhtä pakottavana kuin ennenkin. Sitä tarvitsee ”koko yhteiskunta, sen jokainen jäsen”. Syitä on lukuisia. ”Lisääntyvän tuotannon ja lisääntyvän tuhoamisen välinen kiinteä yhteys; täydellisen tuhon uhkapeli; ajatus-ten, toiveitten ja pelkojen taipuminen vallanpitäjien ratkaisuihin; kurjuuden säilyminen keskellä ennennäkemätöntä rikkautta – näistä koostuu kaikkein puolueettomin syyte, vaikkakaan ne eivät ole tämän yhteiskunnan olemassaolon perusta vaan vain sen sivutuote.” Johtopäätös on seuraava: ”Tämän yhteiskunnan läpikotainen, tehokkuutta ja kasvua edistävä järkipäisyys on itsessään järjenvastaista.” (s. 17.)

Marcuse perustaa kritiikkinsä ja käsityksensä muutoksen mahdollisuudesta klassisen saksalaisen filosofian perinteeseen, joka sisällytti käytännöllisen järjen ajatuksen tieteen piiriin. (Ks. Juntunen & Mehtonen, tt. 2.3.). ”Järkipäisyyden järjettömyydellä” hän viittaa arvot ja päämäärät ulosulkevan välineellisen rationaalisuuden ylivaltaan tieteenfilosofian valtavirtauksessa. Hän asettaa dialektisen ajattelun vaatimuksen, jonka tehtävä on kumota todellisuutta tyypistävä yksiulotteinen ajattelu. Tarkoituksena on ylläpitää jännitettä yksiulotteisen ja kaksiulotteisen todellisuuskäsityksen välillä.

Kaksinaapainen asetelma yksiulotteisen ja dialektisen ajattelun välillä näyttää dikotomialta, jollainen on menettänyt suosionsa nykypäivän intellektuaalisessa atmosfäärissä. Ei kuitenkaan ole selvää, tarkoittiko Marcuse näiden ajattelumuotojen olevan joko-tai tyyppiä. Niiden voi nähdä olevan ideaalityyppisinä ääripäinä skaalalla, jossa toimijoiden sijaintipaikat vaihtelevat riippuen tilanteista ja itse kunkin

sosiaalisista katsantokannoista. Kukaan ei ilmennä puhtaana kumpaakaan ääripäätä, mutta korostukset vaihtelevat. (Hartley 2011e, 10).

Ilmiöiden dialektisella tarkastelutavalla on pitkät perinteet, joskin se välillä on joutunut sivuraiteille tieteen valtavirrasta, kuten Marcuse toteaa selvittäessään filosofian historian alkuaikoja. Marcusen mukaan filosofia syntyi todellisuudessa vallitsevan ristiriidan tunnistamisesta. ”Filosofia saa alkunsa dialektiikasta; sen käsitemaailma vastaa ristiriitaisen todellisuuden tosiasioiden.” Klassisessa kreikkalaisessa filosofiassa ”tietoteoria on itsessään etiikkaa ja etiikka tietoteoriaa”. Maailma koetaan vastakohtaisena: yhtäällä maailmaa ”raskauttavat puute ja kielteisyys” ja se ”alituiseen on tuhon uhkaama”, toisaalta se on myös ”maailma joka on kosmos ja jonka rakenne on tarkoitussyitten mukainen”. ”Sikäli kuin vastakohtaisen maailman kokeminen ohjaa filosofisten käsitteiden kehittelyä filosofia liikkuu maailmassa joka itsessään on rikkoutunut (*déchéirement ontologique*) – kaksiulotteinen.” Erottelu perustuu maailman kokemiseen, johon ajattelu teoriassa ja käytännössä osallistuu. On siis olemassa paitsi ”itsensä kaltaisia” olemisen muotoja myös siten olemassa olevia, että ”niiden luonto (olemus) on vääristynyt, rajoitettu tai kielletty. Olemisen ja ajattelun prosessi on näiden kielteisten tilojen voittamista”. (s. 139.)

Kysymys siitä, millä perusteella ”itsensä kaltaisuuden” asema myönnetään jollekin muodolle tai tilalle ja toiselta se evätään, johtaa metodiin, joka yleensä liitetään keksimiseen: ”Klassinen kreikkalainen filosofia luottaa suureksi osaksi siihen jota myöhemmin (ja jokseenkin halventavassa mielessä) on nimetty ’intuitioksi’ – toisin sanoen tietomuotoon jossa ajattelun kohde selvästi näyttäytyy sellaisena mitä se on todella (olennaisilta ominaisuuksiltaan) ja vastakohtasuhteessa satunnaiseen, välittömään tilanteeseensa.” Marcusen mukaan tämä intuitiivinen todistaminen ei juuri eroa kartesiolaisesta metodista. Hän haluaa riisua intuition siihen

liitetyistä mystisistä piirteistä. ”Se ei ole salaperäinen kyky, se ei ole jokin kummallinen välitön kokemus eikä se liioin tapahdu erillään käsiteanalyysistä. Intuitio on pikemminkin tällainen analyysin (alustava) päätekohta – järjestelmällisen henkisen välityksen tulos. Sellaisena se on konkreettisen kokemuksen välitystä” (s. 139-140).

Marcuse käyttää käsitystä(än) ihmisen olemuksesta ”valaisevana esimerkkinä” intuitiivisesta päättelystä. Ihminen näyttää omaavan kykyjä, jotka mahdollistavat hänelle ’hyvän elämän’ – elämän ”joka on mahdollisimman vapaa raatamisesta, riippuvuudesta ja rumuudesta”. Se on ”elämistä luonnon tai ihmisen olemuksen mukaisesti”. Tämä on vasta filosofin ’ilmoitus’, jossa hän tekee kokemuksesta kriittisen arvionsa kohteen ja tämä ’arvostelma’ sisältää ’arvoarvostelman’: ”vapaus raadannasta on parempaa kuin raataminen ja älykäs elämä parempaa kuin typerä elämä”. Vaikka Marcuse toteaa filosofian syntyneenkin ’hyvään elämään’ tähtäävien arvojen myötä, tässä oltiin hänen tulkintansa mukaan kuitenkin kestävämmällä pohjalla: ”Tieteellisen ajattelun oli rikottava tämä arvoarvostelman ja analyysin yhdistelmä, koska kävi yhä selvemmäksi, etteivät filosofiset arvot ohjanneet yhteiskunnan organisaatioita eivätkä luonnon muuttamista.” Paitsi että ne olivat tehottomia ja epätodellisia, jo kreikkalainen käsitys sisältää ”historiallista ainesta”: ”ihmisen olemus ei ole sama orjassa ja vapaassa kansalaisessa, kreikkalaisessa ja barbaarisessa”. Ainakin teoriassa myöhempi kehitys, ’sivilisoituminen’, on näyttänyt, ettei tämä erilaisuus ole ’ontologinen vakio’.

Marcuse haluaa pelastaa kaksiulotteisen ’maailmankuvan’ sen kestävämmistä ”historiallista ainesta” sisältäneistä esiintymismuodoista huolimatta. Sillä on edelleen merkitystä, että ”erotetaan olennainen ja satunnainen luonto, olemassaolon todet ja väärät muodot – edellyttäen kuitenkin että erottelu perustuu empiirisen tilanteen loogiseen analyysiin ja ymmärtää yhtä hyvin sen mahdollisuudet kuin sen satunnaisuudenkin” (s. 140).

Horkheimerin tapaan Marcusen kaksiulotteinen ajattelu perustuu ’dialektiselle logiikalle’¹⁵⁰ (s. 140). Muodollinen logiikka ei tällaiseen kritiikkiin Marcusen mielestä tarjoa aineksia – päinvastoin. Muodollinen logiikka edeltää ajattelun perusosien samoin kuin yhteiskunnallisen todellisuuden inhimillisten perusosien ahistoriallista tieteellistä organisoimista. Samalla se ennakoii ”toissijaisten ominaisuuksien kohottamista ensisijaisiksi ominaisuuksiksi, minkä ansioita ensin mainituista tulee fysiikan mitattavia ja valvottavia ominaisuuksia”. Herruuden esiteknologisen ja teknologisen järkipärisyyden täydellisestä erilaisuudesta huolimatta ”ajattelun logiikka pysyy hallitsemisen logiikkana”. (s. 151.)

Marcuse toteaa muodollisen logiikan olleen jo rakenteeltaan ”ei-transkendentti” ja se kehittyi erityisalana filosofisen ajattelun varsinaisen kehityksen rinnalla oleellisesti muuttumattomana. Vaikka nykyinen matemaattinen ja symbolinen logiikka eroavat klassisesta edeltäjästään, niille on yhteistä jyrkkä dialektisen logiikan vastustaminen. Molemmat on puhdistettu siitä ’kieltävästä’, jolla logiikan ja filosofisen ajattelun syntyvaiheessa oli huomattava sija. Puhdistuksen kohteeksi on joutunut todellisuutta torjuvan, pettävän, väärentävän mahdin kokeminen. ”Ja kun tämä kokemus poistetaan niin samalla häviää myös pyrkimys pitää yllä käsitteiden ’on’ ja ’tulee olla’ välinen jännitys ja totuuden nimessä kumota vallitseva puhemaailma. Tämä pyrkimys häviää kaikesta ajattelusta jonka on tarkoitus olla objektiivista, täsmällistä ja tieteellistä.”¹⁵¹ (s. 152.)

Dialektinen logiikka ei Marcusen mukaan voi olla muodollista logiikkaa, koska sitä määrää *konkreettinen* todellinen. ”Dialektinen määritelmä määrittelee olioitten liikkeen siitä

150 Termin tai metodin keskeisyydestä Frankfurtin koulun ajattelussa kertoo se, että Horkheimer asetti kaiken 1930-luvulla kirjoittamansa juuri ’dialektinen logiikka’ -otsikon alle. (Ks. Moisio 2008, 239.)

151 Käsitteelin tätä ’on-tulee olla’-jännitettä järjen käytännöllisyyden ja tieteen käytännöllisyyden välisenä kiistakysymyksenä Juntusen & Mehtosen (1982) kommentoimana tt. 2.3.

mitä ne eivät ole kohti sitä mitä ne ovat.” Dialektinen ajattelu tavoittaa konkreettisuuden, joka liittyy toisiinsa ajattelun rakenteen ja todellisuuden rakenteen, ”kun historiallinen sisältö muodostaa dialektisen käsitteen olennaisen osan ja määrää sen kehityksen ja tehtävän”. Tällöin loogisesta totuudesta tulee historiallinen totuus. Ontologinen jännite, jonka osapuolia ovat ’on’ ja ’tulee olla’ muuttuu historialliseksi jännitteeksi. Objektiivisen maailman ’sisäinen kielteisyys’ ymmärretään nyt historiallisen subjektin työksi. (Mt. 153.)

Näin päädytään Marcusen keskeiseen teemaan, kaksiulotteiseen ajatteluun. ”Ontologisen dialektiikan muuttuminen historialliseksi dialektiikaksi säilyttää filosofisen ajattelun kaksiulotteisuuden; filosofinen ajattelu pysyy kriittisenä ja kieltävänä.” Mutta nyt näennäinen ’on’ ja olemuksellinen ’tulee olla’ joutuvat vastakkain ”sen riidan osapuolina joka vallitsee yhteiskunnan tosiasiallisten voimien ja mahdollisuuksien välillä”. (s. 154.)

Marcuse tuo tällä tavoin *mahdollisuuden* relevantiksi yhteiskuntatieteen käsitteeksi: se on jotakin ei vielä näkyväksi tullutta todellisuutta, jotakin joka kuitenkin on jo olemassa. Marcuselainen ajattelu ikään kuin odottaa ’historiallista subjektia’ muutosta toteuttamaan. Abduktiivisen hypoteesini mukaisesti kysyn: entäpä jos tällaiseksi subjektiksi kehittyi itsekritiikin kautta voimaantuva kuluttajisto? Ja, millaisilla ehdoilla, tai millaisten edellytysten toteutuessa tällainen kehitys tulisi mahdolliseksi? Palaan kysymykseen luvussa 6.4. ja koko 7. luvun mitta.

6.2. Utopia reaali maailmassa

Utopia on kokoava käsite ’mahdollisuuksiin’, jotka viittaavat ei-olevaan, mutta toivottavaan asiointilaan. Sekä Marcuse

se että Ernst Bloch¹⁵² katsovat utopian toteuttamisen edellyttävän sen ’momenttien’ olemassaoloa reaali maailmassa, jolloin – näennäisen paradoksaalisesti – ’tosi’ tulisi ’mahdolliseksi’. Marcuse katsoo ko. momentit jo olemassa oleviksi pitkälle teollistuneissa yhteiskunnissa. Esteenä utopian toteuttamiselle on ”yhteiskunnan tosiasiallisten voimien ja mahdollisuuksien” välinen epäsuhta. Tarvitaan sen tiedostamista, mikä ihmiselle on ’lajiolemuksellisesti hyvää’.

Blochin teoksessaan *Das Prinzip Hoffnung* (1959) kehittämä ’konkreettisen utopian’ käsite lähestyy muutoksen mahdollisuutta historian lopusta käsin. Moltmannin (1985, 92) tulkinnan mukaan Blochin ajattelussa todellisuutta lähestytään tulemassa olevana prosessina, kun ”koko länsimaisen ajattelun ja luonnollisen uskonnollisuuden leveä virta” ymmärtää sen staattisesti jo tulleen, toistumisen tai aina saman ikuisen paluun maailmana. Moltmann (mt. 94) siteeraa Blochia: ”Todellinen on prosessia: se on moneen suuntaan haarautuvaa välitystä nykyisyyden, vielä käsittämättömän menneisyyden ja ennen kaikkea mahdollisuuksien rajoissa olevan tulevaisuuden välillä”.

Bloch (1985, 29) selvittää eroa *abstraktisten ja konkreettisten* utopioiden välillä vähättelemättä edellisiä, mutta toden niiden rajoittuneisuuden. Abstraktis-sosiaalisia utopioita hän toteaa yhdistävän pyrkimyksen ohittaa olemassaoleva yhteiskunta kuvitellulla yhteiskunnalla ”ilman kunnollista

152 Frankfurtin koulua lähellä oleva filosofi Bloch vieraili Jyväskylän kesän kristinuskoo-marxismi-seminaarissa yhdessä teologi Jürgen Moltmannin kanssa vuonna 1966. Moltmann oli julkaissut teoksensa *Theologie der Hoffnung* (Toivon teologia) vuonna 1964. Vuonna 1985 Keijo Rahkonen ja Esa Sironen toimittivat kirjan *Utopia, luonto, uskonto*, jossa jäljitettiin Blochin Jyväskylän-vierailun taustoja ja tapahtumia sekä valaistiin Blochin ja Moltmannin ajattelua näiden omien tekstien, henkilöhistorioiden ja kommenttien avulla. Näen merkittävänä kytkentänä Blochin ja tämän päivän ’degrowth’-keskustelun välillä sen, että tämän m. ’talouselämyksen’ suomenneetun muutosajattelun tunnetuin edustaja Serge Latouche on 2007 ilmestyneessä kirjassaan *Petit traité de la décroissance sereine* (engl. Farewell to Growth, 2009) otsikoinut laajan luvun ’konkreettiseksi utopiaksi’ viittauksineen Blochiin.

subjektiivis-utooppisen aikomuksen yhteyttä matkasuunnitelmaan, edellytysten kypsytyteen, objektiivis-utooppiseen, tendenssi-latenssiin, siis itse todellisuudessa olevaan mahdollisuuteen”. Abstraktisen sijasta konkreettinen utopia syntyy vasta kosketuksessa tähän todellisuudessa olevaan mahdollisuuteen. ”Konkreettinen utopia ei siis ole mikään paradoksi, vaan se ilmaisee tendenssin ja latenssin, taipumuksen ja piilevyyden sopusointua, sitä minne taipumus johtaa ja missä se suhteellisesti ottaen toteutuu ja dialektisesti lyö itsensä läpi.”

Debord (2005, 78) toteaa samanhenkisesti Blochin kanssa (abstraktisten) utopioiden rajoitukset: ”Utopistien tieteellinen käsityskyky ei ulottunut tietoon siitä, että yhteiskunnan ryhmillä on sekä intressinsä olemassa olevassa tilanteessa, voimaa sen ylläpitämiseen että myös sitä vastaavia väärän tietoisuuden muotoja.” Moltmann (1985, 96) tulkitsee Blochin ajatusta ihmisen muutosmahdollisuudesta: ”Toivossa ja toiminnassa ihminen transsendoituu itsestään ja nykyhetkestään kohti jotain tulossa olevaa uutta. (...) Tämä transsendoiminen toteutuu suhteessa tulevaisuuteen, tosin ’hämärään’, vielä syntymättömään mutta pohjimmiltaan kuitenkin jo ’tarkoitettuun’ ja ’aiottuun’”.

Marcuse lähestyy utopian käsitettä dialektisesti toisesta näkökulmasta: utopiat voidaan lakkauttaa tekemällä niiden sisällöistä totta. Tämä on mahdollista runsauden yhteiskunnassa, joka on jo läsnä. Luennoissaan (”The End of Utopia”¹⁵³) Berliinissä 1967 Marcuse toteaa, että tänään millainen tahansa konkreettisen maailman, inhimillisen elämän, teknisen ja luonnonympäristön muutos on mahdollista ja tämän mahdollisuuden ’locus’ on historia. Tänä päivänä meillä on kyky muuttaa maailma helvetiksi ja Marcusen mukaan me olemme hyvinkin sitä tekemässä. Meillä

153 Seuraan tässä alaluvussa Marcusen utopia-komenttia näiden Berliiniluentojen internet-version pohjalta.

on myös kyky kääntää se helvetin vastakohtaksi.¹⁵⁴ Tämä merkitsisi *utopian loppua*, niiden ideoiden ja teorioiden hylkäämistä, jotka käyttävät utopian käsitettä kieltämään tietyt yhteiskuntahistorialliset mahdollisuudet. Se voidaan myös ymmärtää ’historian loppuna’ siinä hyvin täsmällisessä mielessä, että inhimillisen yhteiskunnan ja ympäristön uusia mahdollisuuksia ei enää voi pitää entisen kehityksen jatkuksena eikä edes pitää samaan historialliseen kontinuumiin kuuluvina. Pikemminkin ne edellyttävät katkosta historiallisessa jatkumossa, ne edellyttävät laadullista eroa vapaan yhteiskunnan ja yhteiskuntien välillä, jotka ovat vielä epävapaita (unfree), mikä seikka Marxin mukaan tekee kaikesta menneestä historiasta vain ihmiskunnan esihistoriaa.

Marcuse uskoo, että jopa Marx oli liikaa sidoksissa jatkuvan edistyksen käsitteeseen, että edes hänen sosialismin ideansa ei ehkä vielä edusta tai ei enää edusta sellaista kapitalismin ehdotonta negaatiota, jota siltä odotettiin. Täten utopian lopun ajatus implikoi tänään välttämättömyyttä ainakin keskustella sosialismin uudesta määrittelystä. Keskustelu perustuisi kysymykseen, mahtavatko keskeiset elementit Marxin sosialismi-käsityksessä kuulua vanhentuneeseen (obsolete) tuotantovoimien kehitysvaiheeseen. Tämä vanhentuneisuus on ilmaistu selkeimmin erossa vapauden maailman ja välttämättömyyden maailman välillä, minkä mukaan vapauden valtakunta voidaan kuvitella ja voi olla olemassa vain välttämättömyyden valtakunnan ’tuolla puolella’.

Jaon vapauden ja välttämättömyyden maailmaan Marcuse katsoo säilyvän Marxilla siten, että työ edustaa jälkimäistä sosialismisakin. Ainoa mitä voidaan Marxin mukaan

154 Galbraith (1969, 367) tarkoittanee samaa koukeroisella ilmaisutavallaan: ”Tyhjän huoneen kalustaminen on asia sinänsä, mutta huonekalujen ahmaminen siinä määrin, että perustukset alkavat luhistua, on jo kokonaan muuta. Jos tavaroiden tuottamisen ongelmaa ei olisi pystytty ratkaisemaan, ihminen olisi joutunut jatkuvasti elämään vanhimman ja surkeimman onnettomuutensa varjossa, mutta jos ei kyetä näkemään, että ongelma on jo ratkaistu eikä kyetä siirtymään eteenpäin suorittamaan seuraavaa tehtävää, kysymyksessä on aivan yhtä surullinen tapahtuma.”

tehdä, on rationalisoida työntekoa ja vähentää sen määrää. Tämä ei poista (palkka)työn välttämättömyyslunnetta.¹⁵⁵ Marcusen ehdotus on viedä vapauden valtakunta välttämättömyyden valtakunnan sisään, tehdä ne ikään kuin sakkäisiksi, kun kerran objektiiviset edellytykset tähän ovat olemassa. Tässä voi nähdä Marcusen pyrkivän rikastuttamaan yksilotteiseksi näkemäänsä yhteiskuntatodellisuutta dialektisella ajattelulla. Pannakseen spekulatiiviseen muotoon Marcuse sanoo voitavan ajatella mahdollisuutta, jonka mukaan ”polku sosialismiin voisi edetä tieteestä utopiaan eikä utopiasta tieteeseen”.

Marcusen kritiikki Marxin työkeskeisyyttä kohtaan saa (implisiittisesti) tukea Lazzaraton (2006, 13), kun tämä toteaa marxismissa maailman koostumusta ajateltavan ”tuotantona ja tekemisenä”. Se on subjektin ilmaisua objektissa sekä luonnon ja toisen muokkaamista ja hallitsemista subjektiivisia suhteita objektivoimalla. ”Marxismiin ja kapitalismiin logiikat lähentyvät siis omittuisesti toisiaan työn käsitteessä. (...) Työn kategoria laajenee rajattomasti niin kapitalistisessa (alistettu työ ja riisto) kuin sosialistisessa muodossaan (työ itsen ilmaisuna ja suhteessa toiseen). Käsitteestä, jota ei ollut modernin alussa edes olemassa, tulee kapitalistisen kehityksen puristuksessa totalisoiva ja yleispätevä kategoria.”

Utopian käsitettä Marcuse toteaa käytetyn yleensä sellaisissa yhteyksissä, joissa yhteiskunnallisen muutoksen projektien toteutuminen on katsottu mahdottomaksi. Tällöin tulkintaperustana on ollut ajatus, että subjektiivisten ja objektiivisten ehtojen tulee toteutua yhtäaikaaisesti. Tapauksista, joissa nämä ehdot ovat toteutuneet, hän mainitsee esimerkkinä Ranskan vallankumouksen, mutta näkee vallan-

155 Tosin Marxin *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset* (”Grundrisse”) sisältävät Lazzaraton (2006, 108) mukaan ”visionäärinen Marxin” lähinnä heitoiksi jääneitä ajatuksia siitä, että rikkauden uusi perusta ei enää ole työ välittömässä muodossaan vaan tieteiden, teknologisen kehityksen ja sosiaalisen yhteistyön ja vaihdon kehitys – sosiaalisen yksilön kehitys, minkä seurauksena vaihtoarvoon perustuva tuotanto romahtaa.

kumouksen mahdolliseksi myös nykypäivän kehittyneimissä valtioissa. Marcuse kiistää, että marxismi olisi utopia sillä perusteella, ettei teknisesti korkeasti kehittyneissä maissa ole vallankumoukselliseksi määritettävissä olevaa luokkaa. Vallankumouksen yhteiskunnalliset toimijat Marxinkin mukaan muodostuvat vasta itse muutoksen prosessissa; ei siis voida laskea sen varaan, että vallankumoukselliset joukot olisivat valmiiksi olemassa, kun vallankumouksellinen liikehdintä alkaa.¹⁵⁶

Marcuse jatkaa 1960-lukulaisessa hengessä, että on olemassa validi kriteeri muutoksen mahdollisuuden toteutumiseksi: se on olemassa silloin, kun aineelliset ja intellektuaaliset voimat muutokselle ovat teknisesti käsillä, vaikka vallitseva tuotantovoimien organisaatio estäisi niiden rationaalisen soveltamisen. Ja tässä mielessä, Marcuse uskoo, voidaan tänään todellakin puhua utopian lopun mahdollisuudesta. Hän katsoo, että kaikki aineelliset ja intellektuaaliset voimat, jotka voitaisiin panna töihin vapaan yhteiskunnan toteuttamiseksi, ovat käsillä. Että niitä ei ole käytetty tähän tarkoitukseen, johtuu vallitsevan yhteiskunnan totaalista mobilisaatiosta omaa vapautumispotentialiaan vastaan. Mutta tämä tilanne ei mitenkään tee itse radikaalin muutoksen ajatusta utopiaksi. Marcuse arvelee että porvarillistenkaan ekonomistien joukossa tuskin on sellaisia, jotka kiistäisivät olemassa olevien tuotantovoimien riittävän teknisesti poistamaan nälän ja kurjuuden maailmasta, ja että syy siihen, ettei näin tapahdu on alistavan yhteiskunnan globaalissa politiikassa.¹⁵⁷

156 Voisi ajatella Marcusen tässä lähentyvän mm. Bourdieun (1987) myöhemmin esittämää näkemystä, jonka mukaan yhteiskuntaa ei voi enää pitää kiinteistä luokista rakentuneena, vaan että kyse on jatkuvasta ’luokitustaistelusta’.

157 Globaalistuminen on koko ihmiskunnan siirtymistä rahatalouden ja tavaranvaihdon piiriin myös ikään kuin negaation kautta. McNeillien (2006, 464) mukaan ”kansainvälinen alaluokkakin” (vähintään miljardi ihmistä) on tänään verkon vaikutuksen piirissä: ”Useimmat tiesivät kahvilassa tai baarissa nähdyn television, radion tai kuulopuheiden perusteella, mistä jäivät paitsi.”

Radikaali, 'juuriin ulottuva' emansipatorinen muutos ei Marcusen mukaan ole mahdollinen ilman katkosta aiempaan historiaan, ilman sen negatiota ennemmin kuin sen positiivista jatkumista, eroa mieluummin kuin edistystä. Se merkitsee inhimillisen elämän aineellisen perustan toisen ulottuvuuden vapauttamista, muutosta tarpeissa. Alistavan yhteiskunnan sekä luomien että tyydyttämien tarpeiden jatkuvuus uusintaa alistavaa yhteiskuntaa yhä uudelleen ihmisissä itsessään. Yksilöt "reprodusoivat repressiivistä yhteiskuntaa" tarpeissaan, jotka säilyvät jopa läpi vallankumouksen. Ja juuri tämä jatkuvuus on estänyt hyppäyksen 'määrästä' vapaan yhteiskunnan 'laatuun'.

Sosialismin sovelluksiin pettyneinä ja löytämättä proletariaattia korvaavaa yhteiskunnallista toimijaa kriittisen teorian merkittävimmät edustajat keskittyivät myöhemmin lähinnä kulttuurikritiikkiin. Kyseisen ambivalenssin voi nähdä johtavan kriittisen teorian 'siipien leikkautumiseen' – siihen että vastarinnan mahdollisuus pysähtyy epä tietoisuudesta aiheutuvaan voimattomuuteen. Moisio (2008, 249) toteaa Frankfurtin koulukunnan jättäneen auki sen, miten yhteiskunnalliseen muutokseen siirrytään sen tiedon pohjalta, jolla kritiikki ruokkii sitä. "Kriittinen teoria ei kuitenkaan tarjoa vastausta, miten tämä tieto siirretään teorian piiristä muutokseen ja vapautumiseen tähtäävän poliittisen toiminnan perustaksi." Moisio mukaan tämä kysymys on "kaikenlaisen marxilaisuuden keskeinen kysymys edelleen".

Marcusen johtopäätöksen kaksijakoisuus on merkittävä: yhtäällä vaatimukset uudesta ihmisen teoriasta ja elämäntavasta, toisaalla olemassa olevan kieltämisestä ja siitä kieltäytymistä. Frankfurtin koulun huomio keskittyi vallitsevan fordismin leimaaman asiantilan 'kieltämiseen': sen ylittämiseen, 'transkendoimiseen', ei ollut edellytyksiä, kuten Marcuse itse myöntää: "Teollisuusyhteiskunnan saavutusten totaalisuus vie kriittiseltä teorialta järjellisen perustan jolta

lähtien se voisi ylittää tämän yhteiskunnan" (Marcuse, 1969, 18).¹⁵⁸

Ei ole yllättävää, että Marcusen Marx-tulkinta sai ankaran tuomion neuvostoliittolaiselta ortodoksimarxismilta. Väitettiin, että vääristelemällä Marxin nuoruudenkirjoituksia Marcuse "koetti perustella luokkakantaisen analyysin korvaamista abstraktisanthropologisella, eksistentialisella tarkastelutavalla, kapitalistisen yhteiskunnan kaikkien risti-riitojen palauttamista mahdollisimman abstraktisesti käsitettyyn vieraantumiskategoriaan sekä subjektiivisidealistic-tulkintaansa marxilaisesta filosofiasta". Hänen väitettiin teoksillaan tuoneen Frankfurtin koulun aatevarastoon marxilaisen filosofian 'eksistentialisen tulkinnan'. (Oizerman 1981, 18.) Syyte on ymmärrettävä aikansa taustaa ja aatehistoriallis-poliittista kontekstia vasten, mutta ei vähennä Marcusen diagnoosin arvoa.

Marcusen moniin näkemyksiin voi kriittinen tutkija edelleen yhtyä, kuten pitkälle kehittyneen teollisuusyhteiskunnan (nyt jo jälkiteollisen yhteiskunnan) ihmisiä sopeuttavasta ja passivoivasta vaikutuksesta. Marcusen kritiikki myös Marxin *homo laborans* (tai *homo faber*) -ihmiskäsityksen osalta on edelleen ajankohtainen: *työn* korostaminen ihmisen keskeisenä lajioinaisuutena johtaa väistämättä *tuotantokeskeiseen* praksiksen tulkintaan. Kuitenkin, kuten tulkitsen Marcusen ajattelevan, nälän tyydyttäminen, ravituksi tuleminen eli kulutus tässä mielessä on välttämätön biologinen elinehto. Marcuse (1967e) peräänkuuluttaa uutta ihmiskäsitystä, 'ihmisen teoriaa', ei vain teoriana vaan myös olemisen tapana: sellaisen vitaalin vapaustarpeen syntyä ja kehittymistä, joka ei enää perustu niukkuuteen ja jota ei rajoita niukkuus

158 Frankfurtin koulun ytimeä myöhemmin etäännyntynyt Fromm syytti Marcusea jyrkästi muutoksen mahdollisuuden kieltämisestä: "Perimmältään Marcuse on esimerkki vieraantuneesta älyniekasta, joka esittää oman persoonallisen epätoivonsa radikalismien teoriassa" (Fromm, 1969, 22). Itse en ole kuitenkaan vakuuttunut Frommin oman optimismin perusteista. Luulen, että molemmat ovat vahvempia kriitikkoja kuin uuden rakentajina.

eikä vieraantuneen työn välttämättömyys. Työlle voi tästä näkökulmasta ja tätä päämäärää ajatellen myöntää – Baudrillardin (tt. 5.2.) ihailemien luonnonkansojen tapaan – vain välineellisen arvon.

6.3. Baumanin käänteinen kriittinen teoria

Kriittisellä teorialla on nyt uusi tehtävä, Bauman (2002, 87) julistaa: kun ennen 'julkinen' kolonisoisi 'yksityistä', nyt jälkimmäinen on valloittanut edellisen sfäärin ja yhteisten asioiden hoito, politiikka, on käynyt mahdottomaksi. Monet merkittävät ajattelijat (tunnetuimpana Habermas) varoittavat siitä, että 'julkinen' valloittaisi, valtaisi ja kolonisoisi 'yksityisen sfäärin'. Baumanin mukaan "on tapahtumassa juuri päinvastoin kuin varoituksessa oletettiin – aiemmin yksityisiksi ja julkiseen käsittelyyn sopimattomiksi luokitellut asiat kolonisoivat julkisen sfäärin". Toisaalla (s. 51-52) Bauman täsmentää, että varhaisen kriittisen teorian tehtävä oli puolustaa yksilön riippumattomuutta 'julkisen sfäärin' joukkojen hyökkäyksiltä. "Nyt kriittisen teorian tehtävänä on puolustaa katoavaa julkisuutta, tai pikemminkin sisustaa ja kansoittaa uudelleen nopeasti autoituvaa julkisuutta, josta on kadonnut niin 'valveutunut kansalainen' kuin todellinen valta. Tuo valta on paennut paikkaan jota, riippumatta siitä mihin kaikkien jäljellä olevat demokraattiset instituutiot vielä kykenevätkään, voidaan hyvällä syyllä kutsua 'ulkoavaruudeksi'."¹⁵⁹

'Jäykän modernin' aikainen pääoma raskaine tehdaslai-

¹⁵⁹ Vallan sanaston päivitykselle on Baumanin (2002, 19) mukaan hyviä perusteita siksikin, että "valvojat ja valvottavat, pääoma ja työ, johtajat ja heidän kannattajansa tai keskenään sotivat armeijat eivät enää kohtaa toisiaan". Vallan tärkeimmän menetelmän Bauman katsoo nyt koostuvan toiminnasta, jota luonnehtivat "pakeneminen, lymyminen ja vältteleminen, haluttomuus sitoutua paikkaan, koska siihen liittyy vaivalloinen järjestyksen rakentaminen, sen ylläpito ja vastuu kaiken seurauksista, samoin kuin pakko kustantaa tuo kaikki".

toksineen oli sidottu paikallisuuteen samalla tavalla kuin työväestökin. Toisin on 'notkeassa modernissa', johon on tultu:

"Nykyisin pääoma matkustaa vähin varustein – mukanaan pelkät käsimatkatavarat, joihin kuuluu vain matkapuhelin ja kannettava tietokone. Se voi tehdä välilaskun melkein pä missä tahansa, ja lähteä heti, kun tyytymättömyys iskee. Sen sijaan työväki on yhtä liikkumatonta kuin ennenkin – mutta työpaikka, jonka se ennen mielsi pysyväksi, ei välttämättä enää sitä ole. Turhaan ankkurit hakevat kiviä, joihin tarttua, ja harovat murenevaa hiekkaa. Jotkut maailman asukkaista ovat tien päällä, lopuille itse maailma kieltäytyy pysymästä aloillaan." (Bauman, 2002, 74.)

Yhtäältä taloudelliset organisaatiot ikään kuin sulavat ja lohkeavat napajäiden tapaan, toisaalta tapahtuu yhteensuuttumista ja ketjuuntumista sekä kansallisvaltioiden sisällä että yli maantieteellisten ja kansallisten rajojen. Näennäisen epäloogiselle kehitykselle on Baumanin (mt. 149) mukaan rationaalinen selitys: fuusioituminen ja toiminnan supistaminen ovat toistensa edellytyksiä ja tukevat toisiaan. Juuri tällaisten "strategioiden sekoitus tarjoaa pääomalle ja taloudelliselle vallalle tilaa liikkua ja liikkua nopeasti, yhä maailmanlaajuisemmin, samaan aikaan kun työntekijöiltä riistetään neuvottelu- ja vastarintavalta, halvaannutetaan heidät ja sidotaan heidän kätensä entistäkin tiukemmin." Työntekijä jää yksin.¹⁶⁰

Bauman katsoo, että varhainen kriittinen teoria oli suunnattu yhteiskunnalle, joka oli läpeensä fordistinen. Fordis-

¹⁶⁰ Heiskala ja Husso (2008) toteavat työelämän nyky-Suomessa tuottavan "ainakin keskiluokan ammateissa toimiville loputtoman työstressin, uupumuksen ja masennuksen vuon. Aikaisemmin tehostamistoimet kolhivat ammattiyhdistystä, työyhteisöä tai jopa yhteiskuntaluokkaa. Nyt ne tärähtävät suoraan yksilöön." Kirjoittajat toteavat, että monet eivät kestä "pudotuspelin iskuja ja niiden jatkuvaa uhkaa".

mi oli ”tieto-opillinen rakennustyömaa”, johon perustettiin kokonainen maailmankuva. Rakennelma kohosi mahtavana ”varjostamaan inhimillistä kokemusmaailmaa”. Bauman toteaa fordismiin olleen kiistatta merkittävimmän tähänastisista järjestykseen tähtäävistä ’yhteiskuntasuunnittelun saavutuksista’. Siitä tuli ’metaforinen viitekehys’ kaikille, jotka yrittivät ymmärtää inhimillisen todellisuuden toimintaperiaatteita yhtä hyvin ”maapallonlaajuisesti kuin kunkin omassa elämässä” eikä sille ollut löytyä vaihtoehtoa. (Bauman 2002, 71-72). Tästä näkökulmasta ’notkean modernin’ ilmaantuminen oli tervetullut asia. Silläkin on pimeä puoli, joka on ehkä jopa edeltäjänsä pimeämpi: se eristää ihmiset toisistaan paitsi kuluttajina myös tuottajina.

Frankfurtin koulun piirissä muotoillun klassisen kriittisen teorian ’moderni’ näyttää Baumanista raskaalta ja joustamattomalta, eroten siten notkeasta, norjasta tai norjitetusta modernista. ”Se näyttää myös keskitetyltä (verrattuna hajautettuun tai kapillaariseen moderniin ja lopuksi vielä järjestelmälliseltä (verrattuna verkostomaiseen moderniin)”. Siinä muhi taipumus totalitarismiin, jolle leimaa antavaa oli pakollinen ja pakotettu yhdenmukaisuus ja jossa ”juuri yksilön vapauden ja riippumattomuuden oletettiin yleisesti joutuvan ristiretken merkittävimmiksi uhreiksi”. Tuon modernin ikoneiksi Bauman nimeää fordilaisen tehtaan, byrokratian, panoptikonin vartiotorneineen ja vankeineen, isonveljen ja keskitysleirin (jota toisaalla edusti *gulag*). (mt. 34-35.)

Fordistisen tehtaan Bauman kuvaa laitokseksi, jossa ”ihmisen toiminta pelkistettiin yksinkertaisiksi, rutiininomaisiksi ja suurelta osin etukäteen vaiheistetuiksi tehtäviksi, joita oli tarkoitus noudattaa tottelevaisesti ja mekaanisesti, tarvitsematta käyttäjä henkisiä kykyjä ja sulkemalla työstä pois kaikki spontaanisuus ja yksilöllinen aloitteellisuus.” (s. 35.) Ajan ’teolliseen paradigmaan’ Bauman toteaa kuuluneen taylorilaisen rationalisoinnin periaatteen sekä jatkuvan mekanisoinnin. Tavoitteena oli ”tehdä työntekijöistä hel-

pommin hallittavia”. (s. 71-72.) Varhainen kriittinen teoria ”piti yksilön vapauden repimistä irti rutiinin rautaisesta otteesta tai yksilön vapauttamista sellaisen yhteiskunnan rautakaltereiden takaa, johon löivät leimansa kyltymättömät totalitaariset, tasalaatuistavat ja yhdenmukaistavat halut, vapautumisen viimekätisenä tavoitteena ja inhimillisen kurjuuden loppuna – hetkenä, jona ’tehtävä on suoritettu’. Kriittikin oli määrä palvella tuota tavoitetta. Sen ei ollut tarpeen katsoa yhtään pidemmälle kuin tuon tavoitteen saavuttamisen hetkeen – eikä sillä ollut aikaakaan muuhun.” (s. 36).

Baumanin mukaan kriittisen teorian anarkistiseen juonteeseen sisältyi uhkatekijöitä, jotka ovat toteutuneet: liian vähälle pohdinnalle jäi juuri vaara julkisen tilan kaventumisesta tai tyhjenemisestä ja mahdollisuudesta, että yksityinen kolonisoisikin julkisen sfäärin. ”Ja kuitenkin juuri tuosta aliarvioidusta ja liian vähälle huomiolle jääneestä mahdollisuudesta on tullut suurin este vapautumiselle, jota voidaan nykyisessä vaiheessaan luonnehtia vain tehtäväksi muuttaa yksilön riippumattomuus *de jure* riippumattomuudeksi *de facto*.” ’Yksityinen’ – Habermasin ’Lebenswelt’¹⁶¹ – asettuu nyt maalitauluksi: ”Nyt jos koskaan julkisen sfäärin täytyy kiihkeästi puolustautua yksityisen tunkeiluilta – joskin, paradoksaalista kyllä, lisätäkseen eikä kaventaakseen yksilön vapautta” (s. 65-66).

Bauman määrittelee emansipaatio-käsitteeseen olennaisesti liittyvän ’vapauttamisen’ – ohuehkosti – seuraavalla tavalla: ”’Vapauttaa’ tarkoittaa kirjaimellisesti vapautua jonkinlaisista kahleista, jotka estävät tai rajoittavat liikkumista;

161 Habermasilla (1981) *Lebenswelt* (elämismaailma) tarkoittaa ihmisen yksityistä elämäntilaa, arkipäivässä elettyä todellisuutta; siinä kulttuuriin ja kieleen pohjautuva toiminta on kommunikatiivista ja konsensuspyrkimyksen sävyttämää. Elämismaailman vastakohtana Habermasilla on ’systeemi’ (Systemwelt), jossa toiminta on teknis-rationaalista strategista toimintaa. Systeemi pyrkii valtaamaan elämismaailman alueita ja rationalisoimaan niitä välineellisin tavoittein. Baumanin mukaan ’kolonisoinnin’ suunta on siis kääntynyt eräällä ulottuvuudella päinvastaiseksi: yksityisestä julkiseen.

se tarkoittaa, että alkaa *tuntea* itsensä vapaaksi liikkumaan ja toimimaan. 'Tuntea vapaaksi' tarkoittaa, ettei koe esteitä, vastusta, vastarintaa, ettei mikään hankaloita aiottuja tai kulloisessakin tilanteessa parhaimmaksi katsottuja tekoja." Hän toteaa Marcusen pyrkineen 'vapauttamaan' ihmiset vastoin ihmisten enemmistön tahtoa. Vapautumisella ei varauden yhteiskunnassa ollut joukkojen tukea. "Vain harvat halusivat vapautua, vielä harvemmat olivat valmiit näkemään vaivaa halunsa eteen, eikä oikeastaan kukaan tiennyt miten 'vapautuminen yhteiskunnasta' muuttaisi nykyistä elämänmenoa ja -tilannetta."

Oletus, että ihmiset saattavat olla tyytyväisiä osaansa vaikka se olisi kaikkea muuta kuin 'objektiivisesti katsoen' tyydyttävä, liittyy Pandoran lippaan avaavaan ilmiö vs. olemus -tematiikkaan erottaessaan subjektiivisen ja objektiivisen vapauden toisistaan. Ihmisiä täytyisi houkutella tai pakottaa kokemaan tarve olla 'objektiivisesti katsoen' vapaita ja vielä taistelemaan sen puolesta. Bauman huomauttaa, että ajatusta kehittelien filosofien mieleen tunki vieläkin synkempi aavistus: "ehkä ihmiset eivät haluaisikaan olla vapaita eivätkä pitäisi vapautumisen ajatuksesta, kun käy ilmi, millaisia koettelemuksia vapauden harjoittaminen saattaisi tuoda mukanaan." (s. 24-26.)¹⁶²

Durkheimin filosofiassa Bauman näkee Marcuselle vastakkaisen ajatuksen: sosiaalinen pakko on vapauttava voima ja ainoa toivo vapaudesta, jota ihminen voi kohtuudella elätellä. Ihmisen hakeutuessa yhteiskunnan siipien suojaan hän tekee itsestään jossakin määrin siitä riippuvaisen, mutta tämä on vapauttavaa riippuvuutta, eikä siihen liity ristiriitaa. "Normien puute, tai jopa niiden epäselvyys – anomia – on

162 Chomsky (2006, 38) toteaa asiantilan ikään kuin vallitsevana: "Nykyisen vallanjaon puolustelijat pitäytyvät yhdenmukaisesti johonkin muunnelluun onnellista orjaa koskevasta ajatuksesta." Galbraith (1968, 22) puolestaan huomauttaa, että "olemme ajatuksiltamme ja toimiltamme tulosia sen koneen orjiksi, jonka olemme luoneet palvelemaan itseämme. Se on monella tapaa miellyttävää orjuutta."

pahin mahdollinen kohtalo ihmisille, jotka yrittävät täyttää elämäntehtävänsä. Normit *mahdollistavat* rajoittamalla." (s. 28-29.)

Bauman julistaa tyyliä, että Marcusen valitus yhtä hyvin kuin yhteisöllisyyttä puolustavien haikailu kadonneen yhteisön perään "saattavat hyvinkin olla toisilleen vastakkaisten voimien ilmentymiä, mutta silti yhtä anakronistisia". Molemmat ovat myös yhtä epätodennäköisiä: Marcusen pohdinnat eivät ole ajankohtaisia, koska "yksilölle on jo annettu kaikki vapaus, josta hän suinkin osasi haaveilla ja jota hän suinkin saattoi toivoa". Ei ole myöskään paluuta menneisyyden yhteisöllisyyteen. Se on haave 'juurettomien juurruttamisesta'. Juurruttamiseen ei ole olemassa muuta paikkaa, kuin "motellien sängyt, makuupussit ja psykiatrin sohvät", ja "tästä lähin yhteisöt – jotka ovat pikemminkin oletettuja kuin 'kuviteltuja' – ovatkin ehkä pelkkiä jatkuvan yksilöllisyyssnäytelmän lyhytikäisiä teennöksiä eivätkä voimia, jotka määrittelevät ja määräävät identiteettejä". (s. 31.)

Kriittisen teorian ja yleisemminkin yhteiskuntakritiikin nykyiset tehtävät Bauman kokoaa yritykseksi sitoa yhteen se, minkä "muodollisen yksilöllistymisen sekä vallan ja politiikan avioeron yhdistelmä on repinyt auki". Tämä tarkoittaa sitä, että "on suunniteltava ja kansoitettava uudelleen nyttemmin pitkälti autioitunut agora – paikka, jossa yksilön hyvä kohtaa yhteisen hyvän, yksityinen julkisen, paikka jossa ne väittelevät ja pitävät keskinäistä neuvonpitoa". Sitten hän palaa vapauttamisen teemaan. "Mikäli kriittisen teorian perinteinen tavoite – ihmisen vapauttaminen – tarkoittaa nykyisin vielä jotakin, niin se tarkoittaa *de jure* -yksilön todellisuuden ja *de facto* -yksilön mahdollisuuksien väliin auenneen kuilun silloittamista." (s. 53-54.)

Baumanin vision mukaan on palattava politiikan tekemiseen valtion kansalaisena: "Ja yksilöt, jotka opettelivat uudelleen unohdetut kansalaistaidot ja ottivat uudelleen käyttöön kadonneet kansalaisuuden välineet, ovat ainoat rakentajat,

jotka ovat tehtävän tasalla tässä nimenomaisessa tehtävässä.” (s. 54.) Päivitetty toimeksianto kritiikille jatkuu: ”Vapautumisen tehtävä ei ole vanhentunut, vain merkitys, joka vapauteen ennen liitettiin. Kysymys on nyt jostakin muusta. On olemassa vapautumisen uusi julkinen agenda, josta kriittinen teoria ei ole vielä löytänyt paikkaansa” (s. 62-63).

Uusi agenda kehkeytyy yksilöllisyyden *de jure* ja *de facto* välisen kuilun silloittamisesta, laillakin pakotetun ’negatiivisen vapauden’ ja valtaosin puuttuvan ’positiivisen vapauden’ eli aidon itsemääräämisen mahdin välisen repeämän ylittämistä. Se yhteiskunta, jota vastaan kriittiset teoreetikot asettuivat ”sisälsi totalitarismin siemenen, mikä uhkasi tyystin tuhota vapauden ja korvata valinnanvapauden tylsällä, pakotetulla tai vaivihkaa muovatulla yhdenmukaisuudella”. He virittivät vision yhteiskunnasta, jossa ”nimenomaan yksilön tahdolla, haluilla ja tavoitteilla on merkitystä” ja niitä tuli vaalia. Bauman huomauttaa, että varhaisessa kriittisessä teoriassa oli ripaus ’anarkismia’: ”Tunnistettu ja hyväksyttävä totaliteetti oli useimmille kriittisen koulun filosofeille se totaliteetti, joka todennäköisimmin syntyisi luovien ja vapaasti valitsevien yksilöiden tekemisistä.” (s. 63-65.)

Suurimmat ja kiireellistä tutkimusta vaativat vapautumisen esteet Baumanin mukaan liittyvät siihen, että ”on yhä vaikeampaa muuntaa yksityiset ongelmat julkisiksi eduiksi, jotka ovat enemmän kuin yksittäisten osiensa summa, muovata yksityistetyt elämänpolitiikan utopiat uudelleen niin, että niitä voidaan taas pitää visioina hyvästä ja oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta”. ’Elämänpolitiikkojen’ teema ei saa Baumanilta minkäänlaista ymmärtämystä. Yksityistämällä luonteeltaan poliittiset ongelmat ne vesittävät yksilön *de jure* ja yksilön *de facto* välisen kuilun ylittämisyrittäykset. ”Samalla ne tulevat riisuneeksi julkiselta sfääriltä kaiken sisällön ja latistavat sen paikaksi, jossa tunnustetaan ja esitellään yksityisiä huolia.” ”Yksilön riippumattomuus’ ei kykene kyps-

mään missään muualla kuin ’riippumattomassa yhteiskunnassa’, Bauman päättelee. (s. 66-67.)

Bauman (2007, 149) haikailee paluuta parlamentaariseen demokratiaan ratkaisuna vallitsevaan asiintilaan: ”Tulisi palauttaa mieleen ’demokratian’ aikaisempi merkitys, joka teki siitä juuri ’sorrettujen ja kärsivien massojen’ taisteluhuudon, massojen jotka tänään kääntyvät pois harjoittamasta kalliilla ostettuja (hard-won) äänioikeuksiaan. He ovat ensin kuluttajia, toiseksi (jos lainkaan) kansalaisia. Tulla todella ensimmäiseksi vaatii pysyvää valppaustilaa ja yrittämistä, mikä tuskin jättää aikaa toisen vaatimiin aktiviteetteihin.”

Arvostan Baumanin argumenttia, jonka mukaan yhteiskunnassa puolen vuosisadan aikana näkyviksi tulleet makro- ja (sen ’momentteina’) mikrotason muutokset edellyttävät kriittisen teorian uudelleen muotoilua. En kuitenkaan yhdy kaikkiin hänen johtopäätöksiinsä. Monen muun tapaan Bauman maalaa uskottavasti nihilismin uhan varjostamaan kuluttajien yhteiskunnan taivasta. Sen voittamiseksi on kuitenkin luotava sekä Frankfurtin koulukunnan kriittisen teorian että sen baumanilaisen antiteesin ’ylittävä’ teoria.

Varhainen kriittinen teoria on apuna sen seikan osoittamisessa, että myös ’konsensuksen’ hengessä kehitettyä korkean elintason yhteiskuntaa vaivaa sisäinen ristiriita, vaikkei se olisikaan Marxin tarkoittaman luokkavastakohtaisuuden ilmentymä. Pikemminkin näyttää siltä, että polariteetit olisivat moninkertaistuneet ja -kerrostuneet ilman selkeää perusristiriitaa. Pyrkimykseen löytää ulospääsyä asiintilasta on tukea haettava mahdollisen muutoksen toimijaksi tulevan subjektin uudesta tulkinnasta, tarkemmin sanottuna uudeltaisesta ’kansan’ tulkinnasta. Etsittäessä toimintaympäristöä valtion tai sen eufemistisen synonyymien ’yhteiskunnan’¹⁶³

163 Bauman toteaa toisaalla (1996, 196) ’kansallisvaltion’ olevan ’yhteiskunta’-käsitteen realistisen tarkoitteen. Hän jatkaa sen olleen ”ainoan kokonaisuuden historiassa, joka on pystynyt toden teolla vastaamaan vaatimukseen suunnittelusta, keinotekoisesti ylläpidetystä yksilölteisuudesta ja samankaltaisuudesta”.

tilalle Baumanista poikkeavan lähtökohdan voi palauttaa hänen omaan toteamukseensa, jonka mukaan kriittisen teorian muotoilijat suuntasivat teoriasa ”toisenlaiselle yhteiskunnalle”. Bauman (2002, 34) näet jatkaa, että saman asian voi sanoa toisinkin: nyt ”kuluttajakritiikki” on korvannut edeltäjänsä, ”tuottajakritiikin”.

Myös Marcusen (1969, 33) voi tulkita niinkin varhain kuin 1960-luvulla näkevän ihmisen muuttumisen nykyaikaiseksi kuluttajaksi, joka kuvittelee valtaistuvansa identifioitumalla kasvavan tavaramaailman välityksellä ja sen kanssa: ”Ihmiset tunnistavat itsensä tavaroistaan; he löytävät sielunsa autoistaan, hi-fi- ja stereolaitteistaan, monitasokodeistaan ja keittiönsä varusteista. Koko se mekanismi joka sitoo yksilön hänen yhteiskuntaansa on muuttunut ja yhteiskunnallinen valvonta ankkuroituu niihin uusiin tarpeisiin jotka se on tuottanut.” Mielikuvituksen rajoja puhkova tämän päivän muotien, brändien ja merkkien hallitsema maailma herättää kysymyksen, tuleeko Marcuse jo yli puoli vuosisataa sitten implisiittisesti ehdottaneeksi, että ihminen *kuluttajana* on se viimeinen kahleisiin sidottu orja, kuluttajisto proletariaatin tehtävän perijä, joka vapautuessaan vapauttaisi ihmisen historiallisesta painolastistaan?

Huttunen (1999e) huomauttaa, että kriittisessä teoriassa ei kyetty osoittamaan yhteiskunnallisen muutoksen agenttia tai, kuten hän toteaa, tyydyttävästi käsitteistämään ”itsenäisesti ajattelevaa ja rakenteisiin toiminnallaan vaikuttavaa subjektia”. Huttunen epäilee kriittisen teorian heikoudeksi sen puutteellista luokkakäsitystä ja ilmaisee halunsa ”kehittää sekä marxilaisia että weberiläisiä luokkatheorioita tyydyttävämmän luokkakäsityksen”. Hänellä on mielessään ”hämärä heuristinen kuva moniulotteisesta synteisistä, jossa otetaan huomioon luokkateoretisoinnit, stratifikaatio-mallit, eliittiteoriat sekä feministiset näkemykset sukupuolen yhteiskunnallisia suhteita rakenteistavasta vaihtokuksesta”.

Huttusen kritiikkiä voi pitää oikeutettuna ja ehdotuksia oikeansuuntaisina, mutta oman hypoteesini mukaan ’itsenäisesti ajattelevaksi ja rakenteisiin toiminnallaan vaikuttavaksi subjektiksi’ asettuu juuri luovalla tavalla emansipoituva kuluttajisto. Kuluttajakansalaisen ei voi sanoa saavuttaneen vapautta eli autonomiaa päätöksentekijänä sen enempiä omaa parastaan kuin ihmiskunnan etua ajatellen, vaan on partikulaaristen, keskenään ristikkäisten ja yhteisiä tavoitteita sabotoivien voimien vietävänä. Olisi kuitenkin arvonihiilististä olettaa tällaisia piirteitä ihmiselle lajinomaisiksi ja ahistoriallista väittää niitä pysyviksi.

Vastattavaksi kysymykseksi tulee, millaisessa käsitekonstellatiossa ja millaisilla ehdoilla sellainen muutos on mahdollinen, että uusi kansaa representoiva ja kansaksi identifioituva kuluttajisto ottaa tehtäväkseen sen, mikä fordismelta työväestöltä jäi toteuttamatta: näiden vanhakanlaisella käsitteistöllä ilmaistuna ’riistoon ja antagonismiin’ perustuvan järjestelmän lakkauttamisen?

Seuraava alaluku on tarkoitettu abduktiivisesti hypoteettiseksi ajatuskokeeksi, joka virittää tutkimuksen viimeiseen päälukuun dialektisen jännitteen. ’Vieraantuneiden kuluttajien yhteiskunta’ on konstruktio, joka avaa kuluttajistolle teoriassa mahdollisuuden ottaa yhteiskunnallisen muutoksen aloite haltuunsa. Konkretiaan se voi nousta kuluttajuuteen sisältyvän kollektiivisen muutospotentialin avulla: ostovoimansa käyttäjinä kuluttajat ovat sitä suuremman kansanvallan edustajia mitä markkinaistuneempi maailma on.¹⁶⁴ Ratkaisevaksi tulee se, miten kysyntä suunnataan.

¹⁶⁴ Ajatuksen kuluttajistosta uutena kansan representaationa esitin luvussa 1.3. ja kuluttajasta universaalijohdettuna luvussa 3.2.

6.4. Kriittisen kuluttajiston historiallinen mahdollisuus

Bauman ei näytä 'huomaavan' sitä mahdollisuutta, että demokratiaa ei välttämättä ole menetetty, vaikka kuluttaja ei haluaisikaan palata 'ruotuun' kansalaisena: kansalaiset voivat juuri kuluttajina muodostaa uudenlaisen näkemyksen demokratiasta – tällä kertaa suorana toimintana talouden sfäärissä – ja alkaa toimia sen mukaisesti.

Kansa ei itse ole määrittänyt itseään *parlamentaarisesti*, ylimmän vallan haltijaksi *edustajiensa* välityksellä. Pikemminkin kyseessä on, Riihimäen (2006, 104) sanoin, "vallanpitäjien asemansa legitimoimiseksi luoma abstraktio". Kyynisesti ajateltuna järjestelmän tarkoitus on pitää kansa loitolla varsinaisesta vallankäytöstä. "Ei-demokraattisten edeltäjiensä tavoin parlamentarisminkin tavoitteena on kansalaisten sopeuttaminen holhoksin osaan, ei heidän auttamisensa kykeneviksi itsehallintoon eli suoraan demokratiaan." Vaikka parlamentarismikin on luonteeltaan "reviireistä käytävää sisällissotaa", se sai jonkinlaisen oikeutuksen 'lain ja järjestyksen' ylläpitäjänä niin kauan kuin politiikka ja lainsäädäntö rajoittuivat kansallisvaltion puitteisiin. (mt. 105.)

Bauman näkee selkeästi ja artikuloi uskottavasti muutoksen, joka on tapahtunut yksityisen ja julkisen keskinäisessä suhteessa. Hänen johtopäätöksensä eivät kuitenkaan vakuuta valtiolaitoksen mahdollisuuksiin varauksellisesti suhtautuvaa. Vaihtoehtoasetelman tilanteen korjaamiseksi voi esittää seuraavalla tavalla: joko (1) todellinen valta on 'baumanalaisittain' palautettava kansallisvaltion poliittisille elimille ja sitä kautta (välillisesti) kansalle rajoittamalla drastisesti talouden toimijoiden valtaa; tai sitten (2) kansan on määriteltävä itsensä uudella tavalla talouden tuottaja–kuluttaja-akselistolla (viime kädessä itsekriittisenä kuluttajistona).

Mahdollisuus palata ensimmäiseen vaihtoehtoon, 'kansalaisvaltaan', on epätodennäköistä, koska kansalaisia

suojaaviksi aikanaan pystytetyt valtiolliset rajat ovat globaalistumisen paineessa sortumassa. Vaikka kansallisilla parlamenteilla on ollut ja yhä on virallisesti ylin päätösvalta, tuotantopääoman muodostamat konglomeraatit ovat omistuspohjaltaan ylikansallisina saavuttaneet vapauden liikkua yli poliittisten ja maantieteellisten rajojen. Näin ne ovat valtatekijänä nousseet monessa suhteessa kansallisvaltioiden yläpuolelle.¹⁶⁵

Sitä paitsi kansallisvaltio on instituutiona syntyäikansa edellytyksistä valistuksen ja kansallisromantiikan innoittamana muodostettu konstruktio, jonka tukipilarit ovat juuri samat, joilla koko fordistinen 'systeemi' lepäsi. Se ei myöskään välttämättä ole kansalaisten toivoma vaihtoehto: edustuksellinen demokratia ei enää välillisyydessään tyydytä kuluttaja-kansalaista, joka haluaa päästä vaikuttamaan suoraan itseään koskeviin asioihin. Talouden piiri tarjoaa tämän vaihtoehdon kuluttajalle, joka voi 'äänestää' päivittäin ostopäätöksillään. Poliitiikan sijasta *muutoshakuisuuden* voi olettaa etsiytyvän uusiin vaikutuskanaviin, mutta myös uudenlaisin tavoitein.

Tällä hetkellä ihmisten suurta enemmistöä työ motivoi erityisesti siitä saatavan rahapalkan takia, jota kuluttamalla itse kukin voi yksilönä yhä täydellisemmin toteuttaa itseään. Uskossa tällä tavalla määritetyn edistyksen jatkumiseen näkyy kuitenkin murenemisen merkkejä, jotka ovat yksilön nä-

165 Kirjailija Günter Grass (2005) kiteyttää osuvasti vallitsevan tilanteen: "Parlamentti ei (näin) ole ratkaisuisaan suvereeni. Se on riippuvainen mahtavista työnantajajärjestöistä, pankeista ja konserneista, joita ei koske minkäänlainen demokraattinen valvonta. Lainsäätäjä tekee itsensä naurunalaiseksi. Parlamentista tulee pelkkä pörssin sivukonttori. Demokratia alistuu globaalin, nopealiikkeisen pääoman saneluratkaisuihin." Galbraith (1968, 16) puolestaan näki valtion tulevan roolin jo 1960-luvulla kulkevan kohti uusliberalistista ihannetta: "Sen tarkoituksena on taata riittävä ostovoima kaiken sen kuluttamiseen, mitä käytettävissä oleva työvoima pystyy tuottamaan." Tuloksena voi nähdä olevan kylmän, laskelmoivan bisnesvaltion, joka katsoo lähes ainoaksi tehtäväkseen alueellaan vaikuttavien, työllistävien tai verotettavien, tuotantolaitosten kilpailukyvyyn ylläpitämisen globaaleilla markkinoilla.

kökulmasta 'toimijälähtöisinä' sisäsyntyisiä, (mielekkyyteen liittyviä) ja rakenteellisina 'ulkosyntyisiä' (lisääntyvä prekaarius).

Se että ihmisiä modernin kiinteässä vaiheessa arvostettiin ja asetettiin suorastaan arvojärjestykseen heidän työsuorituksensa perusteella, nojasi ajatukseen työstä yhteisöllisenä ponnistuksena, johon kaikkien ihmiskunnan jäsenten tuli osallistua (Bauman 2002, 165). Tiettyjen makrotason kehityskulkujen seurauksena fordistinen palkkatyö näyttää kuitenkin väistyvältä ilmiöltä. Riippumatta subjektiivisista intentioista työ on menettämässä merkitystään ihmisten elämässä ns. kehittyneimmässä osassa maapalloa. Samanlaisesti ihmiset sidotaan entistä tiiviimmin kulutusintensiivisiin käytäntöihin ja niitä kannattelevaan ideologiaan.

Sikäli kuin prekaariuden on katsottu tarkoittavan kokemusta elämän taloudellisesta epävarmuudesta ja 'oikunalaisuudesta', sen piiriin kuuluviksi on lähinnä laskettu epätyypillisissä työsuhteissa, kuten pätkätöissä toimivat 'silpputyöläiset', apurahaihmiset ja työttömät. Hyvinvointivaltioiden kriisitilanteissa sen jakavat yhä laajenevat joukot, kuten kaikki 'joustava työvoima', johon Peltokosken (2009) mukaan kuuluu "osa- ja määräaikaisten lisäksi vuokratyöläisiä, freelancereita ja muita yrittäjämuotoisesti itsensä työllistäviä". Lisäksi joukkoa Peltokosken mukaan laajentavat yt-neuvottelujen kohteiksi joutuneet aiemmin toimeentulonsa turvatuksi tunteneet "vakiduunarit", puhumattakaan opiskelijoista, jotka ovat "halpatyövoiman reservinä" ja tulevasta työllistymisestään entistä epävarmempia. Uutena ilmiönä perinteinen keskiluokka on vajoamassa epävarmuuden tilaan toimeentulonsa perustan kaventuessa tai murentuessa.

Myös Vähämäen (2006e) mukaan postfordistista työtä luonnehtivat pysyvä väliaikaisuus, vakituinen sijaisuus ja jatkuva epäjatkuvuus. Prekaarius on Vähämäen mukaan tullut jäädäkseen ja siksi sitä tarkasteltaessa olisi luovuttava väliaikaisuuden ja epätyypillisyyden kaltaisista käsitteistä, koska

siten ei päästä prekarisaation ytimeen, sen asettamien ongelmien ymmärtämiseen. Yhtä lailla kuin kuluttaja on Baumanin mukaan atomisoitunut yksilö, Vähämäen (2009, 67-68) mukaan nyt myös "työläinen on atomistinen, vailla ammattiyhdistysliikettä, matalapalkkainen ja hänen työnsä on prekarisoitunut". Vähämäki (mt. 66) katsoo, että "postfordismissa tayloristinen massatyöläinen hajotetaan, osin uuden teknologian ansiosta, työläiset erotetaan toisistaan sekä hierarkkisesti (palkkauksen) että tilan ja ajan tasolla, ja koko kollektiivisen neuvottelun kehys häviää".

Epävarmuus ei koske vain palkkatyöväestöä vaan myös (suur)yrityksiä; 'yrityspuhunnassa' saneerausten peruste on toimintaedellytysten turvaaminen näköpiirissä olevassa tulevaisuudessa. Yrityksissä katsotaan oltavan uudenaikaisessa tilanteessa, jossa kehityksen ennustettavuus arvoketjun jokaisen lenkin osalta on heikko. Muutosvalmiuden tehostustarve kiristävissä kilpailussa johtaa pysyvien rakenteiden purkamiseen, rönsyjen leikkaamiseen, monipohjaiseen erilaisten voimavarojen yhdistämiseen. Fordistinen tehdas oli Baumanin mukaan omalla tavallaan turvallinen ympäristö, vaikka se telkesi työhön sidotut ja työtätekeviksi määritellyt ihmiset määrääjäksi ankeaan tehdassaliin tai toimistoon ja pilkkoi työn yksilön kannalta epämielekkäällä tavalla. Ihminen kokee joutuneensa oman onnensa sepäksi. Yhteisöllisyyden turva puuttuu yksilöltä niin työelämässä kuin kulutuksenkin maailmassa. Voidaan puhua organisaatioiden yksilöön kohdistuneen *kuristusotteen* ja niiden tarjoaman *suojan* yhtäaikaisesta väistymisestä.

Vaikka yksilöllistyminen eristymismielessä ei useimmilla ole vapaaehtoisen valinnan tulos, se idealisoidussa muodossa voi postfordistisessa 'uuden työn' ja 'uuden talouden' kontekstissa olla myös tietoinen valinta. Ritzerin & Jurgensonin (2010, 25) tavoin Vähämäki (2009, 69) toteaaakin, että epätyypillisen työn luonteenpiirteet alkavat kiinnostaa myös tyypillisissä työsuhteissa olevia. Näinä piirteinä hän luette-

lee itsenäisen päätöksenteon, tukeutumisen ulkoihin verkostoihin, ammatillisen riskinoton ja itsenäisen investoinnin omiin kykyihin. ”Myös yritysorganisaatiot muuttuvat sillä tavoin, että ne pyrkivät antamaan tilaa yllä mainituille elementeille.”

Erilaiset valtavirrasta poikkeavat vastaliikkeet representoivat vallan kontingenttia luonnetta. Foucault’n (1983) tulkintaa myötäillen vallan voi nähdä hajaantuvan ja subjektiivoituvan. Kaikkien tai keiden tahansa voi nähdä olevan siitä tavalla tai toisella osallisia. Tähän näkemykseen perustan abduktiivisen oletuksen kuluttajiston hallussa olevasta potentiaalisesta vallasta suhteessa ’tuottajistoon’ – olivat nämä sitten tuotantovälineiden omistajia tai niiden käyttäjiä. Työväenlauteen ja -liikkeen mureneminen on paitsi sen perinteisen vastapoolin, tuotantovälineiden omistajaluokan, hahmon hämartyimisestä johtuva, myös sisäsyntyinen prosessi, kuluttajidentiteetin syrjäyttäessä tuottajidentiteetin. Tästä näkökulmasta katsottuna työväenliike on menettänyt potentiaalisen mandaattinsa kansaa edustavana yhteiskunnallisena uudistusliikkeenä. Muutosaloite siirtyy ihmisille kuluttajina.

Jokaista vallankumousta on Gramscin (1996, 188) mukaan edeltänyt ”intensiivinen ja kriittinen kulttuurinen toiminta, jossa tietyt ideat kylvetään ihmisjoukkojen keskuuteen”. Ihmisjoukot ”aluksi vastustavat niitä, kun he vain miettivät omia päivittäisiä ja välittömiä taloudellisia ja poliittisia ongelmiaan vailla solidaarisuuden siteitä toisiin samassa tilanteessa oleviin”. Juuri ennen Venäjän vallankumousta kirjoittamassaan artikkelissa hän toteaa Ranskan suuren vallankumouksen olevan ”lähinnä meitä oleva ja siksi ajallemme tutuin esimerkki”. Hän katsoo sitä edeltäneen ja pohjustaneen valistuksen olleen itsessäänkin ”suurenmoinen vallankumous”; De Sanctisiin¹⁶⁶ viitaten Gramsci

166 ”Porvariston riveistä syntynyt yhteiskunnallinen liike ei ollut vain kansallinen liike, jonka ajatukset ja pyrkimykset olivat kaikille luokille yhteiset. Kyse oli myös kosmopoliittisesta liikkeestä, internationalismista (...) Äänenpainot olivat pikemminkin yleisinhimillisiä kuin kansallisia.” (De Sanctis 1995, 184).

toteaa valistuksen tuottaneen ”koko Euroopan yhtenäisen tietoisuuden, porvarillisen henkisen internationaalien, jonka jokainen jäsen aisti yhteiset kivut ja onnettomuudet”. (Venäjän vallankumouksen luonne ja vaikutukset stalinistisine diktatuureineen sen sijaan tuottivat marxilaiselle Gramscille pettymyksen.)

Ns. uusi talous ja uuden työn ilmiöt, tuotannon immateriaalistuminen, kulttuuriperinnön digitaalstuminen, kiinteän palkkatyön lakkauttamistendenssit¹⁶⁷ ja globaalisti verkostoituva tieto-, toiminta- ja kommunikaatioympäristö muodostavat perustaa vallankumousmaiselle muutokselle kapitalistisen talousjärjestelmän sisällä. Meneillään olevilla makrotason prosesseilla on joka tapauksessa vanhojen rakenteiden ja toimintatapojen pohjaa murentava vaikutus, mikä tuottaa kriisejä ja kaaosta. Parhaaksi vaihtoehdoksi näyttäytyy luovan tuhon kautta muotoutuva uusi praxis uudenaikaisine käytäntöineen.

Kehittelen viimeisessä luvussa ajatuskoemaisesti sellaista historiallista mahdollisuutta, että kuluttajisto nousisi muutoksen keskeiseksi toimijajoukoksi. Pohdin, miten ja millainen ’kuluttajakritiikki’ voisi johtaa kuluttajia yhteisvastuulliseen ’verkkotietoisuuteen’ ja ’postkonsumeristisiin’ käytäntöihin. Reformististen kuluttajaverkoston toimintaa luonnehtii termi ’kriittinen praxis’ ja sitä taustoittavaa teoriaa ’kriittisen praksiksen teoria’. Siinä vastapoolina on kulutuksen ja pääoman sijasta kaksi toisilleen vastakkaista *kulutustapaa*. Vallitseva kulutustapa perustuu atomistiseen ihmiskäsitykseen, joka implikoi näkemyksen kuluttajasta suvereenina, omaa hyötyään maksimoivana valitsijana. Uudessa kulutustavassa etsitään sisältöä kuluttajan aidolle suvereeniuudelle, joka on vieraantuneen kulutuksen ”tuolla puo-

167 Suorannan (2009) mukaan vuoden 2008 lopulla uusista alkavista työsuhteista Suomessa 62,4 prosenttia oli muita kuin jatkuvia kokoaikaisia työsuhteita. (Ks. tt. 7, jossa pohdin ’uuden talouden’ kontekstissa parhaillaan tapahtuvaa ansaintamuotojen monipuolistumista ja yleistä yrittäjistymisvaadetta.)

lella”. Pyrkimystä vapautua verkostoitumalla ”tarpeettomista tarpeista” voi kutsua kuluttaja-kansalaisen emansipaatioksi. Ostovoiman statushakuiseksi käytöksi redusoitunut kulutus muuttuisi ihmistä, ihmissuhteita ja ihmisten luontosuhdetta eheyttävien käytäntöjen kehittämiseksi.

7. Uusi talous muutoksen lähtökohtana

JOHDANTOA LUVUN SISÄLTÖÖN

Uuden talouden konteksti tarjoaa mahdollisuuden tuotannon ja kulutuksen välisen kuilun sellaiselle silloittamiselle, jonka seurauksena kulutus ’lopullisena’ hyvinvoinnin tuotantona voi saada innovatiivisen luonteen. Kysymys on *sosiaalisista* innovaatioista, joilla on potentiaalia yleisten normien muuttamiseen. Voitaisiin siis puhua normatiivisesta, praksista muuttavasta innovaatiosta. Heiskala (2003, 15) määrittelee sosiaaliset innovaatiot ”yhteiskunnan rakenteen uudelleenorganisaatioiksi, jotka tuottavat lisääntyntä valtaa eli kohonnutta toimintakykyä suhteessa luonnonympäristöön tai sosiaaliseen ympäristöön”. Uudistuvan kulutuksen kontekstissa tähän määrittelyyn voi lisätä ajatuksen kuluttajiston valtaistumisesta suhteessa *itseensä* eli voimaantumiseen niiden itsekeskeisten yllykkeiden voittamiseksi, jotka ylläpitävät egoistista ostoskäytäntöä – pahimmillaan yhteisöjä patologisoivine seurauksineen.

Tuotantotapojen, tuotteiden sekä niiden jakelun ja kulutuksen digitaalistumisen aiheuttamaa murrosta on syytä verrattu sähkön aikaansaamaan toiseen teolliseen vallankumoukseen. Talouden uusissa ilmiöissä kysymys on yhteiskunnallis-taloudellisissa rakenteissa tapahtuvasta maanjäristyksen tapaisesta liikahtelusta, minkä jälkeen kokonaisuus näyttäytyy erilaisena eikä se ole palautettavissa entiseen muotoon. Syntyvän epävakauden, prekaariuden, oireina rahalla korvattavasta työstä katoaa monia sille teollisella

kaudella ominaisiksi tulleita piirteitä, kuten selkeät ja säännölliset työajat ja työn teon perinteinen fyysinen ympäristö, tehdas tai konttori, joita raskas koneisto ja sen edellyttämä hierarkkinen organisaatio edellyttivät. Samalla itse palkkatyö instituutiona on joutunut uhanalaiseksi.¹⁶⁸ Tämä kehitys implikoi joko työttömiksi tai yrittäjiksi ajautuvien yksilöiden yhteistoimintaa sekä tuottajina että kuluttajina.

Postfordistinen ja postmoderni teoria tuntuu väittävän, että nykyään *kulttuuri* organisoi taloutta ratkaisevissa kohdissa: tavaroiden arvo riippuu enemmän niiden kulttuurisesta arvosta ('merkki-arvosta') kuin sen funktionaalisesta tai taloudellisesta arvosta. Mainonta ja markkinointi eivät enää ole tuotannon alaisuudessa vaan luomassa diskursseja yritysten kanssa. Yhä useammat tavarat saavat merkkien ja representaatioiden, palvelujen tai elämysten muodon. Kulutuskulttuurin, kuten koko kapitalisminkin, looginen kehitys näyttää vievän kohti talouden immateriaalistumista. (Slater 1997, 31-32; ks. myös tt. 1.3.) Silti on syytä muistaa, että rahassa mitattava talouskasvu on yhä julkinen ja julkilausuttu tavoite, eivätkä esimerkiksi asunto tai auto tai moni muukaan (vulgaari)materialistinen hyödyke osoita 'digitaalistumisen' merkkejä. Päinvastoin monen kestokulutushyödykkeen sekä yksikkökoot (asunnot) että kappalemäärät (autot) näyttäisivät olevan pysyvästi kasvu-uralla.

Jatkuvaa kasvua tavoiteltaessa taloudessa pyritään toimijoiden keskinäisiin sopimuksiin perustuen yhteisin ponnistuksin saavuttamaan tuotantovälineiden mahdollisimman korkea *käyttöaste*; tämä liittyy tuotannolle ominaisiin säästäväisyys- ja tehokkuustavoitteisiin. Mutta miksi *kulutuskä-*

168 Bauman (2002, 194) toteaa lakonisesti: "Turvallinen työ turvallisessa yrityksessä näyttää olevan aataminaikainen etuoikeus." Seppänen (2005) käyttää projektia 15 vuoden päästä tulevaisuudesta taaksepäin havainnollistaakseen meneillään olevan muutoksen drastisuutta: "Nuorempien on varmaan vaikea uskoa sitä, että vuonna 2005 palkkaa maksettiin pelkän työsuhteen perusteella, ei suoritusten mukaan."

*lineiden*¹⁶⁹ käyttöaste on niin alhainen? Voi kysyä toisinkin: miksi hyödykkeiden (a) käytettävyyden ja/tai (b) käyttö rajoittuvat voittopuolisesti vain yksilöihin? Mielekkääksi tulee nostaa esille sellaisia kysymyksiä, kuten millaisilla edellytyksillä (a) dikotomia tuotannon ja kulutuksen välillä voitaisiin käsitteellisellä tasolla purkaa ja (b) käsitteellisesti (osin) yhteen sulautunut tuotanto-kulutus voisi toiminnallistua uudelleen elämäkäytännöiksi sekä (c) miten *niukkuus* voitaisiin voittaa ilman taloudellisen kasvun imperatiivia. Vastausta voi etsiä kahden tekijän yhteisvaikutuksesta: *yhteishyödykkeistä* ja niiden leviämisen mahdollisuudesta *verkostojen* välityksellä. Käytännölliseksi tavoitteeksi tulisi hyödykkeiden käyttöasteen jatkuva nostaminen.

Useimpien yksityiskäyttöön rajoittuvien hyödykkeiden voi sanoa olevan tehottomassa käytössä: niiden *tuottavuus* yleistä hyvinvointia ajatellen on alhaisella tasolla. Toivottavan muutoksen mahdollisuus nousee kahdesta edellisissä pääluvuissa käsitellystä havainnosta: (1) se mitä ihmiset kuluttajina tekevät, perustuu toisten kuluttajien jäljittelyyn (tai erottautumiseen, kuitenkin 'näköetäisyyden' vertailtaviin säilyttäen), jolloin 'rintamasuunnan' kääntymisellä toivottavaan suuntaan olisi kumulatiivisia seurauksia; (2) nykyaikainen tuotantotapa ja -kapasiteetti mahdollistavat niukkuuden voittamisen sosiaalisesti suuntautuvien *käyttöinnovaatioiden* avulla.

169 Ritzer (2005) tarkoittaa 'kulutusvälineillä' (means of consumption) tuotantovälineisiin (means of production) liittyviä ja niitä täydentäviä järjestelmiä ja fyysisiä kohteita, jotka helpottavat tavaroiden ja palvelujen hankintaa (esim. kauppakeskukset). Osuvampaa on rinnastaa ne hyödykkeisiin ja palveluihin, jotka voi puolestaan nähdä 'lopullisina (hyvinvoinnin) tuotantovälineinä'.

7.1. Verkottuminen hämärtää tuotannon ja kulutuksen rajan

Uuteen talouteen liittyvä meneillään oleva organisaatioiden muodonmuutos, jonka vahva metafora on 'verkostoituminen'. Castellsin (1996-1998) analyysia pidetään lähes itsestään selvänä lähtökohtana, kun pohditaan postfordistisen yhteiskunnan rakennetta, taloutta ja yritystoimintaa. Hänelä muutoksen prosesseja ovat informaationaalistuminen, globaalistuminen ja verkostoituminen. (Melin & Nikula, 2003, 260.) Castellsin verkottuneen yhteiskunnan teoriassa tiedon tekninen käsittely ja kapitalistinen tuotantomuoto yhdistyvät informaatiokapitalismiksi.

Informaatiokapitalismissa tuotanto keskittyy tietoon ja tiedon soveltamiseen. Baumanin 'jäykän modernin' ominaispiirteiden kaltaisia järjestelmiä ja rakenteita Castells pitää kyvyttöminä globalisaation haasteiden edessä. Järjestäytymällä verkkomaisesti voidaan informaatioteknologiaa hyödyntää paremmin. Verkostot tulevat keskeiseksi kilpailukentäksi sekä yrityksille että yksilöille. Tärkeäksi sosiaali-eettiseksi kysymykseksi tulee se, keillä on pääsy strategisesti tärkeisiin verkostoihin, ketkä taas syrjäytyvät niistä, ja millä perusteella. Perinteisiä yhteiskuntaluokkia ei enää voi pitää mielekkäänä tapana jäsentää yhteiskuntaa.

Bauman (2007, 3) huomauttaa, että käsitteenä verkosto (network) on nopeasti syrjäyttämässä yhteiskunnan (society) sekä yhteiskuntatieteellisessä diskurssissa että yleisessä puheessa. Kyseessä olisi siis katto-organisaation merkityksisällön siirtyminen yhteiskunnasta verkostoksi. Andreas Wittel (2001) hahmottelee käsitettä verkkoyhteisö (network sociality), joka poikkeaa olennaisesti perinteisesti käsitetyistä yhteisöistä tai yhteisöllisyydestä (community). Jälkimmäistä luonnehtivat vakaus, sisänlämpiyvyys, yhtenäisyys ja yhteenkuuluvuus, voimakkaat ja pitkäkestoiset siteet, läheisyys ja kollektiivin yhteinen historia tai 'tarina'. Saksan-

kielen termi *Gemeinschaft*¹⁷⁰ kuvaa tällaista yhteisömuotoa, jonka vastapooliksi verkostososiaalisuus asettuu. Verkostososiaalisuus perustaa paljon vastapooliaan enemmän siirtymiseen paikasta toiseen fyysisesti tai viestintävälineiden avulla. Se ei edusta yhteenkuuluvuutta (belonging) vaan integraatiota ja disintegraatiota. Se on ulospäin suuntautunut intersubjektiivisuutta, joka on pikemminkin 'otettua' kuin 'annettua' (Giddensin, 1984, termein "lifted out"). Wittel vertaa sitä Baumanin (2002) 'notkeaan moderniin'. Verkkososiaalisuudessa sosiaaliset suhteet eivät ole 'narratiivisia' vaan informatiivisia, ne eivät perustu keskinäiseen kokemukseen tai yhteiseen historiaan vaan tietojen vaihtoon ja 'kiinni nappaamiseen'.

Tarinoita karakterisoi kesto, mutta informaatio on katoavaista ja ohimenevää. Verkkososiaalisuus koostuu hetkellisistä ja muuttuvista joskin toistuvista ja luonteeltaan intensiivisistä kohtaamisista. Narratiivinen yhteisöllisyys sijoittui usein byrokraattisiin organisaatioihin, kun taas verkostososiaalisuudessa ihmisten keskinäiset työsuhteet perustuvat informaation vaihtoon ja ideoiden liikkuvuuteen; siteet luodaan projekteittain tilapäisten standardien ja protokollien puitteissa. Tiedosta tulee suojeltavaa omaisuutta. Wittel katsoo verkostososiaalisuuden ilmaantuvan osin rinnakkain Richard Sennetin (1998) kuvaaman 'yhteisöllisen yhteisöiden' (community-based sociality) kanssa ja joissakin suhteissa sen korvaten. Verkkososiaalisuudessa on Wittelin (2001, 72) mukaan lopulta kyse sosiaalisista siteistä, joita jatkuvasti tuotetaan, uusitaan ja – Baumanin (2002) sanoin – 'kulutetaan'.

'Sosiaalisen median' edustamaa verkostoitumista on luonnehdittu esille nousevaksi kanssakäymisen muodok-

170 Saksalainen sosiologi ja filosofi Ferdinand Tönnies (1887) on perusteellisesti käsitellyt Gemeinschaft-tyyppisen traditionaalisen yhteisön ja sen seuraajan Gesellschaftin, modernin yhteiskunnan, välistä eroa. Wittel tuntuu ajattelevan jälkimmäisen olleen vain välivaihe verkostoyhteiskuntaan siirryttäessä.

si, joka on 'heikkoa yhteisöllisyyttä' tai 'uusheimoutumista'¹⁷¹ (Haatanen 2000; Bourdieu & co. 1995; Maffesoli 1991[1988]). Sen ilmentämä irtaantuminen rakenteellisista tekijöistä tasoittaa tietä maailmanlaajuisten 'virtuaaliyhteisöjen' syntymiselle (Uusitalo 2008). Vaikka on perusteltu sanoa, että koko ihmiskunnan historia on verkostoitumisen historiaa (McNeill & McNeill 2006), ovat nykyiset informaatio- ja kommunikaatioteknologiat nostaneet ilmiön sille tasolle, että maailman voi (jälleen) mieltää Thomas L. Friedmanin (2007) kielikuvaa käyttäen 'litteänä'. 'Verkosto-yhteiskunnassa' laajenevan verkoston ymmärretään olevan "aktiivisesti kohdettaan tuottava teknologioiden, instituutioiden ja puhetapojen kudos" (Eriksson 2006, 84-85). Kuten individualistunut kuluttaja pääsee ehtymättömille valintapajille Internetin välityksellä, myös sama individualisti kansalaisena kokee netin välityksellä vaikuttavansa monipuolisesti ohi vakiintuneiden kanavien.¹⁷² Kääntöpuolena on samanaikaisesti tapahtuva yksilön ja yhteisöjen vakiintuneen, kiinteän ja turvallisen perustan mureneminen. (Bauman 2002; 2007.)

'Päivitety'n kriittisen teorian näkökulmasta modernin synnyttämät organisaatorakenteet (ja niitä kannattelevat uskomukset) käyvät viivytystaistelua olemassaolostaan. Yksilöitä valtaistumiseen ja itsestään vastuun ottamiseen kannustava kulttuurinen eetos saa ei-tarkoitettuna oheisvaikutuksena kantaakseen vakiintuneiden organisaatioiden rapautumisesta aiheutuvat seuraukset. Samanaikaisesti ihmiset hakeutuvat uudensuuntaisiin yhteistoiminnan muotoihin,

171 Michel Maffesoli kehittää teoksessaan *Le Temps des tribus, le déclin de l'individualisme dans la société de masse* (1988, 2. laitos 1991) ajatusta yhteisöllisyyden säilymisestä individualistisessa maailmassa 'uusheimoisuutena', jolle on ominaista intressipohjainen yhteydenpito, löyhät siteet ja vaihtuvuus. Toivonen (1994) käyttää termiä 'enklavi' ('enclave') kuvaamaan kulutustottumuksiin vaikuttavia alayhteisöjä.

172 Kiinnostavaa tässä yhteydessä on, että Heikkalan (2009) mukaan myös "kansalaistoimijoiden käyttäytymisessä on nähtävissä kuluttajamaisia piirteitä yhä uusiutuvine tarpeineen ja vaihtelevine kiinnostuksen kohteineen".

joihin heidän ei tarvitse sitoutua eliniäksi. Enemmän on kyse osallistumisesta erilaisiin projekteihin, jotka määritelmällisesti ovat määräaikaista. Tämä koskee sekä työelämää että vapaa-ajan viettoa. Projektista organisaatiomuotona on tullut uudensuuntaisen valtajärjestelmän ydin. Rantalaan & Sul-kuseen (2006) nojautuen Vuori (2006e) toteaa, että "projektiin liittyy myös mielikuvia uusista tavoiteltavista asioista, se on ajatusmuoto, jota nyt tarjotaan koko yhteisöllistä elämää jäsentäväksi periaatteeksi".

Työlle asetettu kiristynyt tuottavuusvaatimus ja hyppäyksenomainen teknologinen kehitys kasvun keskeisinä osatekijöinä sekä entisten 'alikehittyneiden maiden' nouseminen varteenotettaviksi kilpailijoiksi ovat johtaneet sekä rajuihin työllisyysmenojen supistamisiin irtisanomisine ja ulkoistamisine länsimaissa. Tämä kehitys on nostattanut 'yleisen yrittäjyyden' vaateen: kukin vastatkoon toimeentulostaan. Uusi, fordistisesta pakkopaidasta vapautunut yksilö kohtaa 'mahdollisuuksien maailman', jossa hänelle on avautunut historiallisesti ainutlaatuinen tilaisuus toteuttaa itseään, mutta jossa hän joutuu ottamaan asemansa tuomat riskit ja vastuut kannettavakseen.¹⁷³

Aineettoman tavaran siirto maailmanlaajuisessa verkossa on periaatteessa edullista eikä useinkaan edellytä valmiin tuotteen varastointia. Tällöin kynnyksensä ryhtyä tuottajaksi maldaltuu. Suuria pääomia ei tarvita. Sen sijaan innovaatioiden merkitys kasvaa. Periaatteessa isot ja pienet yritykset ovat samalla lähtöviivalla. Isoilla tosin on enemmän resursseja innovaatioiden tuotteistamiseen, ja tämä voi koitua pienten kohtaloksi. 'Luova tuho' on seurausta vanhojen rakenteiden kyyvyttömyydestä uusiutua. Siinä avautuu mahdollisuuksien

173 Yrittäjyystutkimuksen teorianmuodostuksessa on yrittäjyyden esitetty pyrkivän luomaan "uusia mahdollisia maailmoja". Yrittäjyyttä on alettu myös Suomessa, Yhdysvaltoja myötäillen, propagoida 1980-luvulta alkaen itsessään merkityksellisenä asiana. Turunen (2012, 30, 33.) mukaan "(s)e ei ollut pelkkää toimeliaisuutta, eikä ainakaan pelkästään liiketaloudellista osaamista, vaan jotakin transkendoitunutta, henkistä. Jotakin sel-laista, jota tuli jalostaa ja tuottaa lisää, siirtää laajemmalle".

maailma pienillekin toimijoille, mutta se edellyttää niiden yhteistyötä.¹⁷⁴

Ulkoistamista, tapahtui se sitten paikallisissa, kansallisissa tai globaaleissa puitteissa, on seurannut toimintamalli, jota kuvaa termi 'joukkoistaminen' (engl. crowdsourcing). Kyseessä on avoin toimeksianto tietyn tehtävän tai tuotteen toteuttamiseksi. Siinä ideana on luottaa 'väen viisauteen'¹⁷⁵ eli 'joukkoölyyn', jonka uskotaan tuottavan parempia – tai ainakin edullisempia – ratkaisuja kuin teettämällä niitä yksittäisillä toimijoilla, omilla tai ulkoistetuilla. Aloitteen tekijänä on useimmiten edelleen yritys, joka näin hakee kustannussäästöjä maksaessaan vain (parhaasta) toteutuksesta, ei enää käytetystä työajasta.

Internetin välityksellä saa jalansijaa – edelleen kaupallisesti motivoitu – toiminta, jossa tuotannon tai tuotteiston suunnitteluvastuuta siirretään asiakaskuntaan päin. Jotkut pioneiryhtymät pyrkivät siirtämään koko tuotekehitysprosessin avoimille markkinoille luottaen siis siihen, että käyttäjien joukosta löytyy parempia innovaattoreita kuin valmistajalta itseltään. 'Kellokaskuluttajat' tai 'kärkikäyttäjät' (lead users) voivat olla myös uusien tuotteiden räätälöijä, kuten von Hippel (1986) asian oivalsi. Käyttäjän innovaation alaa laajentamalla tullaan avoimeksi innovoinniksi (engl. open

174 Lazzarato (2006, 216-18) toteaa 'innovaation' ja 'luovan tuhon' käsitteistä tunnettuun Joseph Schumpeteriin viitaten, että "yrittäjän tyhjentää rationalisointiprosessi, joka supistaa innovaation big businessin sisään integroidun rutiinin logiikaksi." Siellä "spesialistit" hoitavat niitä "ennakoitavalla ja kontrolloitavalla" tavalla. Mutta, kuten Lazzaratoakin toisaalla toteaa, tämä implikoi ajatuksen pienten toimijoiden (avoimesta) yhteistyöstä. Schumpeterin luovaa tuhoa käsittelevä luku teoksesta *Capitalism, Socialism, and Democracy* (1942) ilmestyi suomeksi Markku Koivusalon kääntämänä *Tiede & Edistys* -lehdessä 1/09, jossa Schumpeterin elämää ja ajattelua käsitellään useassa artikkelissa.

175 James Surowieckin (2007) *Joukkojen viisaus* -teoksessa ko. käsite palautetaan sujuvasti uusliberalistiseen ajatteluun. Surowiecki katsoo, että "soveliaissa olosuhteissa ryhmä on merkittävän älykäs ja usein terävämpi kuin sen teräväpääisimmät jäsenet" (mt. 11). Oleellista vaikutusten kannalta tietenkin on, mihin tällaisen 'emergenssi'-ilmiön voima suuntautuu.

innovation) kutsuttuun toimintamuotoon jossa innovaatioiden tuottaminen on tietoisesti ulkoistettu. Tuotteiden massaräätälöinti asiakkaiden erityistarpeisiin tai erityisasiakkaiden tarpeisiin (engl. mass customization) on tästä sovellus, jonka voi sanoa olevan interaktiivista arvon luomista. (Ks. Höllinger & Heinze 2006e.)

Höllinger & Heinze (mt.) määrittelevät avoimen innovoinnin kyvyksi koota hajallaan olevaa informaatiota ja resursseja avoimessa prosessissa aina innovaatioiden muotoutumista koskevaan päätöksentekoon asti. He ovat valmiit viemään ideaa käyttäjälähtöisyydestä niin pitkälle, että *tuottaja-asiakkuus-asetelma* kyseenalaistuu. Lazzarato (2006, 115) toteaa saman mahdollisuuden sisältyvän Free software-yhteisöjen toimintaan. Molemmissa puhutaan käyttäjälähtöisestä sisältötuottamisesta (engl. user generated content), johon liittyy ajatus sen suorasta jakamisesta ilman välikäsiä. Paljon netin sisällöntuotannosta tapahtuu myös vuorovaikutteisesti ja ilman kaupallisia tavoitteita, "just for fun". Joskus palkkioksi "voittaneesta" ongelman ratkaisusta tai tehtävän suorittamisesta tekijälle riittää nimensä ja yhteystietojensa esille saaminen, ehkä myöhemmän palkinnon toivossa. (Ritzer & Jurgenson 2010, 26.) Lähes huomaamatta syntyy suuri joukko pieniä ja isoja innovaatioita, joissa käyttäjät ovat myös taloudellisen arvon luojina.

Usein joukkoistamiskilpailussa menestynyt rekrytoituu 'mikroyrittäjäksi'. Yhteistyöllä pienyrittäjien verkostot voivat keskinäisen työnjaon avulla toteuttaa laajojakin projekteja sekä vastata yksilöidysti ja joustavasti kysyntään. Yrittäjiksi 'tuomittujen' tai itsenäisiksi toimijoiksi halunneiden yhteistyö avaa näin mahdollisuuden sellaiseen sosiaaliseen innovaatioon, jota Höllinger ja Heinze kutsuvat käsitteellä avoin yrittäjyys (engl. open entrepreneurship). Kyseessä on immateriaalinen tiedon, osaamisen ja ideoiden kierrätys.¹⁷⁶

176 Avoimen yrittäjyyden kontekstissa tiedon kierrätyksellä pyritään välttämään tiedontuotannon ja -jakelun 'monopolisoituminen'. Vasemmisto-

Kierrätykseen on olemassa vakiintuneita väyliä, mutta verkko tarjoaa siihen uusia, *paikallisuuden* rajat ylittäviä mahdollisuuksia. (Ruuskan, 2013, mukaan Yhdysvalloissa alan harrastajia ja yrittäjiä on alettu kutsua termillä 'rentrepreneur'.) Digitaalisen verkon välityksellä kierrätys on luonnollisesti helpompaa silloin, kun kyseessä ovat aineettomat hyödykkeet, mutta verkkoyhteyksien hyödyntäminen tehostaa myös aineellisten tavaroiden vaihtoa ja kierrätystä.

Internetissä on Höllingerin ja Heinzen mukaan syntyvässä laajamittaisessa vuorovaikutusta, jota voidaan lähestyä samanaikaisesti sisällöntuotantona *ja* -kulutuksena, kun perinteisen kaupallisen median viestintä on pääsääntöisesti yksisuuntaista.¹⁷⁷ Nekin jotka eivät itse tuota tavaroita tai palveluja, voivat osallistua arvon luomiseen esimerkiksi kytkemällä verkkoja toisiinsa ja koordinoimalla niiden toimintaa. Googlen ja Wikipedian kaltaiset tiedonlähteet ja kulutusvälineet sekä Linuxin tapaan avoimeen lähdekoodiin perustuvat tiedontuottamisen työkalut ovat oireita aineettomien tuotteiden yksityisoikeudellista suojaa murtavista ilmiöistä samalla kun tuotanto on muuttumassa kommunikaatioon, kieleen ja informaatioon perustuvaksi, jolloin immateriaalioikeudet muuttuvat keskeisiksi. Benklerin (2002;

laisessa kriittisessä katsannossa tiedon tavarointamisessa yksityisomaisuudeksi kyse on uudesta omistamisen kentästä, jonka avulla ylikansallinen kapitalistiluokka pyrkii parantamaan asemaansa. Julkinen valta osallistuu kyseiseen kehitykseen rakentamalla 'tietopohjaisen kapitalismin institutionaalisia edellytyksiä'. Kriittisessä katsannossa, että väite immateriaalitaloudesta kaiken (luonnon, ihmisen ja talouden) pelastajana on 'hegemonista puhetta': talouden perusta ei ole muuttunut. Sen sijaan talouden ala on kasvanut, kun "kulttuurituotteet ja tieto ovat muuttuneet entistä enemmän yksityisomaisuudeksi". (Bruun & al. 2009, 14; 17-18).

177 Tietyin varauksin voin yhtyä Moisanderiin (2005e, 42): "Kulttuurisen kuluttajatutkimuksen näkökulmasta kulutusta ja tuotantoa voidaan (siis) tarkastella korostuneesti merkitysten ja tiedon tuotantona sekä yritysten ja kuluttajien välisenä vuorovaikutuksena, jota tässä samaisessa vuorovaikutuksessa jatkuvasti rakentuva ja muuttuva kulutuskulttuuri sekä muut vallitsevat paikalliset visuaalis-verbaaliset representaatiojärjestelmät ohjaavat. Tästä näkökulmasta katsottuna kulutuksen ja tuotannon välinen käsitteellinen ero liudentuu ja kulutusta voi ymmärtää vain suhteessa koko tuotannon ja kulutuksen kenttään."

2004; 2006) nimeämälle ja analysoimalle 'yhteishyödykkeisiin perustuvalla vertaistuotannolla' (engl. commons-based peer production) on ennustettu kauaskantoisia tuotannollis-taloudellisia seurauksia avoimen innovoinnin ja avoimen yrittäjyyden yhdistyessä¹⁷⁸. (Höllinger & Heinze.)

Perinteisen työnantaja–työntekijä-vastakkaisuuden lientyminen työn uudelleenmuotoutumisen prosessissa voisi olla merkinä paitsi Baumanin (2007) myös mm. Deleuzen ja Gattarin (2007), Fisherin (2009)¹⁷⁹ tai Ritzer & Jurgensonin (2010, 32) korostamasta kapitalismin uskomattomasta imukyvystä kaikenlaisten vastaliikkeiden suhteen. Ritzer & Jurgenson ovat kuitenkin sitä mieltä, että sopeuttamis- ja sopeutumiskyvystään huolimatta "se (kapitalismi) kohtaa uuden, jatkuvasti muuttuvan ja uniikilla tavalla vastustuskykyisen ympäristön" ja että käynnissä onkin kapitalismin syvälinen muodonmuutos; ihminen ei enää identifioitu tuottajana eikä kuluttajana vaan näiden hybridinä, kuluttaja-tuottajana (engl. prosumer).

Prosumer-termi esiintyy jo vuonna 1972 Marshall McLuhanin ja Barrington Nevittin teoksessa *Take Today: The Executive as Drop Out* tarkoittaen, että elektronisen tekniikan kehityksen myötä kuluttajista tulee tuottajia. Alvin Toffler

178 "Commons-based peer production is a socio-economic system of production that is emerging in the digitally networked environment. Facilitated by the technical infrastructure of the Internet, the hallmark of this socio-technical system is collaboration among large groups of individuals, sometimes in the order of tens or even hundreds of thousands, who cooperate effectively to provide information, knowledge or cultural goods without relying on either market pricing or managerial hierarchies to coordinate their common enterprise." (Benkler & Nissenbaum 2006, 394.)

179 Fisher nimittää 'reaalikapitalismiksi' sellaista kapitalismin kehitysvaihetta, jonka strategiaan ja kapasiteettiin sisältyy kaikkien fundamentaalisten muutosten torjuminen suvaitsemalla sekä käyttämällä hyväksi (ja samalla suhteellista) kaiken. Boltanskin & Chiapellon (2005) väite työelämän 1990-luvulla tapahtuneen muutoksen syistä ja seurauksista käy esimerkistä. Työelämän organisoimisen uudet muodot, kuten verkostoituminen ja projektipohjaisuus, perustuvat 1960-luvun vaatimuksiin. Niihin on vastattu, mutta samalla kapitalismi ja organisaatiot ovat kehittäneet uusia piileviä tapoja alistaa työntekijöitä. (Ks. Laine, 2011, 67.)

oli alustavasti kuvannut ilmiön jo vuonna 1970 teoksessaan *Future Shock* ja kehitteli sitä myöhemmin vuonna 1980 teoksessa *The Third Wave*, jossa hän ennusti tuottajan ja kuluttajan käsitteiden alkavan hämärtyä ja sulautua toisiinsa (producer >-< consumer -> prosumer).¹⁸⁰ Viime vuosina termi on saanut muitakin merkityksiä, kuten ammattilaisen (professional) ja kuluttajan (consumer) yhdistymisen samassa persoonassa. Tästä prosessista avautuvaan näköalaan palaan luvussa 7.1.

Ritzer & Jurgenson (2010, 19-22) sanovat voitavan argumentoida sen puolesta, että Web 2.0 on ratkaisevasti vaikuttanut 'kuluttaja-tuotannon välineiden' ('means of prosumption') kehittymiseen. 'Prosumptiota' ei tosin keksitty Web 2.0:ssa, mutta ottaen huomioon erityisesti sosiaalisen nettityöskentelyn valtavan suosion voidaan väittää sen olevan kuluttaja-tuotannon merkittävimmän tapahtumapaikan ja kulutus-tuotantovälineiden tärkeimmän edistäjän. Ritzer & Jurgenson uskovat kuluttaja-tuottajien voimaan estää kapitalismia kolonisoimasta heitä. Ensinnäkin kapitalisteilta puuttuu keinot kontrolloida prosumereita samaan tapaan kuin tuottajia tai kuluttajia. Toiseksi on vaikea väittää, että prosumerit olisivat samalla tavalla riiston kohteita kuin tuottajat tai kuluttajat; heidän tuntevat aidosti nauttivan hankkimastaan vapaudesta ja työskentelevät tuntikausia ilman maksuakin. Kolmanneksi, erityisesti Internetissä näyttäisi ilmaantuvan ainakin mahdollisuus kokonaan uuteen

180 Ritzer & Jurgenson (2010, 33n) toteavat kuitenkin, että kapitalismin pyrkimys prosumer-ilmion rohkaisemiseen ja hallintaan poikkeaa huomattavasti Tofflerin varsin romanttisesta visiosta, jossa hän näki prosumerit ratkaisuna joihinkin tuotannon ja kulutuksen radikaalin erottamisen aiheuttamiin ongelmiin sekä kapitalismissa että sosialismissa. Ihmisten hän oletti haluavan tasapainoisempaa elämää, olevan omatoimisempia, työskentelevän vähemmän työmarkkinoilla kuin itseksensä ja itselleen. Tofflerin muuntuville markkinoilla kaikensorttiset ihmeet mahdollistuvat: syntyy uusia uskontoja, taiteet kukoistavat, tiede etenee huimalla nopeudella, aivan uudenlaiset sosiaaliset ja poliittiset instituutiot näkevät päivänvalon, jne.

talousmuotoon, jossa rahataloutta haastaa 'ilmaistalous'.¹⁸¹ (Ks. tt. 7.2.)

Kulutuksen *sosiaalisen ulottuvuuden* lisäämiseksi verkon välityksellä on uutena vaikutusmuotona ilmaantunut verkostoituneiden kuluttajien yhteistä osto- tai palveluvoiman kohdentamista yhdessä valittujen päämäärien edistämiseksi. 'Joukkorahoitus' (engl. crowdfunding) lukuisten yksilöiden 'mikrotukena' poikkeaa olennaisesti pörssinoteerattuihin osakkeisiin, obligaatioihin tai joukkolainakirjoihin ym. institutionalisoituneisiin arvopareihin sijoittamiseen nähden siinä, että kuluttajat ensinnäkin joukkona ottavat aloitteen käsiinsä itse *sijoituskohteen luomisessa*, ja toiseksi, toimintaa ei ohjaa *henkilökohtainen voitonpyynti*.¹⁸²

Tässä luvussa kuvaamani muutosprosessien ja niihin sopeutuvien toimintamallien sosiaaliseen edustavuuteen kohdistuvaan epäilyyn voi vastaväitteinä esittää, että on kyse vallitsevasta asiointilasta poikkeavaan suuntaan etenevästä, vanhoja rakenteita purkavista *tendensseistä*, mikä seikka enteilee kaleidoskooppimaisen kuvakentän olennaista uudelleenfiguroitumista. Kapitalismin perusteita uhkaavaksi vaihtoehtoinen toiminta muuttuu silloin, kun vaaditaan kajottavaksi yksityiseen omistusoikeuteen. Kuluttajiston 'kumousliikkeelle' kuitenkin riittää se, että omistus- ja käyttöoikeus erotetaan toisistaan. *Jakamistaloudeksi* kutsutut orastavat käytännöt perustuvat tähän oivallukseen. Kysymyksessä ei ole

181 Myös Anderson raottaa populaarissa *Pitkä häntä* -teoksessaan (2008, 88) ovea tähän kiinnostavaan asiaan: "Voidaan ajatella, että pitkä häntä alkaa perinteisenä rahataloutena huipun kohdalla ja päättyy hännässä eirahalliseen talouteen. Niiden välissä on molempien sekoitus". Sekä Ritzer & Jurgenson (2010, 29) että Anderson (2009) näkevät ilmaistalouden kuitenkin pääsääntöisesti ikään kuin trailerina uudenlaisessa ansaintalogiikassa, jossa voitot tulevat ilmaistuotteiden ja -palvelujen 'johdannaisista'.

182 Valmiudesta tämänkaltaiseen toimintaan todistaa Heikkalan (2009) havainto: "Vapaaehtoiset aktiivit kohdistavat panoksensa yhä rajatumpaan kohderyhmään tai tavoitteeseen. He vaativat selkeää näyttöä siitä, mitä heidän panoksellaan saadaan aikaan. (...) Ruohonjuuritason toiminnan vahvuuksia ovat kanssaihminen välitön kohtaaminen ja yhdessäolo sekä suora toiminta ja vaikuttaminen".

riitä yksityisen tai kollektiivisen omistuksen paremmuudesta vaan vastakkain asettuu kaksi kulutustapaa, atomistinen erilliskulutus ja ylyksilöllinen yhteiskulutus (engl. collaborative consumption, ks. Botsman & Rogers 2010). Edellinen on 'saalistuskauden' sitkeästi säilynyt reliikki vebleniläisessä katsantokannassa; jälkimmäinen jotakin, joka on jo olemassa, mutta ei vielä näyttyädy kaikille.

7.2. Veblenin hyödykkeistä yhteishyödykkeisiin

Tavaran määrä ei enää suoraan kerro varallisuuden määräästä. Osoitettua olisi puhua joko laadusta tai tavaroiden kiertonopeudesta varakkuuden indikaattorina. Muoti ja muut erottautumisen keinot säätelevät kulloistakin itsen ja tavaran esillepanoa. Sen laadukkuudella osoitetaan, ylläpidetään ja laajennetaan henkilö- tai perhekohtaista reviiiriä. Varallisuuden tehtäväksi koetaan *sosiaalisen toimeentulon* kohentaminen ja ylläpito Veblenin jo yli sata vuotta sitten osoittamalla ja Bourdieun osuvasti päivittämällä tavalla.¹⁸³ 'Veblenin hyödykkeeksi' nimitetyllä näyttöarvoa korostavalla kulutuskohteella on tämä funktio nykykulttuurissamme. Sen vastakohta on yhteis- tai yhteisöhyödyke (engl. commons). Ensimmäisen yhteishyödykkeen käsite saattaa tuoda mieleen sellaiset asiat kuin kulttuuri, koulutus ja tutkimus (Lazzarato 2006, 118), tai uuden teknologian yhteydessä esimerkiksi Internet ja Google, mutta sillä voidaan tarkoittaa paljon konkreetti-

183 Varallisuus-käsitteen etymologia on mielenkiintoinen. Nevanlinna & Relander (2006, 181) toteavat, että sanan kantana oleva 'vara' tarkoittaa "jotakin johon voi turvautua." Kaisa Häkkisen (2004, 453) mukaan tämän kaikissa lähisukukielissä esiintyvän sanan merkitys on ollut väljä (mm. omaisuus, rikkaus, raha(t), varasto, varuillaanolo). Nevanlinna & Relander tekevät sanan merkityksistä johtopäätöksen: "Varallisuus tarkoittaa siis perinteisesti lähinnä pahan päivän varaa, varastoa, johon voi tukeutua kun kato joskus, ja joka tapauksessa, tulee. Suomessa se ei siis tarkoita onnen ja autuuden lähdeä, niin kuin muualla."

sempiäkin asioita. Ilmiönä yhteis- tai yhteisöhyödykkeellä on takanaan pitkä historia, joskin se yksityistä omistusoikeutta korostavan uusklassisen talousteorian ja yleisen yksilöytymiskehityksen ilmapiirissä on menettänyt arvostustaan.

Länsimaiden muuttuminen hyvinvointivaltioiksi alkoi niiden menetelmien myötä, jotka mahdollistivat pääoman kasaamisen. Tuotantokoneiston kehittyminen teki mahdolliseksi sekä käyttää että huoltaa ihmisjoukkoja. (Foucault 2005, 302.) Missä yksityisomistus ei (vielä) ollut keskeisiä oikeuksia ja valtiovallan erityisen suojelun kohde, oli yleisesti käytettäviä tai tiettyjen ryhmien yhteisomistuksellisia hyödykkeitä tai maa- ja vesialueita (commons). Ne ovat esimerkiksi kyläkuntien yhteisiä erä-, laidun- ja viljelymaita, joita myös yhdessä hoidetaan ja hyödynnetään. Teollistuneen yhteiskunnan vaurastuessa 'hyvinvointivaltio' (suoraan tai funktionaalisten 'momenttinsa', kuntien välityksellä) otti vastuulleen verovaroin rahoitettujen julkisten hyödykkeiden ja palvelujen järjestämisen ja ylläpidon; ne olivat yhtäältä infrastruktuurin rakentamista talouden edistämiseksi, toisaalta työvoiman virkistystoiminnan, 'reproduktion' tukemista (hiihtoladut, kansallispuistot, luontopolut, eräkämpät jne.) tai omistamattoman ja muuten vähäväkisen väestöosan minimitoimeentulon turvaamista.¹⁸⁴

Yksityisomistuksen 'pyhittämisen' tarkoitus on ollut taata kansalaisten turvallisuus (ja tunne turvallisuudesta) yleisem-

184 Julkinen ostovoiman käyttö on tapana jakaa yksilölliseen ja kollektiiviseen. Edelliseen kuuluvat koulutus-, sosiaali-, terveys-, sosiaalivakuutus-, virkistys-, kulttuuri- ja urheilupalveluista aiheutuvat menot, joiden katsotaan palvelevan suoraan kuluttajia yksilöinä. Kollektiivisia ostokuluja aiheutuu muun muassa hallinnosta, puolustuksesta, yleisestä järjestyksestä ja turvallisuudesta, tutkimuksesta ja liikenneyhteyksien ylläpidosta. Ne kohdennetaan samanaikaisesti kaikille kansalaisille tai tietyille kansalaisryhmille esimerkiksi alueittain. Yksilöllisten ostokulujen osuus julkisesta ostovoiman käytöstä esim. Suomessa on kaksi kolmasosaa. Kuntien ostovoiman käyttö on pääosin yksilöllistä, valtion kollektiivista. Työeläkelaitosten, kansaneläkelaitoksen ja muiden sosiaaliturvarahastojen ostokulut katsotaan kokonaan yksilöllisiksi menoiksi, kuten myös yksityiset eli kotitalouksien ja voittoa tavoittelemattomien yhteisöjen ostovoiman käyttö. (Savela 2008, 314-15)

minkin, kuten Adam Smith järkeili (ks. esim. Desai, 40-46). Luonnollisesti omistusoikeuden tiukka suojele palvelee erityisesti niitä, joilla on eniten menetettävää. Tämän päivän näkökulmasta katsottuna yksityisomistuksen vaalimisen taustalla on Veblenin saalistusmentaliteetin käsitteeseen liittyvän reviiirijattelun jäännös, joka paradoksaalisesti elää kukoistuskauttaan yltäkylläisyyden yhteiskuntien jäsenten näyttävässä kulutuksessa.¹⁸⁵ Sosiaalinen reviiiri luodaan symbolisen ja aineellisen pääoman avulla. Varallisuutta ihmisillä on vaihtelevassa määrin, mutta yleensä kellään ei mielestään tarpeeksi.

Varallisuuden suoma status ja perustoimeentulon jääminen yksityisasiaksi näyttävät kuluttajien yhteiskunnassa muodostavan noidankehän. Voikin olettaa, että taloudellinen *turvattomuus* on kuluttajien yhteiskunnassa voima, joka pitää ihmiset toimeliaina. (Riihimäki 2002, 120; 1996, 28.) Jatkuvaan talouskasvuun tähtäävä yhteiskuntapolitiikka on ikään kuin *organisoi*tua turvattomuuden ylläpitoa. Sitä uusintavien käytäntöjen purkaminen edellyttää kuluttajilta heräämistä kritisoimaan vallitsevia kulutussuhteita ja ryhtymistä *voimaantuakseen* toimimaan kulutuksen sosiaalisesti laajennetusta tuotantonäkökulmasta käsin. Tällaiseen toimintaan sähköinen verkko luo entistä paremmat edellytykset. Tällöin kiinnostuksen kohteeksi tulee yhteishyödykkeiden käyttöönotto ja edelleen kehittäminen. Yhteishyödykkeen dialektinen vastapari on 'Veblenin hyödyke'.

Harvey Leibensteinin lanseeraaman 'Veblenin efektin' (ks. tt. 4.4.) voi nähdä edustavan yksityisomistukseen liittyvää tarvetta ylittää toinen yksilö omistushyödykkeen laadussa, hinnassa tai näyttävyydessä tai – sanalla sanoen – halut-

185 Brittijournalisti John Naish (2009) päätyy *Riittää jo* -teoksessaan ajatuksen, jonka mukaan luonnonvalinta on suosinut 'hamstraajia' ja piirre yleistyi populaatiossa. Naishin mukaan uusi aivotutkimus tukee teoriaa siten, että soppailu näyttää aktivoivan aivojen vanhimpia kerroksia erittäen mielihyvää tuottavaa dopamiinia, kun houkutteleva ostoskohde sattuu kohdalle.

tavuudessa. 'Veblenin hyödyke'¹⁸⁶ on osuva nimitys tavaralle (oli tämä sitten konkreettinen esine, esim. kiinteistö tai auto tai jokin muu asemaa luova asia, vaikkapa maailmanympärimatka, naisen tietynlainen korkokenkä tai lapsen koulutuspaikka), johon kyseinen efekti kulloinkin kohdentuu kysyntäteorian ihmissuhdevaiikutteisena 'häiriötekijänä'. Kyse on 'sosiaalisesta henkiinjäämiskamppailusta', jota mm. Bauman useissa kirjoissaan värikkäästi kuvaa.

Debord (2005, 68) tavoittaa Veblenin hyödykkeen illusorisen luonteen oivaltavasti (Vebleniä mainitsematta): "Mutta esine, jolla oli arvovaltaa speaktaakkelissa, muuttuu rahvaanomaiseksi heti kuluttajan – ja kaikkien muiden kuluttajien – viedessä sen kotiinsa. (...) Mutta tällöin on jo jokin toinen esine oikeuttamassa järjestelmää ja vaatimassa tunnustusta." Paitsi, että toivomuslistan kärjessä on aina jokin tietty haave, tuotteiden virta ikään kuin ryvästyy merkkien leimaamiksi brändeiksi ja kuluttajat ovat näin ilmenevän 'totaalisen tavarar' aktiivisia tilaajia. (Hernesniemi 2006.¹⁸⁷)

Veblenin hyödykkeen erityinen näyttöfunktio käy ilmeiseksi, kun sitä verrataan (uudelleen elpyvään) yhteishyödykkeeseen: Internetissä tietopohjaisten hyödykkeiden yhteistyönä tapahtuvaan ilmaistuotantoon.¹⁸⁸ On kuitenkin syytä tehdä ero *ilmaisen* ja *vapaan* (engl. molempia tarkoittaa sana 'free') välillä: kaikki ilmaiset ohjelmistot eivät ole vapaita. Kaupallisen ohjelmiston ilmainen käyttö lisää käyttäjän riippuvuutta sen tuottaneen yhtiön ohjelmistovalikoimasta, kun taas vapaan ohjelman käyttö täyttää maksullisenakin riippumattomuutensa edellytykset. Vaikka kaupallisen ohjelmiston saisi ilmaiseksi, se sitoo käyttäjän riippuvuuden ja

186 Lisääntyvästä kiinnostuksesta 'Veblenin hyödykettä' (Veblen Good) kohtaan kertoo vilkas tutkimustoiminta (ks. esim. Curtis Eaton & Eswaran 2009 laajoine lähdeaineistoinen).

187 Hernesniemi (2006, 133-135) kuvaa monipuolisesti kulutuksen illusorista luonnetta nähden sillä kuitenkin olevan myös myönteisiä piirteitä sisältävän kommunikaatiivisen ja sosiaalistavan funktion.

188 Seuraan tässä luvussa pitkälti ns. uuden työn sosiologeihin lukeutuvan Maurizio Lazzaraton yhteishyödykkeestä esittämää ajatuskulkua.

passiivisuuden tilaan”. (Lazzarato 2006, 115.)

Ilmaisen ja vapaasti käytettävän yhteishyödykkeen ’ekonomiaa’ voi lähestyä Lazzaraton niukkuutta koskevan huomautuksen kautta, joka liittyy uusklassisen taloustieteen rajahyödyn teoriaan: ”Taloustiede opettaa meille, että yltäkyläisillä hyödykkeillä ei koskaan ole hintaa, ne ovat ’ei-ekonomisia’. Hinta on niukkuuden mitta.” Yhteishyödykkeet eivät ole enää vain veden, ilman luonnon jne. lailla kaikille kuuluvia hyödykkeitä, vaan aivojen välisen yhteistyön tuotosta. Se eroaa smithiläisessä tai marxilaisessa tehtaassa yhteistyönä tuotetuista hyödykkeistä siinä, että se tuottaa *yhteistä* hyvää: tietoja, kieliä, taidetta, palveluja, informaatiota ja niin edelleen. Lazzarato toteaa, että vain pääoma–työ-suhteen tuottamat hyödykkeet edellyttävät yksityisomistuksen. Perusteena on se, että ne tuhoutuvat kulutettaessa. Pääoma–työ-suhteen tuottamat hyödykkeet voivat kuulua vain ”minulle tai sinulle”. Yritys niiden jakamisesta edelleen epäonnistuu niiden luonteen vuoksi. Yhteishyödykkeissä suunta on päinvastainen: niiden arvo kasvaa jaettaessa. Yhteishyödykettä ei voi vaihtaa mihinkään eikä myöskään kuluttaa taloustieteen kriteerien mukaisesti: sen sijaan Marxin ja Smithin tarkoittaman tehtaassa valmistetun hyödykkeen vaihto johtaa halun tyydyttämiseen ”vaihdettavien tuotteiden ’tuhoavan kulutuksen’ kautta.” (mt. 112, 115.)

Yhteishyödykkeet ovat Lazzaraton mukaan ’aivojen välisen yhteistyön’ luonnollisia tuotteita. Tämä yhteistyö on vastakkaista sekä Marxin että Smithin tuottavalle yhteisölle ”samoin kuin niukkuudelle on vastakkaista yltäkyläisyys, mitattavalle mittaamaton, mitalle asteikon ylittävä”. Rik-kautta tulisikin Lazzaraton mielestä alkaa ajatella yhteishyödykkeille ominaisen yltäkyläisyyden logiikan mukaan, kun niukkuus on nykyisin oikeusjärjestelmän luoma, ei luonnollinen ehto, toisin kuin taloustiede ”niukkojen resurssien ihanteellisen sijoittamisen tieteenä” väittää. Lazza-

ratoa voi tulkita siten, että hän siirtää yhteishyödykkeen käsitteen välityksellä teoreettisen painopisteen vielä muotoutumassa olevan ’yhteisö-yksilön’ kulutussuhteisiin, kun Marx korostaa tuotannossa toteutuvaa ihmisten yhteistyötä ja siinä ilmenevää olemuksellista yhteiskunnallisuutta.

Marxia tulkiten Vähämäki (2009, 44) katsoo ihmisen olevan ”yhteiskuntayksilö” juuri tuotannon kontekstissa: ”Marxilla yksilö ei koskaan voi olla lähtökohta (perusta), ei ole yksilöä sellaisenaan, vaan jokainen yksilö on aina ’yhteiskuntayksilö’ ja sellaisena liikkuva, siis vailla määrättyjä rajoja.” Tämä merkitsee yhteistyön välttämättömyyttä, kuten Vähämäki (2006e) kirjoittaa: ”Tuotanto on yhteistyötä ja työ on yhteistyötä, osallistumista yhteiseen ja toistuvaa paluuta abstraktiin.” Marxilaisuuden ja poliittisen taloustieteen Lazzarato (mt. 113) ennakoii kuitenkin joutuvan kriisiin, ”koska yhteishyödykkeiden tuotantoa ja toteuttamista, joiden paikka nykykapitalismissa on sama kuin aineellisen tuotannon paikka teollisessa kapitalismissa, ei voida enää selittää tuottavan yhteistyön käsittein”. Lazzarato viittaa tässä ’kapitalistien komentamiin työläisiin’. Yhteishyödykkeet ovat Lazzaraton (mt. 114) mukaan ei-valtiollisen ’julkisen’ työn tulosta. Kyseessä on ”periaatteessa ja suoraan” valtiosta riippumattoman tiedon tuotannon ja vaihdon ilmaantumisen. Tämä ’julkisen vallan väliintulon’ ylittäminen ilman yksityistämistarkoitusta on ”huomattava uutuus, sillä se määrittöi yksityisen ja julkisen välisen klassisen vastakkaisasettelun”.

Vastakohtaparille Veblenin hyödyke ja yhteishyödyke voi rinnakkaiseksi käsittepariksi nimetä käsitteet ’erillishyödyke’ ja ’yhtenäishyödyke’. Tehtaan voittoa tavoittelevalla toimintalogiikalla tuotetaan yhteistyönä erillisiä tavaroita anonyymeille yksilöille. Erillistuotteen käsite laajentaa Veblenin hyödykkeen määrittystä siten, että käytännössä lähes minkä tahansa (kesto)kulutushyödykkeen pääasiallinen funktio on palvella omistajansa erottautumista tietyistä ryhmistä tai

yksilöistä. Kapitalistisen yrityksen markkinoimaa tuotetta voi pitää vain teknologisessa mielessä valmiina; sosiaaliselta kannalta se on vasta käyttötalouden raaka-ainetta. Yksityiseen käyttöön markkinoituna hyödyke on yhä erillishyödyke, joka eristää käyttäjänsä muista erillistuotteiden käyttäjästä; sellaisena se pysyy niin kauan kuin sen käyttö rajautuu omistajaan, sen potentiaalisesta käytettävyydestä riippumatta.

Yhtenäistuotteeksi voi nimittää erillistuotteiden muodostaman kokonaistuotannon yhteisöllistä vaihtoehtoa. Ajatuksena on se, että ihmissuhteita 'ehyttävä' hyödykkeiden käyttö ehyttää myös pirstoutunutta tavaramaailmaa. Ei-atomistisesti käytettynä erillistuote muuttuu osaksi yhtenäistuotetta, sen edustajaksi. Veblenin ja Bourdeun kuvaama 'keskipakoinen' erottautumispyrkimys muuttuisi vähitellen 'keskihakuiseksi' suhteessa tavaramaailmaan ilman että 'käyttäjäksi' identifioituvan 'kuluttajan' yksilöys (tai edes yksilöllisyys) siitä kärsisi. Tämänkaltaisen muutoksen korollaarisenä ilmiönä olisi loogisesti yksityisomistuksessa olevien hyödykkeiden, 'kulutusvälineiden', asteittainen muuttuminen yhteishyödykkeen kaltaiseksi hyvinvoinnin 'tuotantovälineeksi'. (Riihimäki 1996, 54).

Olennaista muutoksen kannalta on tavaroiden *omistuksen* ja *käytön* (vapaaehtoinen) eriyttäminen. Toiminnan ei tarvitse rajoittua vain menneiltä vuosikymmeniltä tai jopa vuosisadoilta tuttuun, joidenkin tuotantovälineiden yhteiseen ylläpito- ja käyttöoikeuteen (myllyt, pärehöylät, leikkuupuumurit, kalastusverkot yms.). Myös konventionaalisia (kestokulutus)hyödykkeitä voi lähestyä yhteishyödykkeen näkökulmasta. Hyvinvoinnin 'lopullisiksi' tuotantovälineiksi miellettyinä kulutusvälineet voisivat tulla, soveltuvin osin ja uuteen käyttötarkoitukseen sovellettuina useamman henkilön kuin omistajansa käytön piiriin (puutarhanhoitovälineet, polkupyörät, soittopelit, pelivälineet – jopa autot jne.).

Laajalti yritystenkin hyödyntämän 'käyttäjälähtöisen innovoinnin' (engl. user-based innovation; user innovation) suuntautuminen hyödykkeiden *käyttöön* vaikuttaisi hyödykkeiden tarjouman eli niiden käyttöpotentiaalin laajentamiseen jo suunnittelu- ja tuotantovaiheessa. Hyödykkeiden käyttöikää pidentäviä laatuominaisuuksia pyrittäisiin lisäämään ja henkilökohtaiseen käyttöön tarkoitettujen tavaroiden rinnalle tulisi useiden henkilöiden vuorollaan tai yhdessä käytettäviä hyödykkeitä.

Vapautuminen erillishyödykkeiden määrän kasvutendenssistä ja siirtyminen sekä sosiaalisesti että ekologisesti kestäviin käytäntöihin voi tapahtua markkinatalouden puitteissa sillä oletuksella ja edellytyksellä, että kysyntä ohjaa tarjontaa. Kehityssuunnan muutokseen tarvitaan sellaisia 'kannustimia', jotka edistävät hyödykkeiden käyttöasteen nostamista niiden määrän lisäämisen sijasta. Innovoinnin painopiste siirtyisi tässä prosessissa aluksi tuotteista niiden käyttöön. Näkökulman muutos vaikuttaisi takaisinkytkentänä tuotteiden suunnitteluun ja valmistamiseen.

Tuotannossa voi odottaa osittaista uudelleen suuntautumista, kun osa vanhoista ja monet uudet yritykset keskittyisivät hyödykkeiden käyttötaloudellisten ominaisuuksien (eli tarjouman) tehostamiseen. Paitsi että olemassa oleville hyödykkeille löydettäisiin uusia käyttömuotoja ja -tapoja (kuten kierrätyksen tehostaminen), nämä jo alullaan olevat käytännöt vapauttaisivat laajetessaan myös tuotekehitystä ja muotoilua nykyisestä kapea-alaisen tarjouman imperatiivista. Moni muotoilija pitää tavarain leimallisesti yksilökohtaista ja tarkoituksellisesti kestävyvyytään rajoitettua tarjoumaa työtään rajoittavana tekijänä. (Ks. esim. Harni 2010; Heikkilä 2010.) Niin 'horisontaaliseen' kuin 'vertikaaliseenkin' tarjouman laajentamiseen tähtäävän tavarain kysynnän tulisi kuitenkin merkittävästi kasvaa, ennen kuin elantonsa muotoilulla hankkivat ihmiset voisivat ideoillaan ja innovointikyvyllään nostaa tavarain, erillistuotteiden,

käytettävyytensä kohti yhteis- tai yhtenäistuotetta. Yhteiskäyttöön suuntautuvien kuluttajien ottaessa aloitteen käsiinsä tuottajaosapuoli on uudessa tilanteessa.

7.3. Mahdottoman mahdollisuus: innovaatiosta normiksi

Schumpeter nosti innovointikyvyn suorastaan yritystoiminnan elinehdoksi; ”innovoit tai kuolet” on – kärjistettynä – yrittäjälle tarkoitettu motto: ne yritykset, jotka eivät kykene uudistumaan, joutuvat ’luovan tuhon’ uhreiksi. Taloustieteilijänä Schumpeter (1942) määritteli innovaatiot tuotannon ja tuottajan näkökulmasta. Tällöin innovointi painottuu teknologiaan ja välineelliseen rationaalisuuteen: tavoitteena on yritysten tasolla kilpailukyvyn parantaminen muihin yrityksiin nähden ja kansantalouden tasolla talouskasvun edistäminen.

Normatiivisen muutoksen mahdollisuutta kuluttajien yhteiskunnassa voi analysoida sovitamalla kuluttajanäkökulmaa innovaatiokäsitteeseen. Tällöin analyysin ’ripustuspaikat’ siirtyy tuotannosta ja vaihdosta kulutukseen ja käyttöön. Tutkimukseni johtajatus on ollut juuri kehittää tällaista talouden kiertokulun suunnanmuutosta. Käytäntöjä muuttava käänne edellyttää laadullista muutosta kulutuksen sosiaalisessa ulottuvuudessa. Voitaisiin puhua sosiaalisista kulutus-innovaatioista tai – sikäli kuin innovaation kohteena on kulutus käyttönä – käyttöinnovaatioista. (Riihimäki 1996, 25.) Sosiaalisissa tai laajemmin yhteiskunnallisissa innovaatioissa kysymys on yhteisöä tai kokonaista yhteiskuntaa koskevasta normatiivisesta muutoksesta, käytännön tasolle saatetusta ’arvovallankumouksesta’.

Reckwitzin (2002, 249-250) kuvaama ihminen käytäntöjen ylläpitäjänä muistuttaa Bourdieun ihmistä habituksensa esittäjänä ja edustajana (ks. tt. 3.3. ja 5.3.). Käytännöt koostuvat näet suuresta määrästä uniikkeja akteja: yksilö

kehollisena ja mentaalisenä toimijana ’kantaa’ käytäntöä ja itse asiassa monia erilaisia käytäntöjä, joiden ei tarvitse olla keskenään koordinoituja. Siten yksilö ei ole vain kehollisen käytöksen vaan myös tiettyjen ymmärtämistä, tietoa ja halua edustavien rutinoitujen tapojen kantaja. Nämä konventionaaliset ’mentaaliset’ aktiviteetit ovat käytännön välttämättömiä elementtejä ja laatuominaisuuksia, joihin yksilö osallistuu, eivät yksilön omia ominaisuuksia. Käytännöt ovat rutiineja, joiden kehyksessä yksilöt ajattelevat, haluavat ja toimivat: tapoja joilla ihmiset kehollisesti liikkuvat, käsittelevät esineitä, kohtelevat kanssaihmissä, kuvailevat asioita, ymmärtävät maailmaa. Ei tarvitse puhua ’sosiaalisista’ käytännöistä, koska käytännöt ovat läpikotaisin sosiaalisia.

Käytännöt ovat Warden (2005) mukaan käytännön teorioissa yhteiskunnallisen olemisen peruskomponentteja ja siksi yhteiskunta-analyysin ja yhteiskunnallisen muutoksen ensisijainen kohde. Ne edeltävät yksilöä historiallisesti ja loogisesti. Kaikki toiminnot ja aktiviteetit tulisi ymmärtää osakomponentteina käytäntöjen runsaudessa, jolle sosiaalisen elämän ’ohjelmisto’ rakentuu. Käytäntöjen edeltäessä sekä loogisesti että ontologisesti toimintaa ne ohjaavat myös kulutusta. Useimmat käytännöt ja luultavasti kaikki integroidut käytännöt vaativat kulutusta ja johtavat kulutukseen. Kulutus ei itsessään ole käytäntö vaan pikemminkin momentti käytännöissä. (Jotkut käytännöt, esimerkiksi autoilu, edellyttävät kulutusta myös ’hävittämisen’ merkityksessä enemmän kuin toiset.)

Käytäntöjen vaikutukseen ihmisten toimintatapoja ’luokitsevana’ tekijänä on kiinnitetty huomiota mm. Habermasin (1981) kommunikatiivisen toiminnan teoriaan liittyen: ’elämismaailmassa’ hyväksytään käytännöt usein itsestään-selvyyksinä. Niihin osallistutaan, niitä noudatetaan ja kehitetäänkin refleктоimatta, implisiittisesti hyväksyen niiden sisältämät arvot ja normit. Eron tekeminen rationaalisen vallinnan teoriaan ja sitä kannattelevaan arvomaailmaan mah-

dollistaa käytäntöjen kyseenalaistamisen. Käytäntöjen tutkiminen sosiaalisesti rakennettuina, kontekstisidonnaisina ja kontekstiaan muokkaavina ilmiöinä avaa näkökulman niiden kritisointiin ja muuttamiseen. (Kettunen 2009, 19-20.)

Länsimaisen kulttuurin yksilönvapauden käsityksessä kuluttajan ostopäätösten motivaatiot ovat tabu aina luksusautojen keräilyharrastusta myöten. Kuluttajatutkimuksessakin pääasiallisesti havainnoidaan ja tehdään johtopäätöksiä ostoksista 'paljastettuina preferensseinä', joita ei arvoteta saati arvostella. Yksittäiset ostokset puolestaan edustavat ja koostavat momenteina vallitsevaa praksista, sen talouskasvua ylläpitävää makroparadigmaa. Tarkastelun painopisteen siirtäminen käyttöön ostosvalintojen sijasta tarkoittaa kiinnostumista ei vain ostettujen hyödykkeiden käyttötavoista ja -asteesta vaan myös ostosten motiiveista.

Käytäntöjen toivottava muutos edellyttää täyskäännöstä – itsestä pois päin mutta ei mihin tahansa suuntaan – ostovoiman ja hyödykkeiden käyttöä ohjaavissa (sosiaalis-psykologisissa) yllykkeissä. Jos sellaisen käänteen olettaa tapahtuvaksi (syistä, joihin palaan), vastattavaksi tulee kysymys siitä, miten tässä ja edellisissä luvuissa kuvatun kaltaiset sosiaaliset innovaatiot (= yhteishyödykkeiden kehittäminen ja käyttöönotto) muuttuvat vallitsevan totaliteetin (= kulusyhteiskunnan) uudennaisissa momenteissa (= paikallisissa käyttäjäverkostoissa) uusiksi käytännöiksi siinä laajuudessa, että tuloksena on käyttäjäverkostojen edustama – kriittisen massan rajan ylittävä – uudennainen sosiaalinen käyttäytymismalli (= uuteen praksikseen johtava normatiivinen innovaatio).

Schumpeterin innovaatioteorian soveltaminen siten, että tuotantolähtöinen avaintermi muutetaan kulutuslähtöiseksi, tuottaa mukailtuna jäljempänä olevan määritysjoukon käyttö- ja käytäntöinnovaatioille. Mikä tahansa näistä esineisiin, menetelmiin, käyttötappoihin, käytäntöihin tai ajatusmalliin liittyvä innovaatio – tai joku muu samanhenkinen

novum – voi esiintyä eri- tai samanaikaisesti ja -asteisesti eri ympäristöissä. Konstruktio on oletusluonteinen; pragmatteihin liittyen voi todeta, että teorian tehtävä ei ole sanella käytäntöä, vaan toiminnasta saadun kokemuksen tulee puolestaan rikastuttaa teoriaa:

- 1 uuden käytännön esittely sellaisille kuluttajille, joille se ei ole entuudestaan tuttu, tai kokonaan uudennaisen käytännön esille tuonti;
- 2 uuden tai vanhan hyödykkeen uudennaisen käyttötavan esittely, tai sellaisen esittely kuluttajalle, jolle se on uusi;
- 3 uusien sellaisia palveluja jakavien tai vaihtavien 'talkoopisteiden' avaaminen, jotka ovat aikaisemmin olleet vain kaupankäynnin kohteena;
- 4 uuden 'sosiaalisen tuotteen' raaka-aineen tai puolivalmisteen toimituslähteen, esimerkiksi hylättyjen tavaroiden varaston, haltuunotto tai sellaisen luominen,
- 5 uuden epäkaupallisen markkinarakenteen aikaansaaminen; esimerkiksi rahavälitteisen vaihdon 'monopoliaseaman' purkaminen.

Tarkoituksena on 'dekonsumeroida' kuluttajien yhteiskuntaa 'vastainnovaatioilla.' Lopullisena tavoitteena on 'tavallistaa' uudennaiset käytännöt, saattaa ne vallitseviksi, käyttäjäverkostoja laajentamalla ja tihentämällä. Sitkeästi säilyviksi tiedettyjä vanhoja tapoja tulisi voida juuria pois uusien tieltä muuttuvissa oloissa. Tärkeäksi opittavaksi tulisi *tapa muuttaa tapojaan*. Ylä-Anttila (2009e, 5), huomauttaa tämänkin tavan muiden tavoin olevan opittavissa ja että pragmatikko John Deweylle "tällaisen toimintatapumuutoksen kultivointi onkin yksi kasvatuksen keskeisistä tavoitteista".

Konkretisoitavissa olevassa utopiassa vastuullisuuteen heräävien kuluttajien verkostoa alkaisivat "kutoa" sellaiset ihmiset, jotka haluavat aktiivisesti rajoittaa turhiksi kokemiansa ja ihmissuhteita ja ihmisen luontosuhdetta rasittaviksi

havaitsemiensa tarpeiden ja halujen tyydyttämistä – luopumista 'Veblenin hyödykkeestä'. Kannatus pohjaa haetaan mielekkäysargumentilla, ei millään resentimentin, kateuden tai kaunan, sävyttämällä kiusanteolla vaan vapaaehtoiselta pohjalta ja lain suomin keinoin, asettumatta suoraan ketään henkilöä tai mitään henkilöryhmää tai instituutiota vastaan.

Miten innovaatiot leviävät -kysymykseen klassikkovastauksen on tarjonnut Everett Rogersin DOI-metodi. Sen hän esitteli vuonna 1962 julkaistussa *Diffusion of Innovations* -teoksessa (jota on myöhemmin useassa painoksessa päivitetty). Mallin juuret ulottuvat aina Gabriel Tarden (1890) imitaatiota käsittelevään teokseen, jossa hän jo pohti innovaatioidiffuusion ilmiötä ja syitä siihen, miksi jotkut niistä omaksuttiin ja joitakin ei. Ryanin ja Grossin (1943) tutkimus hybridimaissin siemenen leviämisestä Iowassa on ollut vaikuttavin innovaation diffuusioututkimus. Se sisältää kaikki neljä diffuusion pääelementtiä: innovaation, kommunikaatiokanavat, kestoajan ja sosiaalisen systeemin tai organisaation. (Rogers 1983, 31-35.)

Diffuusio tarkoittaa prosessia, jossa innovaatio kommunikoidaan organisaation tai verkoston jäsenille ja 'istutetaan' itse yhteisön käytännöiksi tietyn ajan kuluessa. Kyseessä ei ole teoria vaan malli, jossa on ainakin neljä toisiinsa kytkeytyvää mutta melko erillistä komponenttia: (1) tunnettu S-kurvi, kumulatiivinen nousu omaksumisen määrässä ajan funktiona sekä ulkoiset ja sisäiset vaikutukset, (2) innovaation luonne ja ominaisuudet, (3) sosiaalis-kulttuurinen konteksti, jossa diffuusio tapahtuu ja (4) omaksumispäätösten vaiheistuksen malli. (Kincaid 2004.) Huomion kiinnittäminen kommunikaatioverkostoihin on nykyään keskeinen näkökulma diffuusioututkimuksessa. Sosiaalisen muutoksen katsotaan olevan seurausta sekä diffuusiosta että uusien ideoiden kehittämisprosesseista. Tunnetusti uusien innovaatioiden omaksumista kuvaava käyrä asettuu kellon (tai Gaussin käyrän) muotoon. Innovaattorit ovat pieni vähemmistö (2,5%), varhaiset omaksujat edustavat 13,5% koko populaa-

tiosta, varhainen enemmistö kattaa 34% samoin kuin myöhempi enemmistö ja vastaan hangoittelevien osuus on 16%.

Rogersin (1962/2003) mukaan yksilön kyky omaksua idea, käytäntö tai uusi tuote riippuu viidestä seikasta: *subteel-lisestä hyödyistä* eli siitä kuinka paljon innovaatio on edellistä ratkaisua parempi; *soveltuvuudesta* eli kuinka hyvin innovaatio sopii henkilön aiempiin kokemuksiin, arvoihin ja tarpeisiin; *muutostarpeesta* eli kuinka paljon käyttäjältä vaaditaan toimintansa mukauttamista; *kokeiltavuudesta* eli miten innovaatiota voi kokeilla etukäteen ja *viestittävydestä* eli kuinka hyödyt saadaan näkymään yhteisön muille jäsenille. Yksilöt kuuluvat johonkin tiettyyn osaryhmään ja arvioivat omasta näkökulmastaan näitä asioita. Kun kuvataan innovaation kumulatiivista leviämistä yhteiskunnassa, saadaan S:n muotoinen käyrä. Mallin mukaan innovaation tai käytännön diffuusiota mittaa ja määrittää *aika*, jonka omaksuminen vaatii sekä *määrä* eli kuinka paljon käyttäjiä uusi käytäntö saa. (ks. Kalliokulju & Palviainen 2006e.)

Rogers (1983, 335) erittelee hajautettua innovaatioidiffuusion mallia, joka keskitettyyn ylhäältä ohjattuun top-down malliin verrattuna tuottaa merkittävästi paremman lopputuloksen. Mallille on ominaista

- laaja vallan ja hallinnan jako diffuusiosysteemin jäsenten kesken sekä toimeenpanosuhteiden kontrolli paikallisten viranomaisten/johtajien toimesta,
- innovaatioiden levittäminen vertaisten kesken tapahtuu horisontaalisten verkkojen välityksellä.
- innovaatiot nousevat paikallisesta kokemustautasta maallikkojen toimesta, jotka usein ovat myös käyttäjiä,
- paikallisilla yksiköillä on päätäntävalta innovaatioiden valinnassa ja niiden valinnan kriteereistä,
- ongelmakeskeinen lähestymistapa diffuusion läpiviennissä, paikallisesti havaittujen tarpeiden ja ongelmien teknologiavetoinen ratkaisu,

- paikallisen soveltamisen ja jatkokehittelyn korkea aste innovaatioissa niiden levitessä omaksujille.

Perustavaa laatua oleva edellytys hajautetun diffuusion systeemeille on, että käyttäjyhteisön jäsenillä on kyky tehdä hyviä (sound) päätöksiä siitä, miten diffuusioprosessia johdetaan. Tämä päätöksenteon delegointi on mielekästä, kun käyttäjät ovat korkeasti koulutettuja ja teknisesti päteviä ammatti-ihmisiä tai kun diffuusion alaiset innovaatiot eivät vaadi high-tech-osaamista, jolloin intelligenteillä maallikoilla on riittävä tietämys. Hajautettujen diffuusiosysteemien menestyminen mitä erilaisimmilla elämänalueilla ja sijaintipaikoilla houkuttelee ajattelemaan, että käyttäjäsysteemien tai -yhteisöjen kykyä johtaa oman osaamisensa siirtoprosessia on turhaan aliarvioitu.

Rogers (1986) toteaa, että klassinen top-down-tyyppinen innovaatiodiffuusiomalli on tullut kyseenalaistetuksi hyvin perustein. Ymmärrys hajautetuista diffuusiosysteemeistä on kuitenkin edelleen rajallinen, mikä johtuu käyttäjäjohtoisten diffuusioiden tutkimusten vähäisyydestä. Yksi merkittävimmistä yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen pulmista koskee mekanismeita tai prosessia, jolla vähemmistön omaksuman käytäntö muuttuu vallitsevaksi normiksi. Innovaatioiden leviämiseen sovitettuna kysymys kuuluu: miten vähemmistön käyttöönsä ottama innovaatio voi tulla yleiseksi normiksi, kun – lähtökohtaoletuksen mukaan – enemmistön sosiaalinen paine on vahvempi kuin vähemmistön? DOI-metodin kehittäjät uskovat vastauksen ongelmaan olevan löydettävissä lisätutkimuksilla.¹⁸⁹

189 Rogersin työtoveri D.L. Kincaid (2004) pyrki löytämään vastausta ongelmaan bangladeshiläisessä kylälaisten verkostossa tekemällään, tietokonesimulaatioon perustuvalla tutkimuksella uuden innovaation (ehkäisyvälineen) leviämisen prosessista. Johtopäätökseksi tuli, että kun vähemmistö saa enemmistöaseman omalla, paikallisesti rajatulla alueellaan kokonaisverkostosta, se voi säilyä, rekrytoida käännynnäisiä lähiympäristöstä ja istuttaa vähitellen toimintatapansa normiksi koko verkostossa. Prosessi kiihtyy, kun vähemmistönä oleva alaryhmä on sijoittuneena verkoston

Käyttäjälähtöisestä innovoinnista ja sen hajautetusta toteuttamisesta on kyse myös siinä normatiivisessa muutoksessa, jossa yhteishyödykkeelle haetaan diffuusiomahdollisuutta verkostojen välityksellä. Olennaiseksi tulee sellaisten ratkaisujen ”keksiminen” ja levittäminen, jotka edistäisivät tavaroiden intersubjektista käyttöä ja käytettävyyttä. Hyödykkeitä käytettäessä tuotetaan etua tai palvelua, jonka arvo ei ole tosin rahassa mitattavissa. Kyse on käyttötaloudellista tuotantoa edistävien, ei-kaupallisten käytäntöjen ’jalkauttamisesta’.

Rahavälitteiseen vaihtotalouteen perustuva talusteoria voidaan pelkistää siten, että taloudellinen yritys (tuottaja ja/ tai kauppias) pyrkii voiton yrityskohtaiseen maksimointiin ja asiakas (kuluttaja/ostaja) hyödyn yksilökohtaiseen maksimointiin. Käyttötaloudesta saatavan hyödyn yhteisöllisen maksimoinnin estävät samanlaiset syyt, jotka on tuotannossa pystytty tehokkaasti eliminoimaan. Emansipatorinen strategiasuunnittelu on kohdistettava näiden esteiden ylittämiseen. Samalla astutaan sen askeleen yli, jonka toisella puolella ollaan puhtaasti ’prognoosin’ rajaamassa ja mahdollistamassa tilassa.

Viimeisessä aluvussa ’kriittisen praksiksen teorian’ kehittäjä sävyttää ’epämääräisyysperiaate’. Hahmottuvan skenaarion myötä tutkimuksessa on siirrytty ’ei-kenenkäänmaalle’, tarkemmin sanoen ’ei-vielä-tunnistettuun’, joka kuitenkin ikään kuin odottaa toteutumistaan. Sen teoreettisena perustana on Blochin konkreettisen utopian ajatus (ks. tt. 6.2.). Epävarmuus johtuu asian epätieteellisestä luonteesta: näkökenttää hämärtää muutoksen edellytyksenä oleva tajunnallis-toiminnallinen ’epäjatkumo’. On siis edettävä epäsuorasti, kaksiulotteiseen ajatteluun ja entäpä jos -tyyppiseen kysymyksenasetteluun nojautuen siinä tarkoituksessa, että ’käsittämättömänä jo olevaa’ käsitteistämällä voi valmistautua mahdollisen maailman haltuunottoon.

keskukseen ja kommunikoi toistuvammin ja houkuttelevammin kuin enemmistö.

7.4. Kohti kriittisen praksiksen teoriaa

Kulutushyödykkeitä hyvinvoinnin tuotantovälineinä vaivaa heikko tuottavuus, koska niiden käyttöaste jää yleensä alhaiseksi. Yritysjohdajat etsivät jatkuvasti mahdollisuuksia tuotantovälineiden ja työvoiman tuottavuuden ja käyttöasteen kohottamiseksi; lopulliset kuluttajat puolestaan pitävät tavaroittensa käyttöasteen niin alhaisena, että tuotantoketjun loppupään tehottomuus on suorastaan loukkaus alkupään toimeliaisuutta kohtaan. Asiantilan todellista laatua peitelään: kulutukseen liitetään mieluummin elämisen laatua koskevia mielikuvia, ei tuhlailua tai käytön tehottomuutta.

Liiketoiminnan organisoinnissa on tuotantovälineiden omistus- ja käyttöoikeuden eriyttäminen viety käytännön tasolle. Liikeryityksen omistajat eivät useinkaan johda eivätkä johtajat omista yritystä, vaan jälkimmäisillä on yhtiön pääomien käyttöoikeus. Tehtävänä on lisäarvon tuottaminen yhtiölle ja sen omistajille kohottamalla pääomien käyttöastetta ja kiertonopeutta sekä soveltamalla uutta, korkeampaa teknologiaa. Kulutuksessa pääomia vastaavat kestokulutushyödykkeet (engl. durables), joiden käyttöikä voi olla hyvinkin pitkä, jopa sukupolvien ajan kestävä (esim. omakotitalot, kesähuvilat, huvipurret). Ne ovat hyvinvoinnin lopullisia tuotantovälineitä käyttäjälleen. Tyypillisesti hyödykkeiden eli kulutusvälineiden käyttö rajautuu niiden omistajille.

Tuotantokeskeisessä käsitteistössä investoinnilla tarkoitetaan tuotannon tehostamiseen käytettyä ostovoimaa: hankitaan esimerkiksi uusi kone tai palkataan lisätyövoimaa. Subjektiiivisena motivaationa yrityksellä on tällöin laajenemistavoite, markkinaosuutensa kasvattaminen ja voiton maksimointi, ja objektiivisena funktiona investoinnista oletetaan olevan yleisen hyvinvoinnin kasvu tuotannon kasvun seurauksena. Korrelaatio yksilöomisteisten hyödykkeiden määrällisen kasvun ja hyvinvoinnin kasvun välillä on kuitenkin kyseenalainen (ks. tt. 3.4.). Kulutuksen näkökulmasta

investointi-käsitettä voi lähestyä dialektisesti: jos ostamista ohjaa halu lisätä yleistä hyvinvointia yksityisen sijasta, silloin investoinnin painopiste on hyödykkeen käytössä ei sen hankinnassa. Käyttöinnovaatioiden ohjaamana tapahtuva investointi hyödykkeisiin niiden käytön laajentamistarkoituksessa voi paradoksaalisesti lisätä hyvinvointia ilman ostojen määrän kasvua.

Kulutushyödykkeiden alhainen käyttöaste selittyy kilpailuedun tavoittelemisella kamppailtaessa kulutuksen avulla paikasta sosiaalisessa hierarkiassa. Tuhlailuun johtavat kulutuskäytännöt sopivat tuottajaosapuolelle, joka hamuaa tuotannon jatkuvaa kasvua tehokkaasti ja mahdollisimman taloudellisella tavalla. Taloudenpitoa koskevan tehokkuusvaatimuksen voi kuitenkin nähdä edellyttävän kulutuksessa samaa omistus- ja käyttöoikeuden erottamista toisistaan kuin on laita tuotannossa. Kulutus voitaisiinkin tuotannon tavoin hoitaa mahdollisimman 'taloudellisella' tavalla, mikäli mielekkään elämän kriteerit suuntautuisivat dekonsumeroituun elämismaailmaan sen sijasta, että nyt hyötynsä maksimoimiseksi jokainen rajoittaa tavaroidensa käyttöoikeuden ensisijaisesti itselleen.

Ostotapahtuma on vasta luvan hankkiminen hyödykkeen käytölle. Suvereeniutensa kuluttaja saa hyödykkeensä käyttöä koskevasta määräysvallastaan: kukaan ei voi laillisesti vaatia, mutta ei myöskään estää, käyttöluvan ulottamista oman itsen ulkopuolelle. (Riihimäki 1996, 32-33). Yhteisöytystä voi historiallisten, yksilöyden korostumiseen johtaneiden vapauttavien kehityskulkujen valossa ajatella syntyväksi vain yksilöiden vapaaehtoisen yhteistoiminnan tuloksena.

Vapautta ja vapaaehtoisuutta korostavalla kevyen yhteisöllisyyden aikakaudella yhteisöomistus ja kommuunit eivät ole haluttuja, tarpeen eivätkä suotavia ratkaisuja ainutkertaisen singulariteettien ja yhteisöyden yhdistämispyrkimyksessä: niihin liittyy helposti sisään- tai ulossulkevuuden periaate. Länsimaisessa kulttuurissa vuosisatojen ajan ihanteena

ollut yksilöys on laajalti ymmärretty ”saavutettuna etuna”, jota ei kannata tukahduttaa yrityksillä palata vanhakantaiseen yhteisöllisyyteen. Kriittisen praksiksen teoriaan sopii sellaisten ’käyttöpiirien’ ilmaantuminen, jotka eivät lukitse sen enempää kulutus pääoman luovuttajia kuin vastaanottajiakaan pakkokäytäntöihin tai -yhteisöihin. Eri asia on, että turhista lisätarpeista luovuttaessa vapautuvia varoja voi kukaan *investoida sosiaalisesti*.

Siirtymisen teknologiapainotteisesta ja tuotantoon keskittyvästä innovoinnista käyttöinnovaatioihin voi olettaa aiheuttavan aluksi hämmennystä sekä ’hitaissa omaksujissa’ että ’edelläkävijöissä’. Vapaaehtoisesti kuluttajahabituksistaan luopumassa olevat yksilöt joutunevat käymään jatkuvaa sisäistä kamppailua tavastuneen elämäntyyliinsä kanssa, jota koko rakennettu ja tuotettu ympäristö houkuttavasti representoivat. Immunitteettia vanhaan paluutta vastaan luomelle heidän koettu todellisuutensa ylivelkaantuneena, työttömänä, pätkätyöllistettynä, masentuneena, työuupuneena, maailmanmenosta ja luomakunnasta huolestuneena, vanhemmuudessaan epäonnistuneena ja muilla tavoin kiuassattuna kuluttajana. Nämä ihmiset eivät kaipaa kuluttajina valistusta, he tarvitsevat pelastusta. Myös nykyisen asiointilan koettu mielekkäysongelma tuo uuteen ’kansanliikkeeseen’ ihmisiä sosio-ekonomisesta taustasta riippumatta.

Voittaakseen kulutusatomismin tunnusomaisen vieraantumisen kuluttaja tarvitsee samanhenkisten toisiltaan apua tarvitsevien ja sitä toisille tarjoavien yksilöiden muodostamia ’solukkoja’, joiden voimana on yhteinen *verkkotietoisuus*, erotuksena Marxin työväestöltä edellyttämästä luokkatietoisuudesta. (Riihimäki 2006, 80.) Lazzaraton (2006, 195) kuvaama verkoston rakentumisen malli sopii tällaiseen tarkoitukseen. Mikrotasolta makrotasolle tai paikallisesta globaaliin siirtymisen ei tule tapahtua abstrahoimalla, universalisoimalla tai totalisoinnin keinoin, vaan ”verkostojä ja tilkkutäkkejä vähä vähältä yhteen kokoamalla ja järjestä-

mällä”. Globaali yhdentymisen on Lazzaraton kokoelma paikallisia yhdentymisiä, eikä sen toteuttamiseksi ole syytä omaksua ”ylimielistä asennetta”.

Paikalliset tai yhteisiin intresseihin perustuvat löyhät yhdyntymät loisivat ’antikapitaalia’ tuotantopääomaan näiden ja niiden verkostoituessa keskenään yhteiskunnallinen aloite siirtyisi vähitellen itsekriittiselle kuluttajiston osalle.¹⁹⁰ Näissä ensi alkuun vastuuta kantaisivat uudenlaisen kulutuksen kärki- tai mallikäyttäjät (vrt. von Hippelin lead users, tt. 7.1), jotka olisivat eräänlaisia innovaatioidiffuusion lobbareita kommunikaatioverkostoissaan. Käyttäjäpiirejä edustavien verkostojen ulottuessa kattamaan kulutusyhteiskunnan kriittisen massan, voitaisiin sanoa oltavan siirtymässä *postkonsumeristiseen* yhteiskuntaan. Tällä tavoin syntyvällä ’verkostojen verkostolla’ ei kuitenkaan olisi keskipistettä (tai jokainen on keskipisteessä), ei kokoavaa eliittiä, joka ajatteli muiden puolesta ja säätäisi normit. Ei siis olisi myöskään minkäänlaista hierarkiaa. Yhteiskunnan käsite jäisi ’reliikiksi’ valtiokeskeisen organisoitumismuodon eufemistisena vastineena.¹⁹¹

Valtion roolin minimoituessa myös siihen kiinteästi kytkeyty kansalaisuuden käsite ohenee lähes olemattomaksi siihen liittyvien ’jäsenetujen’ huvetessa yhtäältä valtioiden köyhtymisen ja velkaantumisen myötä, toisaalta liberalistisen valtaideologian myötä. Myös kansan käsite on hämärtyneessä. Kun se aikanaan määrittyi tiukasti kansallisvaltion subjektuuden (sanan molemmissa merkityksissä: toimijana ja alamaisena) pohjalta maanviljelykulttuurin kontekstissa, teollisuusyhteiskunnan myötä elannon lähteeksi kehittyi

190 Sosiaaliset investoinnit ja innovaatiot voisivat verkostoissa käyttää paikallisarhan tyyppistä vastiketta palveluista. Aikaisemmat yritykset ovat paljolti kilpistyneet valtiiovallan mustasukkaisuuteen rahamonopolistaan (Douthwaite, 120–127). Erittäin mielenkiintoisia ja kattavia näkemyksiä paikallisrahan eri muodoista ja teknisestä alulle panemisesta ks. Lietaer (2001).

191 Bauman (1996, 196) piti kansallisvaltiota jo postmoderniin siirryttäessä yhteiskunnan ’realistisena tarkoitteena’.

tehdas ja työvoiman välittömäksi uusintajaksi vähittäiskauppa. Kuluttajien yhteiskunnassa päivittäiseksi äänestystapah- tumaksi on kehittynyt ostovoiman käyttö.

Päinvastaisesta uskottelusta huolimatta kuluttajan ei ole onnistunut saavuttaa suvereeniutta päätöksenteossa, vaan äänestys eli tavaravalinta tapahtuu voimakkaasti holhottuna ja manipuloituna. Seuraukset suhteessa ympäristöön, kansaihmisiin ja itseen ovat kumuloituvasti katastrofaaliset. Kuluttajiston mahdollisuus identifioitua uudeksi *kansaksi*, joka demokratian aatteen mukaan on ylin vallan haltija, edellyttää suoran demokratian käyttöönottoa suhteessa alistajaan- sa. Mutta tämä alistaja ei kuluttajapositiona ole enää ulkois- tettavissa. Muodollinen valta, *de jure*, hänellä on; hänellä on myös mahdollisuus *eli* valta saattaa se voimaan *de facto*. Kamppailu kääntyy kahden erilaisen kulutustavan väliseksi, ei tuotannon ja kulutuksen väliseksi.

Vapaaehtoisesti henkilökohtaista kulutustaan rajoittaville ihmisille jäisi vapaata kulutuspääomaa, jota he ryhtyisivät si- joittamaan johonkin välittömästi omaan henkilökohtaiseen kulutukseensa nähden ulkopuoliseen tarkoitukseen. Tällä tavalla he olisivat luomassa yhteishyödykettä tai yhteisöhyö- dykettä, joka vähitellen syrjäyttäisi erillishyödykkeen kes- keistä asemaa yhtenäishyödykkeen hyväksi. Luova tuho olisi seurauksena erillistuotteisiin keskittyvässä yritysmaailmassa. Schumpeterin ajattelussa vahvana juonteena on juuri inno- vaatioiden hajottava (disruptiivinen) vaikutus: uusi innova- tio syö aluksi olemassa olevia käytäntöjä, tuotteita, liikeide- oita, toimialoja jne. mutta voi jollakin aikavälillä tulla jopa keskeiseksi elinehdoksi.

Vallitsevassa arvomaailmassa toimeentulon kivijalkana pidetty yksilökohtainen vakinainen 'työpaikka', konventio- naalinen palkkatyö, näyttää joka tapauksessa teknologian kehittyessä, 'hikipajojen' käytön lisääntyessä ja työn tuotta- vuuden teknologislähtöisesti noustessa jäävän niukkuuste- kijänä tavoittamattomaksi haaveeksi yhä useammalle. Ensi

vaiheessa mm. Galbraithin (tt. 5.1.) esiin tuoma ja sovinnai- sessa ajattelussa kummitteleva massatyöttömyys epäilemättä heijastuisi dramaattisena elintason laskuna, mutta se voitai- siin kokea samanaikaisesti ei ihmistä stigmoittavana onnet- tomuutena vaan pitkällä aikavälillä mm. Marcusen toivoma- na yleisenä vapautumisena palkkatyön pakosta.

Jos työ uudessa arvomaailmassa koetaan toiminnaksi yh- teisen hyvän eteen, työstä saatavan palkan ja itse palkkatyön merkitys vähenee. Tämä sillä edellytyksellä ja sen ansiosta, että verkostotietoisuuteen liittyvän solidaarisuuden kasva- essa toimeentulohuoli helpottuu. Vapautuminen muuttuu yksilöä voimaannuttavaksi, kun yhteiseksi tavoitteeksi tulee ensisijaisesti huolehtia siitä 'konkreettisesta' utopiasta tai utopian konkretisoimisesta, että kaikille on tarjolla perus- toimeentulo. Harrastuksenomaisiksi (vaikkei harrastelijamai- seksi) muuttuvien työtehtävien tärkeysjärjestys ja arvostus varmaankin muuttuisivat vaikeasti ennakoitavissa olevalla tavalla: esimerkiksi siivoustyö – myös laajasti elinympäristöä koskevana – nousisi arvostettuun asemaan. 'Paskaduunista' ei tee paskaduunia työn 'likaisuus' vaan työtehtävän nyky- arvojen valossa alhainen arvostus ja sen merkinä alhainen palkka.

Lyhyellä aikavälillä kuvatuunlaisessa muutosprosessissa uhkana on julkisen talouden rahoituspohjan kaventumi- nen entisestään. Korjaavan yhteisöllisen vaikutuksen tarjo- aa toisaalta ostovoiman 'ylijäämän' aikaisempaan nähden vaihtoehtoinen käyttö, jota eivät enää egotistiset motiivit ohjaisi. Kyseessä on myös oppimisprosessi. Kuluttajaver- koston jäsenet eivät voi etukäteen tietää, millainen on hyvä kulutustapa: riittää, että heillä on syy epäillä vallitsevan kulutustavan inhimillistä mielekkyyttä. Verkosto on näi- den epäilyjen testaamiseen soveltuva 'ulkoilmalaboratorio'. Kokeilujen pohjalta tehtyjä toimintaohjeita voi nimittää verkostoterapiaksi. Rakentamalla tajunnallisesti 'ehyettäviä' polkuja ja käsitteistämällä hyödykkeiden yhteisöllisyyttä pal-

velevia 'käyttömalleja' voidaan luoda pohjaa sellaiselle käytäntöpitoiselle teorialle ja teoriapitoisille käytännöille, joita voi kokoavasti kutsua kriittisen praksiksen teoriaksi.

Praksis sanayhdistelmässä kriittisen praksiksen teoria tarkoittaa teorian käytäntöön suuntautuneisuutta, erotuksena Frankfurtin koulun kriittisestä teoriasta, joka lopulta pitäytyi vallitsevan järjestelmän immanenttiin, teoreettisen tason kritiikkiin. Suuntautumalla praksikseen 'abstrakti' pyritään konkretisoimaan teorian ja käytännön vuorovaikutuksella, jossa ne ruokkivat toisiaan. Siirtyminen toivottavaan 'mahdolliseen maailmaan' ei tapahdu automaattisesti, ilman tietoisien subjektin, kuluttajiston, kamppailua itsensä kanssa, 'kuluttajuutensa' voittamista. 'Disruptiiviseen innovaatioon' perustuvan muutosliikkeen on ylitettävä kuilu, joka jää visionäärien ja *status quon* kannattajien odotusten väliin. Se edellyttää ja aiheuttaa epäjatkuvuutta makrotason kehityskuluissa – 'poikkeustilaa' joka saa aikaan murtumia vallitsevia käytäntöjä kannatteleviin ikuisina totuuksina pidettyihin uskomuksiin, kuten valtion suvereenius tai talouskasvun pakko. Lopulta kysymys on pikemminkin kuluttajan pelastuskuin valistusohjelmasta.

Baumanin (2007a) vertauskuvallinen näkemys historiallisesta ihmisestä ensin riistanvartijana, sitten puutarhurina ja lopuksi (ryöstö)metsästäjänä kääntyisi päinvastaiseksi kehityskuliksi. Kyse olisi aikuistumiseensa valmistautuvan ihmisen vastuulliseksi tulemisesta, ei enää vain itselleen ja perheelleen vallattavasta reviiristä, vaan tärkeäksi kokemiensa yhteisten asioiden hoidosta ohi sellaisten välittävien mekanismien kuin byrokrania verotusmonopoleineen. Vastaavasti valtiovaltaa voisi 'suostutella' sellaisiin lainsäädännöllisiin ratkaisuihin, joissa oma-aloitteinen (verkosto)toiminta yhteisten asioiden hyväksi huomioitaisiin esimerkiksi verohelpoituksin.

Tutkimuksellinen pyrkimys tuoda kulutuksen ilmiö kiinteäksi osaksi talusteoriaa viittaa implisiittisesti kotipiiriin,

joka on kaiken taloustiedon ja taloudenhoidon arkinen ja arkaainen lähtökohta. 'Kotitaloutta' voisikin kutsua käytännölliseksi taloudenhoidoksi. Taloudellisen vaihdon ja työnjaon yleistymisen myötä ruoka- ja muut kotitarvikkeet alettiin hankkia markkinoilta ja kotipiiri jäi lähinnä sen ulkopuolella työskentelevien yksilöiden 'reviiritukikohdaksi', ei enää keskeiseksi työnteon ja tarvekalujen valmistuksen ja käytön tapahtumapaikaksi. Perhekin on kutistunut yhä useammassa tapauksessa pienimmäksi mahdolliseksi. Käyttötaloudesta on siirrytty vaihtotalouteen, jossa tavaroiden käyttöarvon korvaa usein niiden näyttöarvo 'spektaakkeliksi' muuttuneessa julkisen sfäärissä. Talouden palauttaminen kotipiiriin (jos sellaisesta enää voi puhuakaan) ei ratkaistavien ongelmien laajuuden vuoksi ole mahdollista eikä saavutetun yksilöyden poissulkevuuden uhassaan suotavaa. Silti joidenkin kodille ominaisten käytäntöjen soisi rehabilitoituvan ja yleistyvän, pidetäänhän kodin piirissä edelleen luonnollisena esimerkiksi hyödykkeiden yhteiskäyttöä.

Käytäntöjen ja kulutuksen suhdetta tutkivaa tieteenhaaraa olisi luontevaa kutsua *käytännölliseksi taloustieteeksi*. Kun yhtenä sen keskeisistä tutkimuskohteista olisi tavaroiden (ja palvelujen) käyttö, voisi nimitys olla myös käytöllinen tai käyttötaloustiede. Tieteenhaaran keskeiseksi tutkimuskohteeksi tulisi paitsi ihmisten väliset kulutussuhteet ja tavaroiden käyttöoikeudet, luontevasti tavaroiden tarjouma, niiden käytöllistäminen eli käytettävyyden edistäminen. Kulutusyhteiskunnassa juuri sosiologiaa kulutuksen ilmiön tutkimuksena voi pitää käytännöllisenä (tai käytöllisenä) taloustieteenä erotuksena yhtäältä vaihtotaloutta tutkivasta kansantaloustieteestä teoreettisena taloustieteenä ja toisaalta liiketaloustieteestä tai kauppatieteistä vaihtotalouden käytäntöjä mikrotasolla tutkivana tieteenä. Molemmissa perinteisissä taloustieteen haaroissa "aputieteen" (laskentatoimi, markkinointitiede, yrittäjyystutkimus jne.) on vahva talouskasvun edellytysten tukemiseen tähtäävä intressi.

Vastaavasti sosiologia käytännöllisenä taloustieteenä voi kriittis-emansipatorisesta lähtökohdasta hyväksyä intressikseen tukea tutkimuksellisesti käyttötaloudellisen tuotannon tehostamisen edellytyksiä. Tarkoitus olisi sytyttää 'vastavalkoa' markkinaistumiselle, vaihtotalouden aneksaatiolle ja kolonisoinnille verkostotietoisuuden inspiroiman elämismaailman puolesta.

Johtopäätökset ja keskustelu

Tutkimuskysymyksen nousee yleisesti hyväksytystä ajatuksesta, jonka mukaan kulutuksen lopullinen tarkoitus on hyvinvoinnin tuottaminen. Tällöin kulutushyödykkeitä voi lähestyä potentiaalisina *hyvinvoinnin tuotantovälineinä*. Kysymyksen kiteytin seuraavasti: miksi, tuotantovälineitä koskevasta asiantilasta poiketen, kulutusvälineiden *käyttöaste* on kovin alhainen? Merkitykselliseksi kysymyksen tekee se, että tuotannon jatkuva määrällinen kasvu ymmärretään jo laajalti mahdottomaksi.

Emansipatoriseen tutkimuskysymykseeni on vaikea kuvitella vastauksen löytymistä empiirisellä tutkimuksella, joten päädyin teoreettiseen tutkimukseen kirjallisen aineiston pohjalta. 'Kvalitatiivisessa' tutkimuksessa ei tavoitella tilastollisia yleistyksiä, vaan pyritään "ymmärtämään tiettyä toimintaa tai antamaan teoreettisesti mielekäs tulkinta jostakin ilmiöstä" (Eskola & Suoranta 2005, 61). Kulttuuristen merkityksenantojen ja henkilöhistorian muokkaama henkilökohtainen tulkintahorisontti vaikuttaa tutkijan kysymyksenasetteluun, aineiston valintaan, johtopäätöksiin jne. "Omat mieltymykset ohjaavat tutkijan käsittelemään tiettyä aihetta ja tietyssä tarkoituksessa; tutkijalla on jo silloin omat perusolettamuksensa" (Lintula 2010, 430). Eskola ja Suoranta (mt. 210) toteavat laadullisen tutkimuksen lähtökohdaksi olevan tutkijan avoimen subjektiviteetin ja sen myöntämisen, että "tutkija on tutkimuksensa keskeinen tutkimusväline". Subjektiiivisuuden ymmärtäminen tutkimuksessa mukana olevana elementtinä ei kuitenkaan tarkoita totuus käsityksen

tietoista relativointia, josta postmodernia lähestymistapaa on syytetty.

Ryhdyin abduktiiviseen päättelymuotoon perustuen etsimään syytä kahden keskenään näennäisesti ristiriidassa olevan perusoletuksen, tarpeiden yksilöytymisen ja tarpeiden yliyksilöllisen keskinäisriippuvuuden, pohjalta. Yhtäältä vallitsevaan tilanteeseen on johtanut pitkään jatkunut ja kulutusyhteiskuntaan huipentunut individuaalistumiskehitys, jonka myötä ihminen käyttää ostovoimaansa lähinnä itseään ajatellen, joko suoranaista tai välillistä hyötyä tavoitellen. Tähän uskomukseen kysynnän luonteesta perustuu myös kulutusyhteiskunnalle tyypillinen hyödykkeiden tarjonta: se on korostuneen yksilökohtaista, minimoiden sosiaalisen ulottuvuuden hyödykkeiden tarjoumasta. Näkemysten pohjana olevan ihmiskäsityksen mukaan yksilö on suvereeni päätöksentekijä, joka toteuttaa itseään kulutusvalinnoillaan. Tarpeet ovat kuluttajassa uinuvina olemassa ja yhä uudet tuotteet nostavat niitä esiin. Aineistoni perusteella totean oletuksen ihmisen lajiolemuksellisesta atomisoituneisuudesta kestävämmäksi; kyseessä on 'alisosiaalistunut' ihmiskäsitys.

Varsinaisen työhypoteesini mukaan kulutusyhteiskunnassa ratkaisua hyödykkeiden 'alikäytön' ongelmaan tulee etsiä ns. lisätarpeiden intersubjektisesta, yliyksilöllisestä, luonteesta. Siihen liittyvä yksilöiden välinen emulatiivinen, toisia jäljittelevä, toisista taas erottautumaan pyrkivä statuskilpailu saa ihmiset yhä helpommin luopumaan hankittujen hyödykkeiden käytöstä uutuuksien hyväksi, joilla on enemmän aktuaalista näyttöarvoa. Lisätarpeita luovat yllykkeet ovat juurtuneina elämäntyyliin, tottumuksiin ja jokapäiväisiin käytäntöihin, joissa enemmän tai vähemmän näkyvänä tavoitteena on menestys taloudellisesta, sosiaalisesta ja kulttuurisesta pääomasta käytävässä kilpailussa. Tällaisen kulutuksen ei tarvitse olla ostantatiivista, "kerskailevaa", täyttääkseen näyttävyyden ehdot: maut ja tyyli erottelevat

ihmisiä eri pääomajien kentillä.

Sekä individualisti- että jäljittelijä-hypoteesin sisältämistä subjektiivisista motiiveista kehkeytyy kulutuskäyttäytyminen, jonka objektiivisena funktiona on jatkuvan talouskasvun imperatiivi. Kasvun kaikki valtiot ovat ottaneet päätavoitteekseen miettimättä vakavasti vaihtoehtoja sen implikoimasta, tosin kuluttajiksi identifioituneiden kansalaisten vapaaehtoisesti kannettavaksi ottamasta, maksimaalisesta kulutusvelvollisuudesta. Uskon kuitenkin, että kuluttajia lukitsevat 'rakenteet' ovat historiallista perua olevia käytäntöjä, jotka voidaan tietoisella sosiaaliseen tähtäävällä toiminnalla muuttaa.

Frankfurtin koulun näkemystä myötäillen katsoin, että tarvitaan ihmisten – omassa tutkimuksessani kuluttajien eli "kuluttajiston" – tietoisuudessa tapahtuva radikaali käänne. Toisten tietoisuutta oikeaksi ja vääräksi luokitteleva dikotominen ajattelu voidaan kuitenkin unohtaa keinovalikoimasta; sen sijaan omaa tietoisuuttaan voi vapaasti epäillä. Tutkittavaansa kuluttajana samaistuvan tutkijan ja hänen tutkimuspopulaationsa, 'kuluttajiston', välillä vallitsee vuorovaikutussuhde¹⁹² ja kohtalonyhteys. Yhteiskunnalliseen muutokseen pyrkivän toimijan, yksilönä ja kollektiivina, on itsekkin altistuttava muutoksen kohteeksi, mutta pyrittävä myös sen subjektiksi. Uusi 'universaaliyksilön' positio on valloitettava taistelemalla, mutta tällöin vastapuoli on jotakin sellaista, mitä ei voi ulkoistaa. Eristäytyminen tai yksilökohtainen asketismi ei sisällä sellaista dynamiikkaa, joka kumuloituisi uusiksi käytännöiksi. Tarvitaan sosiaalisia innovaatioita, jotka edellyttävät yhteistyötä. Vihdoin 'kriittisen massan' ylittyminen voisi johtaa normatiiviseen muutokseen, uuteen praksikseen.

192 Ellis & Bochner (2003, 212) liittävät tämän vuorovaikutteisuuden "minän" ja "muiden" välillä autoetnografisten lähestymistapojen kirjoon: "Reflective ethnographies primarily focus on a culture or subculture, authors use their own experiences in the culture reflexively to bend back on self and look more deeply at self-other interactions".

Tutkimuksessani olen aikalaisdiagnoosin osalta päätyneet voittopuolisesti jo klassiseksi tunnustettujen yhteiskuntatieteilijöiden teksteihin. Voisi kysyä, miksi en ole nojautunut uusimpiin tutkimuksiin aihepiiristäni. Kyseessä ei ole kannanotto uutta tutkimusta kohtaan, vaan ajatus ottaa aineiston perustaksi sellaista kestäväksi osoittautunutta materiaalia, joka luonteensa puolesta sopii tutkimuksen tarkoitukseen. Pidän myös kyseenalaisena ajatusta automaattisesta edistyksestä ja syventävän tiedon kumuloitumisesta yhteiskuntatieteissä, vaikka etenkin empiiristen tutkimustulosten vanhettuminen on kiistatonta.¹⁹³ Kulloisetkin olo- ja valtasuhteet asettavat luonteeltaan kontingentteja poliittisia ja taloudellisia reunaehdoja tieteen harjoittamiselle ja tieteellisille totuuksille: Nietzscheen liittyen voi todeta historian olevan jatkuvaa taistelua totuuksien ja arvojen tulkinnasta (Ks. Alhanen, 27). Historian valinkauha nostaa esiin unohtuneita nimiä, kuten omassa tutkimuksessanikin esiintyviä 1800-luvun 'uudelleen löydettyjä' tieteenharjoittajia (mm. Peirce, Tarde).

Uusi tieto ei voi ainakaan kokonaan sivuuttaa vanhaa, vaikka ei rakentuisikaan sen 'päälle'. Sama koskee teorioita. Heller (1995, 21-22) mainitsee dokumentit, uuden keräystiedon ja kokemuksen esimerkkeinä asioista, jotka voivat avata tai sulkea jonkin *aspektin* teoriasta vanhentamatta tätä kokonaan. "Tällä tavoin voidaan *falsifoida* teorian määrättyjä ydinlauseita, vaikka voi myös tapahtua, että palaamme takaisin johonkin 'vanhaan' teoriaan saadaksemme siitä inspiraatiota, ja samalla toteamme, että tämä tai tuo teorian väittäjä ei enää ole pätevä." Schor (2010; 2007) on samoilla linjoilla korostaessaan tarvetta lukea ja tulkita uudelleen mm. Frankfurtin koulun kulutuskritiikkiä oman aikamme

193 Toivonen (2004, 15) toteaa yhteiskuntatiedettäkin vaivaavan 'obsolenssin', tiedon vanhettumisen: "Yhteiskuntaa koskevat totuudet ja lainalaisuudet ovat historiallisia, eli se, mikä oli totta 1930-luvulla, ei enää välttämättä päde 2000-luvulla, eikä vain siitä syystä, että tutkimustulokset olisivat olleet aikaisemmin virheellisiä tai puutteellisia."

taustaa vasten, huolimatta varhaisen kriittisen teorian tiettyistä "ylilyönneistä".

Tuoreina makrotason kehityskulkujen ilmentyminä olen tutkimuksessani antanut painoarvoa ns. uudelle taloudelle ja uudelle työlle, jotka ovat, osin ei-toivottuina sivuvaiikutuksinaan, murentamassa työn merkitystä ihmisen arkea konstituivina asioina. Myönteisenä seurauksena tästä drastisesta käänteestä esitin ajatuksen uusien *yhteishyödykkeiden* mahdollistamasta niukkuuden eli puutteen poistamisesta. Jotta yhteishyödykkeet toisivat varteenotettavan vaihtoehdon byrokraattiselle toimintamallille, niitä suosivien käytöpiirien ja -verkostojen keskuudessa tarvitaan uudenlaista käyttö- ja palveluetiikkaa. Hyödykkeiden yhteiskäyttöä rajaavan yksityisen omistusoikeuden voi olettaa menettävän merkitystään sitä mukaa, kun pelko toimeentulosta väistyy solidaarisuuden kasvaessa. Väitettä ei voi kuitenkaan etukäteen todistaa tieteellisesti; sen verifiointi edellyttää käytäntöön siirrettyjä kokeita.

Kahdella eri suuntiin kulkevilla kehityskuluilla näyttäisi olevan samansuuntaisia vaikutuksia. Sekä vapaaehtoisuuteen perustuvaa keskinäistä huolenpitoa kannattavia että uusyrityäjyyden sisäistäneitä ihmisiä epäillään usein verovaroin ylläpidetyn turvaverkon nakertajiksi. Uusliberaalin talous- ja yhteiskuntaideologian mukaisesti muokkautuviin käytäntöihin osallistumalla ja sopeutumalla he (tahtomattaan) olisivat edesauttamassa hyvinvointivaltion alasajoa. Toisaalta jo antiikin Rooman kohtaama ongelma talous-, hallinto- ja sosiaalibyrokraatian ylläpidon kalleudesta on edelleen ajankohtainen samalla kun sen on kasvottomuudessaan entistä vaikeampaa tunnistaa 'oikeita' avun tai tuen kohteita.

Paitsi vapaaehtoistyön laajentamishalukkuuden myös utopia-myönteisyyden eteen ilmaantuu helposti ideologinen sumuverho. Emansipaatiopyrkimys liitetään näet helposti johonkin sellaiseen tavoitteeseen, jolla ei ole realistista poh-

jaa tai että se kääntyy vastakohtakseen. Realistisen asenteen rajoittava vaikutus jää puolestaan helposti vaille ansaitsemaansa kritiikkiä: se pyrkii sulkemaan *mahdolliset* maailmat ulkopuolelleen. Rehabilitoidakseni utopian yhteiskuntatieteessä esittelin välittävänä kantana Ernst Blochin konkreettisen utopian. Siinä utopia on mahdollisen toimeenpanemista. Kyse on toiminnan ulottuvuuden tuomisesta käytäntöjen muutokseen, kriittisen teorian muuttumisesta kriittisen *praksiksen* teoriaksi. Korostus on teorian ja käytännön jatkuvassa vuorovaikutuksessa. Myös sen kuilun silloittaminen, minkä Bauman katsoi toistaiseksi ylittämättömäksi: *de jure* -yksilön todellisuus ja *de facto* -yksilön mahdollisuudet, edellyttää *teoreettisella* tasolla sellaista abduktiivista entä jos -tyyppistä päättelyä, jonka tuloksena on teoria uudenslaisista *käytännöistä*.

Utopioille haiskahtavien emansipatoristen tavoitteiden tilalle esimerkiksi monet kriittisetkin organisaatiotutkijat suosittelevat 'pienien askelten politiikkaa', eräänlaista mikro-emansipaatiota. Esimerkiksi työelämän tutkimuksen yhteydessä emansipatoristen pyrkimysten tai niiden edistämistä tavoittelevan tutkimuksen pelätään johtavan työn tuottavuuden heikkenemiseen: seurauksena saattaa olla irtisanomisia, jolloin (teoriassa) onnistuneesta emansipaatiosta kärsivät (käytännössä) eniten ne joiden hyödyksi sen piti koitua. (Ks. Lintula 2010, 430). Samanlaisesta paradoksista on kyse Boltanskin ja Chiapellon (2005) havainnossa, jonka mukaan vapauden ja itsenäisyyden puutetta työelämässä koskeva kritiikki on edistänyt patkätöiden ja muiden epätyypillisten työkäytäntöjen syntymistä. Emansipatorisiin pyrkimyksiin liittyy aina puntaroitavia riskejä, mutta toiseen vaakakuppiin tulisi asettaa vallitsevien käytäntöjen jatkumisen sisältämät uhkatekijät.

Jatkuvan talouskasvun tavoite on itsessään utopiaa, koska se implikoi ajatuksen 'ikuisessa tulevaisuudessa' saavutettavasta täyttymyksestä. Dystopiaksi se on muuttumassa, kun

nykykapitalistisen logiikan voi nähdä johtavan kasvavaan velkaan tulevaisuudelle. On näet väistämätöntä, että tavaran tuotannon ja palveluiden hinnoittelussa on huomioitava niiden ympäristöä kuormittava vaikutus.¹⁹⁴ Ei myöskään ole laajalti ymmärretty öljyn loppumisen dramaattisia vaikutuksia. On jo nähtävissä, että hyödykkeiden markkinahinnat nousevat välillisen verotuksen lisääntymisen myötä – mikä johtaa vaivihkaa köyhien köyhtymiseen – samalla kun politiikassa jatketaan ostovoiman kasvattamista suosivaa linjaa. Ostovoima ei kuitenkaan kartu tasaisesti, mikä sekin tarkoittaa eriarvoisuuden lisääntymistä.

Kansantalouden kasvupyrimykset kulkevat kahdella toisiinsa törmäyskurssilla olevalla raiteella. Valtiovalta pyrkii työllisyysasteen nostamiseen, mikä edellyttää minimissäänkin noin kolmen prosentin vuotuista BKT:n kasvua (ns. Okunin laki: kolmen prosentin kasvu vähentää työttömyyttä yhdellä prosentilla). Elinkeinoelämän johtoporras taas pitää työn tuottavuuden lisäämistä kustannustehokkaampana talouskasvun tuojana. Työn tuottavuuskaan ei kuitenkaan voi kasvaa loputtomasti eikä sen nousu korreloi hyvinvoinnin kasvun kanssa.¹⁹⁵

Galbraith päätyi pohtimaan kysymystä siitä, mitä tuotantokeskeisen ajattelun romahduksesta seuraisi. Hän spekuloi ajatuksella, jonka mukaan ihmiset tietyn saturaatiopisteen

194 "The Stern Review'n", Lordi Sternin johtaman asiantuntijaryhmän suositukset Ison-Britannian hallitukselle vuonna 2005 viittaavat lakisääteisesti toteutettavaan ekologisen kuormituksen siirtämiseen hintoihin.

195 Tuottavuuden kasvun rapautumisesta huolestuneelle elinkeinoelämän edustajalle Ilkka Tuomi (2011) vastaa, että tuottavuus ei kerro yhteiskunnan eikä hyvinvoinnin kehityksestä. "Tuottavuus ja sen laskentamenetelmät olettavat arvontuotannon mallin, joka perustuu raaka-aineiden jalostamiseen maailmassa, jossa ihmiset elävät ravinnon ja perushyödykkeiden puutteessa. Tuottavuuden käsite on teollisen aikakauden jäännös." Viitaten Joseph Stiglizin, Amartya Senin ja Jean-Paul Fitoussin Ranskan presidentti Nicolas Sarcosyn aloitteesta syntyneeseen teokseen *Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up* (2010) Tuomi toteaa myös taloustieteen asiantuntijoiden päätyneen siihen, että hyvinvointi ja kasvu ovat "kaksi eri asiaa".

tultua ylitetyksi lakkaisivat olemasta markkinoinniksi nimitetyn suostuttelukoneiston taivuteltavissa: ”siitä aiheutuisi epäilemättä eräitä hyvin mielenkiintoisia taloudellisen mukautumisen ongelmia”. Kuluttajien säästäminen nousisi vastaavasti, ”koska päästyään taivuttelusta ihmiset antaisivat pankkitilinsä kasvaa ja maksaisivat velkansa”. Ellei säästöjen kasvuun vastattaisi menoja lisäämällä, ”olisi seurauksena kokonaismenojen ja sitä kautta kansantalouden kokonaistuotoksen supistuminen”. Eikä tässä kaikki: ”Seuraava ja tuskallisempi seuraus olisi työttömyyden lisääntyminen ja muiden tulojen supistuminen – toisin sanoen sosiaaliturvan vakava heikkeneminen, koska tuotanto on tullut sen palvelijaksi.” (1969, 212.)

Realistiseen ajatteluun perustuvan synkän näkymän luulisi kannustavan vaihtoehtojen etsimiseen sekä tutkimuksen että käytännön kokeilujen keinoin. Ilman radikaalia muutosta kasvun varaan rakennettu yhteiskuntarauha ja oletettu hyvinvointi järkkyvät. ”Kasvuskeptismin” lisääntymisestä onkin runsaasti merkkejä. Yhdysvalloista alkanut Occupy Wall Street -liike on vastalause yhteiskunnan vaurauden kasautumiselle harvojen käsiin, Degrowth-liike kehittää vaihtoehtoisia tapoja suunnitella elämäntapoja ja asuinympäristöjä, aikapankeissa vaihtoyksikköinä ovat rahan sijasta palvelukset, omaksi hankkimisen sijasta lainaamiseen tai vuokraamiseen perustuvia ideoita kokeillaan eri puolilla maailmaa. Yhteishyödykkeet saavat jalansijaa digitaalistuvan kommunikaation välityksellä. Konsumerismin perustuviin kulutuskäytäntöihin on lahja- ja jakamistalouden käytäntöjen leviämisen myötä ilmaantumassa yhä uusia murtumia.

Suuntautuessaan hankintoihin, jotka vahvistavat atomisoituneiden yksilöitten välisiä käyttösuhteita, yhteisiä tavoitteita sisäistäneiden kuluttajien ostovoimasta tulee potentiaalinen muutosvoima. Uudenlaisten käytäntöjen juurtuessa näihin relaatioihin, yhteishyödykkeiksi muuttuvat

tavarat ja palvelut luovat eräänlaista pääomaa, mutta ratkaisevasti erilaista tuotantopääomaan verrattuna. Kyseessä on pikemminkin ’antipääoma’, koska se ei pyri kasautumaan vaan hajautuu erilaisten käyttöpiirien sosiaalisiksi pääomaksi. Tavaravirta ja erillispalvelut voisivat kokeilemalla etenevän prosessin myötä alkaa sulaa ’yhtenäishyödykkeeksi’, jolla on sekä yksilöä että yhteisöjä eheyttävä interaktiivinen palveluluonne.

Mahdolliseksi oletamani muutos tuo kulutuksen talouden keskiöön: tuotantosuhteiden sijasta talouden keskeisiksi suhteiksi tulevat *käytännöissä* toteutuvat ihmisten väliset kulutussuhteet ja (tavaroiden) käyttösuhteet. Kulutusyhteiskunnassa eletessä sosiologia voisi omaksua *käytännölliseksi taloustieteeksi* kutsumani käytäntöjen ja kulutuksen suhdetta tutkivan tieteenhaaran roolin. Tieteenhaara voisi kriittisemansipatorisesta lähtökohdasta hyväksyä intressikseen tukea tutkimuksellisesti *käyttotaloudellista* tuotantoa, kun perinteisesti taloustieteellä on ollut vaihtotalouden edellytyksiä pönkittävä rooli.

Tutkimukseni johtopäätökset viittaavat tarpeeseen suunnata yhteiskuntatieteellistä tutkimusta entä jos -tyyppisiin kysymyksiin tarkastelemaan koetun hyvinvoinnin edellytyksiä siitä hypoteesista käsin, että talouskasvu ei jatku, tai että sen haitat ylittävät siitä saadun hyödyn. Oma tutkimukseni on tarkoitettu tämänsuuntaiseksi ajatuskokeeksi. Olen kuitenkin vuosia kestäneen kirjoitustyöni aikana joutunut asettamaan itselleni kysymyksen, olenko esittänyt tutkimukseni utooppisilta vaikuttavat osuudet vain siinä *toivossa*, että ne toteutuisivat? Toisaalta, onko tälle vaihtoehtoa? Tieteellinen marxismi on onneton esimerkki siitä, mitä seuraa yrityksestä tehdä utopiasta tiedettä. Marcuse kääntääkin asian toisinpäin: hän puhuu polusta, jossa tieteestä edetään utopiaan. Moltmann on luonnostellut sellaista lähestymistapaa todellisuuteen, joka tunnetaan ”toivon teologiana” ja Bloch on rehabilitoinut käsitteen filosofiassa.

Frommille (1969, 21) toivo ei ole tulevaisuuden palvontaa, jossa nykyhetken sijasta asioiden odotetaan tapahtuvan vasta ”seuraavana päivänä, ensi vuonna ja toisessa maailmassa”. ”Se ei ole passiivista odottamista eikä yritystä ajaa pakonomaisesti asioita, jotka eivät ole toteutettavissa. Se on kuin väijyvä tiikeri, joka hyppää vasta kun oikea hetki koittaa” (mt. 23). Fromm kytkee *edistyksen* käsitteeseen ajallemme ominaisen tulevaisuuteen suuntautumisen. ”Tämä tulevaisuuden palvonta, joka on eräs muoto nykyaikaisen ajattelun ’edistyksen’ palvontaa, on vieraantumista toivosta” (mt. 21).

Todettuaan, että toivo on olennainen osa elämän rakennetta ja ihmishengen dynamiikkaa Fromm liittää sen kiinteästi toiseen elämänrakenteen ainesosaan, joka on *luottamus*. Sen hän katsoo olevan toivon kaltainen siinä, että se ei ennakoivaa tulevaa, vaan näkee nykyisen odotuksen tilana. Luottamuksella ei ole erityistä kohdetta. Se on ”vakuuttuneisuutta vielä todistamattomasta, tietoa todellisesta mahdollisuudesta, odotuksen tiedostamista.” Tässä Fromm lähestyy mahdollisuuden käsitettä eräänlaisena vallan muotona: jos ihmisellä on mahdollisuus tehdä jokin asia, hänellä on valta sen tekemiseen. Luottamukseen liittyvä varmuus on ”varmuutta mahdollisen reaalisuudesta – mutta ei kiistämättömään ennustettavuuteen liittyvää varmuutta”. Kysymys on ”ihmisen näkemystä ja oivaltamisesta, ei todellisuuden lopullisesta tulemasta”. (Mt. 27-28.)

Käytetyt lähteet ja mainitut teokset

MONOGRAFIAT SEKÄ ARTIKKELIT TIEDEKIRJOISSA JA MUISSA TIETEELLISISSÄ JULKAISUISSA

- Ackerman, F. 1997. ”Consumed in Theory: Alternative Perspectives on the Economics of Consumption”. *Journal of Economic Issues*, 31(3), 651-664.
- Agamben, G. 2001. *Keinot vailla päämäärää*. Suom. Juhani Välimäki. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Ahlqvist, K. & Raijas, A. (toim.) 2004a. *Ihanne ja todellisuus. Näkökulmia kulutuksen muutokseen*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Ahlqvist, K. & Raijas, A. (toim.) 2004b. *Erilaisia kulutusuria Suomessa*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Ahonen, A. 2001. *Organisaatio, johtaminen ja edistyksen puhekäytännöt. Liikkeenjohdollisen tiedon kentät, kerrostumat ja kulttuurinen paikka*. Turku: Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja/Series A-1:2001.
- Alapuro, R. 2006. ”Miten Bourdieu tuli suomeen”. Teoksessa Purhonen, S. & Roos, J. P. (toim.). 2006. *Bourdieu ja minä*. Tampere: Vastapaino.
- Alhanen, K. 2007. *Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault’n filosofiassa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Althusser, L. 1984. ”Ideologiset valtakoneistot”. Teoksessa *Ideologiset valtakoneistot ja muita esseitä*. Suom. Leevi Lehto ja Hannu Sivenius. Tampere/Helsinki: Vastapaino & Kansankulttuuri.
- Alvesson, M. 1994. ”Critical theory and consumer marketing”. *Scandinavian Journal of Management* 10(3), 291-313.
- Anderson, C. 2008. *Pitkä häntä. Miksi tulevaisuudessa myydään vähemmän enempää*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- Anderson, C. 2009. *Ilmainen. Radikaalin hinnan tulevaisuus*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- Arminen, I. 2013. ”Sosiologia sosiaalisen elämän tieteenä”. *Sosiologia*, 50(1), 46-50.
- Baudrillard, J. 1981. *For a Critique of Political Economy of the Sign*. St. Louis, MO: Telos.

- Baudrillard, J. 2004 [1998]. *The Consumer Society: Myths and Structures*. (Ransk. alkuteos *La société de consommation* ilm. 1970.) London: Sage Publications Ltd.
- Bauman, Z. 1996. *Postmodernin lumo*. Toim. P. Ahponen & T. Cantell. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino.
- Bauman, Z. 2002. *Notkea moderni*. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino.
- Bauman, Z. 2005. *Liquid Life*. Malden: Polity Press.
- Bauman, Z. 2007. *Consuming Life*. Malden: Polity Press.
- Bauman, Z. 2007a. *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 1995. "Politiikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa". Teoksessa Beck, U. & Giddens, A. & Lash, S.: *Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio*. Suom. Leevi Lehto. Tampere: Vastapaino, 11-82.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. 2001. *Individualization*. London: Sage.
- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bellah, R., Madsen, R., Sullivan, W., Swindler, A. & Tipton, S. 1996. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benjamin, W. 1989. *Messiaanisen sirpaleita*. M. Koski, K. Rahkonen & E. Sironen (toim.) Helsinki: Kansan sivistystyön liitto/Tutkijaliitto.
- Benkler, Y. 2002. "Coase's penguin, or Linux and the nature of the firm." *Yale Law Journal*, 112, 369-446;
- Benkler, Y. 2004 "Sharing nicely: on sharable goods and the emergence of sharing as a modality of economic production," *Yale Law Journal*, 114, 273-358.
- Benkler, Y. & Nissenbaum, H. 2006. "Commons-based Peer Production and Virtue". *The Journal of Political Philosophy*, 14(4), 394-419. http://www.nyu.edu/projects/nissenbaum/papers/jopp_235.pdf
- Berger, P., Berger, B. & Kellner, H. 1974. *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*. New York: Vintage.
- Bertilsson, M. & Voetman Christiansen, P. 2001. *Jälkisanat teoksessa Peirce, C. S. 2001. Johdatus tieteen logiikkaan ja muita kirjoituksia*. (Valik. ja suom. Markus Lång). Tampere: Vastapaino, 443-473.
- Bloch, E. 1959. *Das Prinzip Hoffnung. Gesamtausgaben, Band 5*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bloch, E. 1985. "Ennakoitu todellisuus – mitä on utooppinen ajattelu ja mitä se saa aikaan". Suom. Raija Sironen. Teoksessa Rahkonen, K. & Sironen, E. 1985. *Utopia, luonto, uskonto*. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto. 22-33.

- Boltanski, L. & Chipello, E. 2005. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Botsman, R. & Rogers, R. 2010. *What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York: HarperBusiness.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. 1987. "What makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups". *Berkeley Journal of Sociology* 32, 1-17.
- Bourdieu, P. & Wacquant, Loïc J. D. 1992. *An Invitation to reflexive sociology*. Oxford: Polity Press. Suom. 1995 Ari Antikainen ym. *Refleksiiviseen sosiologiaan: Tutkimus, käytäntö ja yhteiskunta*. Joensuu: Joensuu University Press.
- Bourdieu, P. 1993. *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. & Wacquant, Loïc J. D. 1995. *Refleksiiviseen sosiologiaan: Tutkimus, käytäntö ja yhteiskunta*. Alkuteos: *An Invitation to Reflexive sociology, 1992*. Suom. Ari Antikainen ym. Joensuu: Joensuu University Press.
- Bourdieu, P. 1998. *Järjen käytännöllisyys: Toiminnan teorian lähtökohtia*. Suom. Mika Siimes. Tampere: Vastapaino.
- Bourdieu, P. 1999. *Vastatulet: Ohjeita uusliberalismin vastaiseen taisteluun*. Alkuteos: *Contre-feux: Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale, 1998*. Suom. Tiina Arppe. Helsinki: Otava.
- Bruun, O., Eskelinen, T., Kauppinen, I. & Kuusela, H. (2009) *Immateriaalitalous kapitalismin uusin muoto*. Helsinki: Gaudeamus.
- Burrell, G. & Morgan, G. 1979. *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Campbell, C. 1989. *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. 1996-1998. *The Information Age, Vol. I-III*. Oxford: Blackwell.
- Chomsky, N. 2006. *Tulevaisuuden valtio*. Suom. Vesa Suominen. Turku: Sannakko.
- Curtis Eaton, B. & Eswaran, M. 2009. "Well-being and affluence in the presence of Veblen good". *The Economic Journal* 119 (July), 1088-1104.
- Debord, G. 2005. *Spektaakkelin yhteiskunta*. Alkuteos *La Société du Spectacle, 1967*. Suom. Tommi Uschanov. Helsinki: Summa.
- Deleuze, G. & Guattari, F. 2007. *Anti-Oidipus. Kapitalismi ja skitsofrenia*. Alkuteos *Capitalisme et schizophrénie: L'anti-Œdipe, 1972*. Suom. Tommi Kilpeläinen. Helsinki: Tutkijaliitto.

- Desai, M. 2008. Marxin kosto. Kapitalismin uusi nousu ja valtiokeskeisen sosialismin kuolema. Suom. Timo Soukola. Helsinki: WSOY.
- De Sanctis, F. 1995. "Uusi tiede". Suom. M. Lahtinen. Teoksessa Koivisto, J., Mäki, K. & Uusitupa, T. Mitä on valistus? Tampere: Vastapaino.
- De Tocqueville, A. 2006. Demokratia Amerikassa. (De la démocratie en Amérique 1835/1840.) Suom. Sami Jansson. Helsinki: Gaudeamus.
- Dorfman, J. 1934. Thorstein Veblen and His America. New York: Viking Press.
- Douglas, M. 1979. Implicit Meanings: Essays in Anthropology. London: Routledge.
- Douthwaite, R. 2004. Nykyaikainen paikallistalous. Suom. Tove Selin. Helsinki: Like.
- Drakopoulos, S.A. 1992. "Keynes' Economic Thought and the Theory of Consumer Behavior". *Scottish Journal of Political Economy* 39, 318-336.
- Durkheim, E. 1990. Sosiaalisesta työnjaosta. (De la division du travail social, 1893.) Suom. Seppo Randell. Helsinki: Gaudeamus.
- Elder-Vass, D. 2010. The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellis, C. & Bochner, A. P. 2003. "Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity. Researcher as Subject". Teoksessa Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (toim.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc., 2nd ed. 209-246.
- Eriksson, K. 2006. "Verkosto". Teoksessa M. Jakonen, J. Peltokoski & A. Virtanen (toim.) *Uuden työn sanakirja*. Helsinki: Tutkijaliitto/ Polemos-sarja. 84-94.
- Erola, J. 2004. "Sosiologia ja taloustiede – modernin sosiaalitiiteen janus-kasvot?" Teoksessa T. Toivonen, L. Haanpää & T. Virtanen (toim.) *Kansallinen, eurooppalainen, globaali. Taloussosiologian tutkimusseminaarit vuonna 2004*. Turku: Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja. 7-28.
- Eskola, J. & Suoranta, J. 1998. (7. p. 2005). Johdatus laadulliseen tutkimukseen. Tampere: Vastapaino.
- Falk, P. 1994. *The Consuming Body*. Melksham: Sage.
- Featherstone, M. 1990. "Perspectives Consumer Culture". *Sociology* 24(1), 5-22.
- Featherstone, M. 1991. *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.
- Fisher, M. 2009. *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Hampshire: Zero Books.

- Foucault, M. 1983. "The Subject and Power". Teoksessa Dreyfuss, H. & P. Rabinov (toim.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: Chicago University Press.
- Foucault, M. 1995. "Kant ja moderni filosofia nykyisyyden ontologiana". Suom. Juha Koivisto ja Tarmo Malmberg. Teoksessa Koivisto, J., Mäki, K. & Uusitupa, T. Mitä on valistus? Tampere: Vastapaino.
- Foucault, M. 2005. *Tarkkailla ja rangaista*. Suom. Eevi Nivanka. Helsinki: Otava.
- Frank, R.H. 1985. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York: Oxford University Press.
- Friedman, M. 1957. *Theory of the Consumption Function*. New Jersey: Princeton University Press.
- Friedman, T. L. 2007. *Litteä maailma*. Suom. Ilkka Rekiaro. Helsinki: Otava.
- Fromm, E. 1969. *Toivon vallankumous*. Suom. Ilse Koli. Helsinki: Kirjapaja.
- Fromm, E. 1981. *On Disobedience and Other Essays*. New York: The Seabury Press.
- Galbraith, J.K. 1968. *Uusi yhteiskunta*. Suom. Kari ja Paula Sajavaara. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Galbraith, J.K. 1969. *Runsauden yhteiskunta*. Suom. Kari ja Paula Sajavaara. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Galbraith, J.K. 1972. *Taloudellinen ajattelu*. Suom. Pekka Haapakoski. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Goffman, E. 1951. "Symbols of Class Status". *The British Journal of Sociology*. 2(4), 294-304.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis*. New York: Harper & Row.
- Gramsci, A. 1982. *Vankilavihkot. Valikoima 2*. Helsinki: Kansankulttuuri.
- Gramsci, A. 1995. "Sosialismi ja kulttuuri". Suom. Mikko Lahtinen. Teoksessa Koivisto, J., Mäki, K. & Uusitupa, T. Mitä on valistus? Tampere: Vastapaino.
- Granovetter, M. 1985. "Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- Gronow, J. 1997. *Sociology of Taste*. London: Routledge.
- Gronow, J. & Warde, A. 2001. (toim.) *Ordinary Consumption*. Podmin: Routledge.
- Gronow, J. 2003. "Pienten tekojen suuret seuraukset. Adam Smith ja historianfilosofian ongelma". Teoksessa H. Melin & J. Nikula (toim.) *Yhteiskunnallinen muutos*. Tampere: Vastapaino. 29-45.

- Grönroos, Ch. 2003. (2.p.) Palveluiden johtaminen ja markkinointi. Helsinki: WSOY.
- Haatanen, K. 2000. Yhteisöllisyyden paradoksit. Helsinki: Helsingin yliopiston sosiaalipolitiikan laitoksen julkaisuja 4/2000. (Väitöskirja)
- Habermas, J. 1968. Erkenntnis und Interesse. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1976. Tieto ja intressi. Suom. Paavo Löppönen. Teoksessa R. Tuomela & I. Patoluoto (toim.) Yhteiskuntatieteiden filosofiset perusteet. Helsinki: Gaudeamus.
- Habermas, J. 1981. Theorie des kommunikativen Handelns. Band 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Haila, Y. 2006. "Foucault ja tieteellisen tiedon ulottuvuudet". Tiede & Edistys. 3, 235–239.
- Hamilton, D. 2001. "Comment Provoked by Mason's 'Duesenberry's Contribution to Consumer Theory'". Journal of Economic Issues, 35(3), 745-747. <http://www.jstor.org/pss/4227700> (katkelma)
- Hanson, N.R. 1958. Patterns of Discovery. Cambridge: University Press.
- Heiskala, R. 2000: Toiminta, tapa ja rakenne. Kohti konstruktionistista synteisiä yhteiskuntateoriassa. Helsinki: Gaudeamus.
- Heiskala, R. 2003. "Instituutiot, sosiaaliset innovaatiot ja yhteiskunnallinen muutos". Teoksessa H. Melin & J. Nikula (toim.) Yhteiskunnallinen muutos. Tampere: Vastapaino. 15-27.
- Heiskala, R. & Virtanen, A. (toim.) 2011. Talous ja yhteiskuntateoria 2. Helsinki: Gaudeamus.
- Heller, A. 1995. "Yhteiskuntatieteiden hermeneuttisesta metodista yhteiskuntatieteiden hermeneutiikkaan". (Suom. ei mainittu.) Niin & näin 3/1995, 13-23. http://www.netn.fi/395/netn_395_heller.html
- Hernesniemi, J. 2006. "Kulutus". Teoksessa M. Jakonen, J. Peltokoski & A. Virtanen (toim.) Uuden työn sanakirja. Helsinki: Tutkijaliitto/Polemos-sarja. 130-145
- Higham, C. 1938. "Aatemainonta". Teoksessa W.K. Latvala (toim.) Mainonta-propaganda. Helsinki: Erva-Latvala Oy. 67-70.
- Hinnan, C. H. 1998. "The invention of homo oeconomicus: a reading of John Stuart Mill's 'on the definition of political economy'". Prose studies 3(21), 51-68.
- von Hippel, E. 1986. "Lead users: a source of novel product concepts". Management Science: 791–805.
- Hirsch, F. 1976. Social limits to growth. USA: A Twentieth Century Fund Study/Harvard University Press.
- Hirvonen, T. & Mangeloa, E. 2006. Miksi kolmas hampurilainen ei tee onnelliseksi? Jyväskylä: Atena.

- Hodgson, G. 2001. How Economics Forgot History: The problem of historical specificity in social science. London & New York: Routledge.
- Hodgson, G. 2004. The Evolution of Institutional Economics: Agency, Structure and Darwinism in American institutionalism. London & New York: Routledge.
- Hoffrén, J. 2009. "Bkt kasvaa, mutta hyvinvointi ei". Talouselämä 1/2009, 39-41.
- Hoffrén, J. 2010. "Hyvinvoinnin mittaaminen vaatii uusia työkaluja". Tieteessä tapahtuu, 6/2010, 3-8.
- Hoffrén, J. 2011. "Kestävän hyvinvoinnin mittaamisen vaihtoehdot". Hyvinvointikatsaus no 1. Helsinki: Tilastokeskus.
- Holbrook, M.B. & Hirschman, E.C. 1982. "The experiential aspects of consumption: consumer fantasies, feelings and fun". Journal of Consumer Research. 9, 132-140.
- Horkheimer, M. & Adorno, Th. 2008. Valistuksen dialektiikka. Filosofisia sirpaleita. Suom. Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino.
- Horkheimer, M. 2008. Välineellisen järjen kritiikki. Suom. Olli-Pekka Moisio & Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino.
- Hume, D. 1978. A Treatise of Human Nature (2. p.) Seby-Bigge, L. A. (toim.). Oxford: Clarendon Press.
- Hume, D. 2002. "Täydellisen valtion idea". Teoksessa M. Lahtinen (toim.) Matkoja utopiaan. Tampere: Vastapaino.
- Hurme, R., Pesonen, M. & Syväoja, O. 1990 (13. painos). Englanti-Suomi Suursanakirja. Helsinki: WSOY.
- Häkkinen, K. 2004. Nykysuomen etymologinen sanakirja. WSOY sanakirjat. Helsinki: WSOY.
- Ilmonen, K. 1993. Tavaroiden taikamaailma. Sosiologinen avaus kulutukseen. Tampere: Vastapaino.
- Ilmonen, K. 2001. "Sociology, Consumption and Routine". Teoksessa J. Gronow & A. Warde (toim.) Ordinary Consumption. London: Routledge. 9-24
- Ilmonen, K. 2004. "The use of and commitment to goods". Journal of Consumer Culture, 4(1), 27-50.
- Ilmonen, K. 2007. Johan on markkinat. Tampere: Vastapaino.
- Juntunen, M & Mehtonen, L. 1982. (1. p. 1977). Ihmistieteen filosofiset perusteet. Jyväskylä: Gummerus.
- Kahneman, D. 2012. Ajattelu, nopeasti ja hitaasti. Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- Kaidesoja, T. 2011. "Emergenttiä sosiaaliantologiaa yhteiskuntateoreetikoille". Sosiologia. 48(1), 76-77.
- Kant, I. 1995 (alkup. 1784.) "Vastaus kysymykseen: Mitä on valistus?" Tarkennettu suom. T. Kaakkuriniemi. Teoksessa J. Koivisto, K. Mäki, & T. Uusitupa (toim.) Mitä on valistus? Tampere: Vastapaino.

- Kaplan, A. 1964. *The Conduct of Inquiry*. New York: Crowell.
- Karvonen, E. 2013. "Tieto paitsi kuvaa todellisuutta myös rakentaa sitä." *Tieteessä tapahtuu*, 1/2013, 18-24.
- Keynes, J. M. 1951. *Työllisyys, korko ja raha, yleinen teoria*. (The General Theory of Employment, Interest and Money 1936). Suom. Ahti Karjalainen ja Pentti Kivinen. Helsinki: WSOY.
- Kiikeri, M. & Ylikoski, P. 2004. *Tiede tutkimuskohteena*. Filosofinen johdatus tieteen tutkimukseen. Helsinki: Gaudeamus.
- Kilpinen, E. 2006. "Mitä Bourdieulta jäi kesken?" Teoksessa Purhonen, S. & Roos, J. P. (toim.) *Bourdieu ja minä*. Tampere: Vastapaino.
- Kilpinen, E., Kivinen, O. & Pihlström, S. (toim.) 2008. *Pragmatismi filosofiassa ja yhteiskuntatieteissä*. Helsinki: Gaudeamus/ Yliopistopaino.
- Kincaid D. 2004. "From innovation to social norms: Bounded Normative Influence". *Journal of Health Communication*. 9(Suppl 1): 37-57.
- Klein, N. 200. *No logo: Ei tilaa, ei vaihtoehtoja, ei töitä, ei logia*. Suom. Liisa Laaksonen & Maarit Tillman. Helsinki: WSOY.
- Krugman, P. 2007. "Who Was Milton Friedman?". *The New York Review of Books* 54(2). Sähköinen versio <http://www.nybooks.com/articles/19857>. (4.2.2007.)
- Kuorikoski, J. Ylikoski, P. 2007. "Emergenssi – mysteeristä tutkimusongelmaksi". *Tiede & Edistys* 4/2007, 297-313.
- Laine, M. 2011. "Verkostot, projektit ja kapitalismin henki". *Sosiologia* 48(1), 67-68.
- Lasch, Ch. 1978. *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. London: W.W. Norton.
- Latouche, S. 2009. *Farewell to Growth. (Petit traité de la décroissance sereine, 2007)*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Layard, R. 2005. *Happiness: Lessons from a New Science*. New York: Penguin.
- Lazarato, M. 2006. *Kapitalismin vallankumoukset*. Suom. Leena Aholainen, Anna Helle, Mikko Jakonen, Juuso Paaso ja Jussi Välimäki. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Leach, W. 1993. *Land of Desire: Merchants, Power, and the Rise of a New American Culture*. New York: Vintage.
- Lehtinen, A. 2006. "Rationaalisen valinnan teorian rakenne ja käyttäytymisoletukset". Teoksessa K. Rolin, M.-L. Kakkuri-Knuuttila & E. Henttonen (toim.) 2006. *Soveltava yhteiskuntatiede ja filosofia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Lehtonen, T.-K. 1999. *Rahan vallassa*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Leibenstein, H. 1950. "Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand". *Quarterly Journal of Economics*, 64, 183.

- Lerner, M. 1960 [1948]. *The Portable Veblen*. New York: The Viking Press.
- Liettaer, B. 2001. *The Future of Money: Beyond Greed and Scarcity*. London: Random House.
- Lintula, P. 2005. *Maakuntalehden toimittajan toimintatila teknisaationaalisisessa ajassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto/Jyväskylän studies in business and economics. (Väitöskirja)
- Lintula, P. 2010. "Jääkö kriittinen ääni tutkijoiden kammioihin?" *LTA* 4/10, 418-439. Sähköinen versio: http://lta.hse.fi/2010/4/lta_2010_04_a7.pdf
- Maffesoli, M. 1991 [1988]. *Le Temps des tribus, le déclin de l'individualisme dans la société de masse*. Paris: Librairie générale française.
- Marazzi, C. 2006. *Pääoma ja kieli*. Suom. Riitta Kyllönen. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Marcuse, H. 1967. "Das Ende der Utopie". Berlin: Verlag Peter von Maikowski. Sähköinen versio: <http://www.marcuse.org/herbert/pubs/60spubs/67endutopia/67EndUtopiaProbViol.htm> (30.12.2009)
- Marcuse, H. 1969. *Yksiulotteinen ihminen*. Teollisen yhteiskunnan tarkastelua. Suom. Markku Lahtela. Espoo: Weilin + Göös.
- Marcuse, H. 1971. *Ihmisen vapautuksesta. (An Essay on Liberation, 1969)*. Suom. Markku Lahtela.) Espoo: Weilin + Göös.
- Marglin, S. A. 2008. *The Dismal Science. How Thinking Like an Economist Undermines Community*. USA: Harvard University Press.
- Mason, R. 1995. "Interpersonal Effects on Consumer Demand in Economic Theory and Marketing Thought, 1890-1950". *Journal of Economic Issues*, 29(3), 871-881.
- Mason, R. 2000. "The Social Significance of Consumption: James Duesenberry's Contribution to Consumer Theory." *Journal of Economic Issues*, 34(3), 553-572. Sähköinen versio: <http://web.ebscohost.com.ezproxy.jyu.fi/ehost/detail?vid=31&hid=7&sid=f02515f4-ba2e-4bb3-9d05-cacbb7e2c1cc%40sessionmgr13&bdata=JmXvZ2lucGFhZT1Mb2dpci5hc3Amc2l0ZT1laG9zdC1saXZl#db=bsh&AN=3538528>
- Mattelart, A. 2003. *Informaatioyhteiskunnan historia*. Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- Mauss, M. 2006. *Lahja. Vaihdamman muodot ja periaatteet arkaaisissa yhteiskunnissa*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- McLuhan, M. and Nevitt. 1972. *B. Take Today: The Executive as Drop Out*. Longman Canada Ltd., Harcourt Brace Jovanovitch, Inc.
- McNeill, J.R., McNeill, H. 2006. *Verkottunut ihmiskunta. Yleiskatsaus maailmanhistoriaan*. Suom. Natasha Vilokkinen. Tampere: Vastapaino.

- Melin, H. & Nikula, J. (toim.) 2003. Yhteiskunnallinen muutos. Tampere: Vastapaino.
- Moisaner, J. 2001. Representation of Green Consumerism: A Constructionist Critique. *Acta Universitatis Oeconomicae Helsingiensis A-185*. Helsinki School of Economics.
- Moisio, O.-P. 2008. ”Jälkisanat Välineellisen järjen kritiikkiin”. Teoksessa Horkheimer, M. Välineellisen järjen kritiikki. Suom. Olli-Pekka Moisio & Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino. 231-262.
- Moltmann, J. 1985. ”Messianismi ja marxismi”. Suom. Raija Sironen. Teoksessa K. Rahkonen & E. Sironen (toim.) *Utopia, luonto, uskonto*. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto. 88-101.
- Naish, J. 2009. Riittää jo. Suom. Heli Naski. Jyväskylä: Atena.
- Nevanlinna T. & Relander, J. 2006. Työn sanat. Helsinki: Teos.
- Oizerman, T. & al. (toim.) 1981. Frankfurtin koulun sosiaalifilosofia. Kriittisiä esseitä. Suom. Robert Kolomainen. Moskova: Kustannusliike Progress.
- Onfray, M. ”Filosofia kurjistuu”. Suom. Tapani Kilpeläinen. Niin & näin 63(4/2009), 15-19.
- Paavola, S. & Hakkarainen, K. 2006. ”Entäpä jos...? Ideoiden abduktiivinen kehittäminen tutkimusprosessin olennaisena osana”. Teoksessa K. Rolin, M-L. Kakkuri-Knuuttila. & E. Henttonen (toim.) 2006. *Soveltava yhteiskuntatiede ja filosofia*. Helsinki: Gaudeamus, 268-284.
- Paavola, S. & Hakkarainen, K. 2008. ”Pragmatisitinen välittyneisyys uuden luomisen perustana”. Teoksessa E. Kilpinen, O. Kivinen & S. Pihlström (toim.) *Pragmatismi filosofiassa ja yhteiskuntatieteissä*. Helsinki: Gaudeamus/Yliopistopaino, 162-184.
- Packard, V. 1960. *The Status Seekers. An Explanation of Class Behaviour in America*. London: Longmans.
- Patten, S. 1889. *The Consumption of Wealth*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Peirce, C. S. 2001. Johdatus tieteen logiikkaan ja muita kirjoituksia. Valik. ja suom. Markus Lång. Tampere: Vastapaino.
- Polanyi, K. 2009. Suuri murros. Suom. Natasha Vilokkinen. Tampere: Vastapaino.
- Purhonen, S., Rahkonen, K. & Roos, J.P. 2006. ”Johdanto: Bourdieun sosiologian merkitys ja ominaislaatu”. Teoksessa S. Purhonen & J.P. Roos (toim.) *Bourdieu ja minä*. Tampere: Vastapaino.
- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Society*. New York: Simon and Schuster.
- Puustinen, L. 2008. Kuluttajamuotti. Kuluttajuuden tuottamisesta mainonnan instituutioissa. Helsinki: Gaudeamus. (Väitöskirja)
- Rahkonen, K. & Sironen, E. (toim.) 1985. *Utopia, luonto, uskonto*. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto.

- Rantala, K. & Sulkunen, P. (toim.). 2006. *Projektiyhteiskunnan kääntöpuolia*. Tampere: Yliopistokustannus.
- Reckwitz, A. 2002. ”Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing”. *European Journal of Social Theory* 5(2): 243-263.
- Reuter, N. 1994. *Der Institutionalismus: Geschichte und Theorie der evolutorisches Ökonomie*. Marburg: Metropolis-Verlag.
- Riesman, D., Denney, R. & Glazer N. 1950. *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*. New Haven, CT: Yale Univ. Press. (Tässä käytetty painosta vuodelta 1955.)
- Riesman, D. 1960. *Thorstein Veblen: A critical interpretation*. New York: Charles Scribner's sons.
- Riihelä, M. & Sullström, R. 2008. ”Sukupolvet ja elinkaaret kulutuksessa”. Teoksessa K. Ahlqvist, A. Raijas, A. Perrels, J. Simpura, L. Uusitalo (toim.) *Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin*. Helsinki: Helsinki University Press/Palmenia. 63-93.
- Riihimäki, A. 1976. *Konsumistinen manifesti*. Jyväskylä: Gummerus.
- Riihimäki, A. 1991. *Antipääoma*. Jyväskylä: Atena.
- Riihimäki, A. 1996. *Maallistumisen loppu ja uusi ihminen*. Jyväskylä: Atena.
- Riihimäki, A. 2002. *Vapautuksen ekonomiaa*. Jyväskylä: Atena.
- Riihimäki, A. 2006. *Eros ja talous. Kohti historian loppuselvitystä*. Jyväskylä: Atena.
- Ritzer, G. 1995. *Enchanting a Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. 2000. *The McDonaldization of Society (New Century Edition)*. Thousand Oaks, London & New Delhi: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. 2004. ”Introduction”. Johdanto teokseen Baudrillard, J. *The Consumer Society*. London: Sage Publications Ltd. 1-24.
- Ritzer, G. & Jurgenson, N. 2010. ”Production, Consumption, Prosumption: The nature of capitalism in the age of the digital ‘prosumer’”. *Journal of Consumer Culture* Vol. 10(1). 13-36.
- Riikulehto, S. 1998. *The Concepts of Luxury and Waste in American Radicalism, 1880-1929*. Suomalaisen tiedekatemian toimituksia. *Annales academiae scientiarum Fennicae. Humaniora*, nide 296. (Väitöskirja)
- Riikulehto, S. 2002. ”Esipuhe”. Teoksessa: Veblen, T. 2002. *Joutilas luokka (The Theory of the Leisure Class, 1899)*. Suom. Tiina Arppe ja Sulevi Riikulehto. Helsinki: Art House Oy. 5-15.
- Robbins, R.H. 2008. *Global Problems and the Culture of Capitalism (4th Ed.)*. Boston: Pearson.
- Rogers, E. 1976. ”New Adoption and Diffusion”. *The Journal of Consumer Research*, 290- 301.

- Rogers, E. 1986. "Models of Knowledge Transfer: Critical Perspectives". Teoksessa: G. Beal et al (toim.) *Knowledge Generation, Exchange and Utilization*. Boulder, Colorado: Westview Press. 37-60.
- Rogers, E. 2003. (5. p.) *Diffusion of Innovations*. (1. p. 1962.) New York: Free Press.
- Roman-Lagerspetz, S. 2011. "Althusser ja subjektin ongelma". *Tiede & Edistys* 1/2011, 1-18.
- Roos, J.P. 2006. "Pierre ja minä". Teoksessa S. Purhonen ja J.P. Roos (toim.) *Bourdieu ja minä*. Tampere: Vastapaino. 71-101
- Rorty, R. 1996. "Who Are We? Moral Universalism and Triage". *Diogenes*. 44(173), 5-15.
- Rosanvallon, P. 1998. *Le people introuvable: Histoire de la representation démocratique en France*. Paris: Gallimard.
- Ryan, B. & Gross, N. C. 1943. "The Diffusion of Hybrid Seed Corn in Two Iowa Communities". *Rural Sociology* 8: 15-24.
- Räsänen, P. 2003. In the Twilight of Social Structures: A Mechanism-Based Study of Contemporary Consumer Behaviour. Turun yliopiston julkaisuja, B-263. Turku. (Väitöskirja)
- Räsänen, P. 2005. "Homo oeconomicus ja homo sociologicus yksilön toiminnan jäsenystapoina". Teoksessa P. Räsänen, H. Ruonavaara & I. Kantola (toim.) *Kiistoja ja dilemmoja – sosiologisen keskustelun vastakkainasetteluja*. Turku: Kirja-Aurora. 35-54.
- Sahlins, M. D. 1968. "Note on the Original Affluent Society". Teoksessa R.B. Lee & I. DeVore (toim.) *Man, the Hunter*. Chicago: Aldine.
- Samuelson, P. 1938. "A Note on the Pure Theory of Consumer's Behavior." *Economica*, New Series, 5 (February), 61-71.
- Samuelson, P. 1947. *Foundations of Economic Analysis*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sanne, C. 2002. "Willing consumers – or locked in? Policies for a sustainable consumption". *Ecological Economics*. 42(2002), 273-287.
- Sassatelli, R. 2007. *Consumer Culture. History, Theory and Politics*. London: Sage.
- Savela, O. 2008. "Kulutuksen merkitys kansantaloudessa". Teoksessa Ahlqvist, K., Rajjas, A., Perrels, A., Simpura, J., Uusitalo, L. (toim.) *Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin*. Helsinki: Helsinki University Press/Palmenia. 307-325.
- Savela, O. 2011. "Elintaso voidaan kuvata useilla mittareilla". *Hyvinvointikatsaus no 1*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Schatzki, T. 1996. *Social Practices: Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Schor, J.B. 1993. *The Overworked American: The unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books.
- Schor, J.B. 1998. *The Overspent American: Upscaling, downshifting and the new consumer*. New York: Basic Books.
- Schor, J.B. 2004. *Born to buy: The commercialized child and the new consumer culture*. New York: Scribner.
- Schor, J.B. 2010. "Morality and critique in consumer studies". *Journal of Consumer Culture*. Vol 10(2), 275-280.
- Schumpeter, J. 1954 [1942]. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. George Allen & Unwin Ltd.
- Schumpeter, J. 2009. "Luovan tuhon prosessi". Teoksessa *Capitalism, Socialism, and Democracy. 1942/1954*. George Allen & Unwin Ltd. Suom. Markku Koivusalo. Niin & näin 1/09. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Sennet, R. 1977. *The Fall of Public Man*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sennet, R. 1998. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences Of Work In the New Capitalism*. New York/ London: W.W. Norton and Co.
- Shankar, A., Cherrier, H. & Canniford, R. 2006. "Consumer empowerment: a Foucauldian interpretation". *European Journal of Marketing*. 40(9/10), 1013-1029.
- Simmel, G. 1997. *Rahan filosofia. (Philosophie des Geldes, 1900)* Suom. Panu Turunen. Turku: Doroga.
- Slater, D. 1997. *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. 1933. *Kansojen varallisuus: Tutkimus sen olemuksesta ja tekijöistä. 1, Ensimmäinen nide. (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.)* Suom. Toivo T. Kaila. Porvoo: WSOY.
- Soininvaara, O. 2007. *Vauraus ja aika*. Helsinki: Teos.
- Southerton, D., Warde A. & Hand, M. 2004. "The limited autonomy of the consumer: Implications for sustainable consumption". Teoksessa Southerton, D., Chappells, H, & van Vilet, B. (toim.) *Sustainable Consumption: The implications of changing infrastructures of provision*. 32-48. London: Edward Elgar.
- Steinby, L. 2008. "Ryöstelijät ammutaan: Moderni minä ja mitä sille sitten tapahtui". Teoksessa J. Ojajärvi & L. Steinby (toim.) *Minä ja markkinavoimat. Yksilö, kulttuuri ja yhteiskunta uusliberalismin valtakaudella*. Helsinki: Avain.
- Stiglitz, J, Sen, A. & Fitoussi, J-P. 2010. *Mismeasuring Our Lives. Why GDP Doesn't Add Up*. New York: New Press.
- Sulkunen, P., Holmwood, J., Radner, H. & Schulze, G. (eds.) 1997. *Constructing the New Consumer Society*. London: Macmillan Press.

- Sulkunen, P. 2006. "Mikä ihmeen talous? Sosiaalisen synty ja hiipuminen Smithin ja Bourdieun yhteiskuntateorioissa." Teoksessa S. Purhonen & J.P. Roos (toim.) Bourdieu ja minä. Tampere: Vastapaino. 131-161.
- Surowiecki, J. 2007. Joukkojen viisaus. Suom. Arto Häilä. Helsinki: Terra Cognita.
- Takala, T. & Lämsä, A.-M. 2001. "Tulkitseva käsitetutkimus organisaatio- ja johtamistutkimuksen tutkimusmetodologisena vaihtoehtona". Liiketaloudellinen aikakauskirja. 3, 371-390.
- Tarde, G. 1890. Les Lois de l'imitation: étude sociologique. Paris: Ressources.
- Taylor, F. W. 1914. Tieteellisen liikkeenhoidon periaatteet. Suom. Jalmari Kekkonen. Hämeenlinna: Karisto.
- Tervo, M. 2010. Huimaavat korot. Luksuskenkien vaarallinen viehäytys. Jyväskylä: Atena.
- Tilman, R. 1992. Thorstein Veblen and His Critics, 1891–1963: Conservative, Liberal and Radical Perspectives. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Toffler, A. 1970. Future Shock. New York: Random House.
- Toffler, A. 1980. The Third Wave. New York: Bantam Books.
- Toivonen, T. 1994. "Does consumption determine social class? On the changing pattern of consumption determination". Journal of Consumer Studies & Home Economics. 18(2), 151-169.
- Toivonen, T. 2004. "Sosiologia: mitä se on?". Teoksessa Kantola, T., Koskinen, K. & Räsänen, P. Sosiologia karttalehtiä. Tampere: Vastapaino.
- Turunen, K.E. 1997. Halut, arvot ja valta. Jyväskylä: Atena.
- Turunen, T. "Yrittäjyys politiikkana – yrittäjyys tieteenä". Tiedepolitiikka 2/2012, 27-36.
- Tönnies, F. 2005 [1887]. Gemeinschaft und Gesellschaft. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Uusitalo, L. 1986. Environmental Impacts of Consumption Patterns. Aldershot: Gower.
- Uusitalo, L. 1997. "Kuluttajien ympäristöä koskevat valinnat". LTA 1/1997, 15-31.
- Uusitalo, L. 1999. "Markkinoinnin ja mainonnan etiikka". LTA 2/99, 191-202. http://lta.hse.fi/1999/2/lta_1999_02_a7.pdf
- Uusitalo, L. (toim.) 2002. Kuluttaja virtuaalimarkkinoilla. Helsinki: Edita.
- Uusitalo, L. 2008. "Kuluttaja kansalaisena ja maailmankansalaisena." Teoksessa K. Ahlqvist, A. Raijas, A. Perrels, J. Simpura, L. Uusitalo (toim.) Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Helsinki University Press/Palmenia. 399-413.
- Vadén, T. 2009. "EROEI-fantasia eli kysymyksiä tulevaisuuden filosofeille". Niin&Näin 4/2009, 30-38.

- Veblen, T. 2002. Joutilas luokka (The Theory of the Leisure Class, 1899). Suom. Tiina Arppe ja Sulevi Riukulehto. Helsinki: Art House Oy.
- Virno, P. 2006. Väen kielioppi. Ehdotus analyysiksi nykypäivän elämänmuodoista. Suom. Inkeri Koskinen. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vähämäki, J. 2009. Itsen alistus. Tutkijaliitto/Polemos-sarja. Helsinki: Like.
- Warde, A. 1991. "Notes on the Relationship between Production and Consumption". Teoksessa: R. Burrows and C. Marsh (eds) Consumption and Class: Divisions and Change. London: Macmillan.
- Warde, A. 1994. "Consumption, Identity-formation and Uncertainty". Sociology 28(4), 877-898.
- Warde, A. 2005. "Consumption and the theories of practice". Journal of Consumer Culture. 5(2), 131-154.
- Weber, M. 1980. Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki. (Alkuteos Die Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus ilm. 1904-5.) Suom. Timo Kyntäjä. Helsinki: WSOY.
- Weber, M. 2009. Tiede ja politiikka – Kutsumus ja ammatti. (Alkuteos Politik als Beruf, Wissenschaft als Beruf.) Suom. Tapani Hietaniemi ja Risto Hannula. Tampere: Vastapaino.
- Willmott, H. 1999. "On the idolization of markets and the denigration of marketers: some critical reflections on a professional paradox". Teoksessa: D. Brownlie, M. Saren, R. Wensley & R. Whittington (toim.) Rethinking Marketing: Towards Critical Marketing Accountings. London: Sage. 205-222.
- Wilska, T-A. 1995. Born to be Consumers? Consumption Patterns of Young People between 1981 and 1990. Publications of Turku School of Economics, Serie D- 4:1995. Turku.
- Wilska, Terhi-Anna (2002): Me, A Consumer? Consumption, Identities and Lifestyles in Today's Finland. Acta Sociologica, vol. 45:3, 195-210.
- Wittel, A. 2001. "Toward a Network Sociality". Theory, Culture & Society 18(6), 51-76.

MUUT PAINETUT JULKAISUT

- Frank, R.H. 2005. "The Mysterious Appearance of James Duesenberry". The New York Times. 9.6.2005.
- Grass, G. 2005. "Vapautta pörssin mitalla". Helsingin sanomat 5.5.2005. C6.
- Harni, P. 2010. "Muotoilussa on otettava huomioon ympäristö". Helsingin Sanomat 21.8.2010. A2.

- Heikkala, J. 2009. ”Kansalaisen aktiivisuus ei katoa, mutta se muuttaa muotoaan”. Helsingin Sanomat 3.8.2009. A3.
- Heikkilä, S. 2010. ”Nyky maailma on täynnä joutavia esineitä”. Helsingin Sanomat 9.9.2010. A2.
- Heiskala, R. & Husso, M. 2008. ”Kilpailu- ja tehostamisretoriikka tekee elämästä pudotuspeliä”. Helsingin Sanomat, 27.11.2008. A2.
- Helkala, M. 2005. ”Kasvun paradoksi”. *Ydin* 1/2005, 32–33.
- Kettunen, P. 2009. ”PBS – Practices based studies”. Julkaisussa Pertin lukemaa keväällä 2009. S. 17-22. Jyväskylä: Strategiklubi ry. Sähköinen versio: http://www.strategiklubi.fi/component/docman/cat_view/8-pertin-lukemaa/11-2009
- Laitinen, J. 2007. ”Koirakansan filosofi jaksaa haukkua. 60-vuotissyntymäpäivähaastattelu Timo Airaksisesta”. Helsingin Sanomat 25.4.2007.
- Lintula, P. 2008a. ”Kontrafaktuaalinen tutkimus – vain jälkiviisaus taito?” Julkaisussa Pertin lukemaa syksyllä 2008. S. 25-31. Jyväskylä: Strategiklubi ry. Sähköinen versio: <http://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=pertin+lukemaa+syksyllä+2008&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
- Lintula, P. 2008b. ”Kontranarratiivinen historia”. Julkaisussa Pertin lukemaa syksyllä 2008. S. 31-36. Jyväskylä: Strategiklubi ry. Sähköinen versio: <http://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=pertin+lukemaa+syksyllä+2008&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
- Nyman, G. ”Tiedeyhteisö on hiljaa”. Helsingin Sanomat 2.3.2013, C21.
- Peltokoski, J. 2009. ”Prekariaatti haastaa poliitikkojen ja ay-liikkeen vanhan ajattelun”. Helsingin Sanomat 8.5.2009. A2.
- Ruuska, M. 2013. ”Luovu ja lainaa: Jakamistaloudessa omistaminen ei ole tärkeintä.” Suomen Kuvalehti 6/2013. <http://suomenkuvalehti.fi/jutut/talous/luovu-ja-lainaa-jakamistaloudessa-omistaminen-ei-ole-tarkeinta>
- Seppänen, P. 2005. ”Terveisiä vuodelta 2020”. *Talouselämä* 1/2005, 106.
- Suoranta, A. 2009. ”Sumeaa logiikkaa työelämään”. Helsingin Sanomat 29.7.2009. A3.
- Tuomi, I. ”Paniikkitalanteessa näkökenttä supistuu”. Helsingin Sanomat 18.11.2011. C10.

SÄHKÖISET JULKAISUT (viitteissä merkintä e)

- Eräsaari, R. 2006. Muistiinpanoja kontingenssista. www.valt.helsinki.fi/blogs/yhtjakon/kontingenssi.doc
- Halonen, I. 2009 Johdatus tieteenfilosofiaan. Luento 7. <http://www.helsinki.fi/hum/fil/tietfil/>
- Hartley, M. C. 2011. Marcuse on The Two Dimensions of Advanced Industrial Society and The Significance of His Thought Today. <http://digitalcommons.uri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1242&context=srhonorsprog>.
- Heinonen, V. 2005. Kulutustutkimuksen moninaisuus ja yhteiskunnalliset kytkennät. <http://www.ymparisto.fi/download.asp?contentid=65628> (4.6.2009)
- Heinonen, V. 2009. Globalisoitumisen historiallisuus ja nykytulkintoja kulutuksesta maapalloistuvassa maailmassa. *Kulutustutkimus. Nyt.* 2/2009. 1-16.
- Hintikka, K. 2010. Teoksessa Kontinen, E. & Peltokoski, J. (toim.) Verkostojen liikettä. Kansalaisyhteiskunnan tutkimusportaali. Jyväskylän yliopisto. <http://kans.jyu.fi/tutkimuksia/kirja/liikekirja2.pdf/view>
- Huttunen, R. 1999. Frankfurtin koulu ja kriittinen teoria. <http://users.jyu.fi/~rakahu/yhteiskunta.html> (5.6. 2009)
- Höllinger, S. & Heinze, J. 2006. Openeur – open innovation & entrepreneurship. <http://www.openeur.com/blog/en/2006/12/01/mission-statement/>
- Josephson, J. R. 1998. Abduction-prediction model of scientific discovery reflected in a prototype system for model-based diagnosis. <http://www.cse.ohio-state.edu/~jj/pubs/MBR98.pdf>
- Kalliokulju, S. & Palviainen, J. 2006. Miten massamarkkina syntyy? Keskeisiä teorioita ja malleja vuosien varrelta. http://www.cs.tut.fi/~ihtesem/s2006/teoriat/esitykset/IHTESEM06_Kalliokulju_Palviainen_diffuusio_311006.pdf
- Kilpinen, E. 2010. Thorstein Veblen ja talousteorian evolutiivinen kritiikki. <http://www.google.com/search?hl=fi&client=safari&rls=en&q=erkki+kilpinen+veblen&btnG=Haku&lr=>
- Laaksonen, P. 2005. Asiakkuuden hallinnasta kuluttajan ymmärtämiseen. *Kuluttajatutkimus. Nyt.* 1/2005, 1-8. <http://project.hkkk.fi/kts/lehti/Vol1/1-1-%20Laaksonen.pdf>
- Moisander, J. 2005. Kulttuurinen kuluttajatutkimus. *Kuluttajatutkimus. Nyt.* 1/2005, 37-48. <http://project.hkkk.fi/kts/lehti/Vol1/1-5-%20Moisander.pdf>
- Rorty, R. 1996. Moral Universalism and Economic Triage. [http://www.unesco.org/phiweb/uk/2rpu/rort/rort.html_\(15.9.2009\)](http://www.unesco.org/phiweb/uk/2rpu/rort/rort.html_(15.9.2009))

- Vartiainen, J. 2001. Uusklassinen taloustiede yhteiskuntatieteiden kentässä. <http://www.valt.helsinki.fi/sosio/opiskelu/kurssit/tyt/luento10.htm>.
- Vuori, J. 2006. Projektityhteiskunnan kritiikki. <http://agricola.utu.fi/julkaisut/kirja-arvostelut/index.php?id=1098> (13.4.2011)
- Vähämäki, J. 2006. Uusi työ ja prekariaatti. <http://megafoni.kulma.net/index.php?art=343> (14.5.2006)
- Ylä-Anttila, T. 2009. Yhteiskunnallisten liikkeiden teorian pragmatistinen kritiikki. <http://www.helsinki.fi/peirce/MC/papers/Yla-Anttila%20-%20Liiketeorian%20pragmatistinen%20kritiikki.pdf>. (5.2.2012)

JULKAISEMATON LUENTOMUISTIINPANO

- Mäki, U. "Homo economicus: markkinaistuvan yhteiskuntamme ihmismuotti?" Esitelmä Edistyksen Päivillä 2011 (14.10.2011).

Jobdatus eheyttävään kulutukseen

TIIVISTELMÄ

Teoreettisessa taloussosiologisessa väitöskirjatutkimuksessani tarkastelen ja pohdin edellytyksiä, tunnuspiirteitä ja mahdollisuuksia kulutuskulttuurille, joka perustuu kestäville käytännöille. Kehittelen tunnettuihin kriittisiin ajattelijoihin nojautuen aikalaisdiagnoosia, johon pohjautuen luon teoreettista perustaa emansipaatiolle eli vapautumiselle kestävämmästä kuluttajuudesta. Käytän metodologisina apuvälineinä C.S. Peirceltä peräisin olevaa entä jos -tyyppistä, abduktiivista päättelyä sekä Herbert Marcusen tunnetuksi tekemää kaksiulotteisen ajattelun mallia, joiden avulla pyrin luonnehtimaan nykyiseen asiintilaan nähden vaihtoehtoisia mahdollista maailmaa.

Rahanalaisen tavaravaihdon määrällisen kasvun ekologinen ongelmallisuus on laajalti tunnustettu: se ehdyttää uusiutumattomia luonnonvaroja ja lisää ympäristövaurioita. Kuluttajakriittisestä näkökulmasta ratkaisua kasvavaan ongelmaan on haettava ihmisten välisistä suhteista, tarkemmin sanottuna kulutussuhteista. Thorstein Veblenin avaa-
man näkökulman jakavien tutkijoiden mukaan eriasteisesti kulutusintensiiviset käytännöt synnyttävät ja ylläpitävät ns. välttämättömien tarpeiden rinnalla esiintyviä lisätarpeita. Ostovoiman käytön näkyväksi tekemillä mieltymyksillään ihmiset yhtäältä jäljittelevät viiteryhmänsä tapoja ja toisaalta erottautuvat toisista ryhmistä. Rajattomasti kasvaviksi ja alati vaihtuviksi oletetut (ja sellaisilta näyttävät) ylikansalliset kulutusyllykkeet ohjaavat ostovoiman käyttöä yleisiin resursseihin nähden epätaloudelliseen ja ihmissuhteita vahingoittavaan suuntaan. Lähtökohtaoletukseni mukaan niukkuutta ei voi voittaa jatkuvankaan talouskasvun avulla, koska runsauskin on suhteellisen vailla ylärajaa.

Muutoksen mahdollisuuden katson edellyttävän Ernst Blochin edustaman 'konkreettisen utopian' hengessä toteu-

tettavia käytäntöjä. Niiden kehittelyyn muutosta haluava, kuluttajia edustava joukko tarvitsee kriittisen *praksiksen* teoriaa. Yhteenvetona päädyn ehdottamaan talouden keskeisen käsitteistön kulutuslähtöistä päivitystä. Ei vain kulutuksen vaan koko talouden käsitteistö joutuu uudelleenarvioinnin kohteeksi.

Tuotannon ja rahavälitteisen vaihdon edistämistavoitetta tukeva talousteoria unohtaa tavaroiden käytön ja käytettävyyden tarkastelun ja kehittämisen. Kulutushyödykkeiden lopullinen tarkoitus on tuottaa käyttäjilleen hyvinvointia. Kulutusvälineiden *käyttöaste* on kuitenkin alhainen päinvastoin kuin tuotantovälineiden: hyödykkeet suunnataan ja suunnitellaan atomistisiksi oletetuille yksilöille ja niiden kesto "asetetaan" nopeaa kiertoa silmällä pitäen.

Kestävään kulutukseen pääseminen edellyttää ensisijaisesti hyödykkeiden *käyttöön* liittyviä sosiaalisia innovaatioita, joiden täytäntöönpano puolestaan luo kysyntää hyödykkeiden laajaa ja kestävä *käytettävyyttä* arvostavaan uustuotantoon. Uudistushaluisten kuluttajien yhdistetystä ostovoimasta tulee yhteiskunnallinen muutosvoima suuntautuessaan hankintoihin, jotka vahvistavat atomisointeiden yksilöitten välisiä käyttösuhteita. Radikaali kuluttajalähtöinen käänne kehityksessä voi tapahtua vapaan markkinatalouden lainalaisuuksiin perustuen ja niiden puitteissa, mutta se edellyttää syvällistä arvojen ja käytäntöjen muutosta. Tätä edesauttaa ns. uuden talouden ja teknologian luoma konteksti, joka madaltaessaan fyysisiä ja henkisiä raja-aitoja avaa kanavia uusille, yhteisen hyvän kannalta toivottaville tavoille ajatella ja toimia.

(Avainsanoja: kriittinen teoria, konsumerismi, kriittinen praxis, yhteiskunnallinen muutos, ostovoima vallan muotona, käytännön teoriat, omistus- ja käyttöoikeus, käyttötaloudellinen tuotanto, kulutussuhteet, lahjatalous, jakamistalous)

Introduction to Consolidative Consumption

SUMMARY

My theoretical doctoral dissertation in economic sociology studies and reflects on the conditions, characteristics and possibilities of a consumption culture based on sustainable practices. I offer a diagnosis of our time, drawing from some of the prominent critical scholars in the field, to build up a theoretical basis for emancipation from unsustainable consumerism. As methodological tools I apply abductive reasoning in a "what if" framework and the model of two-dimensional universe of discourse introduced by Herbert Marcuse, in order to sketch out a potential, alternative world in light of the situation at present.

The ecological problems connected with the quantitative growth in money-based exchange of goods are widely acknowledged: It exhausts the existing non-renewable natural resources and increases damage to the environment. From a critical consumer perspective, a solution to the growing problem needs to be sought from human interrelations, or more precisely, consumer interrelations. According to scholars who share the perspective offered by Thorstein Veblen, consumption-intensive practices in varying degrees create and maintain extra needs alongside and beyond the so-called needs of subsistence. In their preferences, rendering the use of purchasing power visible, people both emulate the practices of their reference groups and, on the other hand, distinguish themselves from other groups. Over-individualized incentives to consume, which are presumed (and appear) to increase without limit and perpetually change, steer the use of purchasing power in a direction that is uneconomical considering general resources and harmful to human relations. In my baseline assumption, scarcity cannot be overcome even with continuous economic growth,

because affluence, in relative terms, has no upper limit either.

The possibility of change assumes, in my opinion, practices carried out in the spirit of concrete utopia as presented by Ernst Bloch. For the development of such practices, the group representing consumers calling out for a change needs a theory of critical *praxis*. My conclusion, in sum, is to propose an updating of the key concepts of economy from the perspective of consumption. Not just consumption but economy as a whole needs to be reconceptualized.

Economic theory that supports the goal of promoting production and money-based exchange of goods forgets to examine and develop the idea of the use and usability of goods. The final purpose of goods as means of consumption is to produce welfare for the users. Their *utilization rate* is however low, contrary to that of the means of production: Goods are directed at and designed for individuals who are presumed to be atomistic, and their duration is “set” in view of a fast cycle.

Achieving sustainable consumption presupposes, foremost, social innovations concerning *the use* of goods, which, when realized, create demand for a new type of production that respects the broad and sustainable *usability* of goods. The consolidated purchasing power of reformative consumers would become a social momentum of change with its focus on acquiring goods that reinforce use-based relations between atomized individuals. A radical, consumer-led turn in development can take place along and within the rules of free market economy, but it requires a deep change in values and practices. This would be facilitated by the context created by so-called new economy and technology, which, in lowering physical and spiritual boundaries, opens channels for new ways of thinking and acting that serve the common good.

Tunnettuihin kriittisiin ajattelijoihin nojautuen kirjassa kehitellään aikalaisdiagnoosia, joka luo teoreettista perustaa luontoa ja ihmissuhteita eheyttävälle kulutuskäytännöille. Kestävä elämäntapa edellyttää ensisijaisesti hyödykkeiden käyttöön liittyviä sosiaalisia innovaatioita. Niiden toimeenpano puolestaan luo kysyntää uustuotannolle, jossa hyödykkeiden laaja ja kestävä käytettävyys korostuvat.

Radikaali kuluttajälähtöinen käänne voi tapahtua vapaan markkinatalouden lainalaisuuksiin perustuen ja niiden puitteisissa, mutta se edellyttää syvällistä arvojen ja käytäntöjen muutosta. Tätä edesauttaa uuden talouden ja teknologian luoma verkostoriippuvuus, joka yhtäältä saattaa yhä useampia epävarmuuteen jopa elannostaan, mutta – madaltaessaan fyysisiä ja henkisiä raja-aitoja – avaa toisaalta kanavia uusiin tapoihin ajatella ja toimia.

ISBN 978-952-300-009-4

KUVA: CHIKAKO HARADA

YTM Pekka Mäkelä (s. 1946) on helsinkiläinen vapaa tutkija. Hän on jyväskyläläisen Atena Kustannus Oy:n perustajia ja yhtiön pitkäaikainen toimitusjohtaja. Vuodesta 2006 Mäkelä on toiminut Atenan hallituksen puheenjohtajana. *Johdatus eheyttävään kulutukseen* on hänen väitöstutkimuksensa.

pekka.makela@lanserit.com